

84(2p=Балк)
И 87
С 17457

ЖУЛАБЛАНЫ ЮЗЕЙИР

НАСЫПЛЫЛА

ЖУЛАБЛАНЫ ЮЗЕЙИЮ

НАСЫПТЫЛА

ХАНАРЛА
ТАУРУХЛА
ЖОМАКЪЛА

ХАНУ
С

«ЭЛЬБРУС» КИТАП БАСМА
НАЛЬЧИК · 1991

Эльбрус-Басма, республика Северная Осетия-Алания
357000, Эльбрусский район, д. Грозный
Тел. 03432-22222

С (Балк)2

1487

ЖК 87

Суратчы *В. СИРОТИНЦЕВДИ*

Для детей среднего школьного возраста

ДЖУЛАБОВ Узеир Алиевич

СЧАСТЛИВЫЕ

На балкарском языке

Редактор *С. М. Мотгаева*

Художник *В. А. Сиротинцев*

Художественный редактор *В. Л. Захохов*

Технический редактор *К. Б. Жамбеева*

Корректор *Ф. Я. Теппеева*

ИБ 2675

Сдано в набор 21.09.90. Подписано к печати 29.01.91. Формат 84×108¹/₃₂. Бумага типографская № 1. Гарнитура литературная. Печать высокая. Усл. п. л. 7,56. Усл. кр.-отт. 8,19. Уч.-изд. л. 8,15. Тираж 2000 экз. Заказ № 6647. Цена 45 к. Издательство «Эльбрус». Нальчик, улица Адмирала Головки, 6. Полиграфкомбинат им. Революции 1905 года Госкомиздата КБАССР. Нальчик, проспект Ленина, 33.

Джулабов У. А.

Д427 Счастливые: Рассказы, легенды, сказки. Нальчик: «Эльбрус», 1991.— 144 с.

ISBN 5-7680-0366-5

В сборник вошли произведения, написанные автором в последние годы.

Ж 4803100100-105
М125(03)-91 52-91

С (Балк)2

ISBN 5-7680-0366-5

© Джулабов У. А. 1991

*Бу китап къарт анам
Налмасха жораланады.*

ЖУГЪУТУР АШЫКЪ

Бир унутмайма. Хар заманда бизни Аппа бир кызыл жугъутур ашыкны кьолундан кетермез эди. Тийрени сыйлери барысы да, бизни Аппаны асыры суйгенден: «Аппа»,— дегенлей айланыр эдиле. Мен да аны ючюн айтама жугъугур саканы бла Аппаны хапарын. Баш бармагы бла балан бармагыны арасында саканы кзуру тегерек айландыргъанлай турур эди. Аппа, саканы— ашыкны жан-жанына буруп, алчи, хонку алчи, пок, чык, бий деп, алты жанын кезиу-кезиу буруп, бизге юйрете эди. Биз да хуржунчукъларыбызны къармап, кимибиз багушда тапхан пура ашыгъын, кимибиз жангы ашыгъын кьргюзтсек а: «Ой, сени не уа огъесе, ашыгъынг кымпырт ашыкды да»,— деп кюлюр эди. Тилегенликге, ол сакасын кимге болса бермеучю эди.

Биз, жалапаякъла, Аппаны сакасын тилеп алып, ойнаучу эдик. Ойнап эрикгенден сора уа, кесине къайтармай амалыбыз жокъ эди. Аппа жугъутур саканы бизге башынлай берип къоймагъаныны сеbebин биз артда билдик. Ол былай эди. Аппа, жангыз жашына жашчыкъ тууса саканы анга саугъагъа берирге къаст этип болгъанды. Къудуретден жангыз чирчигине чирчик тилеп, кѣп кюнлени оздургъанды. Кюн тууушда олтуруп, ол къууанчлы кюнню кѣз аллына кѣп келтиргенди.

Жылдан жылгъа Аппаны къартлыкъ хорлап бара эди, алай болса да Аппа ашыгъын тѣгерек айландыра да, бирде бир хуржунуна, бирде уа бирси хуржунуна сала, асырагъанын къоймагъанды. Аппаны тобугъуна олтурургъа уа жашындан туугъан табылмагъанды.

Ол умут эте тургъунчу, айла, жылла оза, кюн кюнню соза, айланчла айланчлай, кыланчла кыланчлай, Аппаны жарсыуу да жарсыулай къалгъандыла. Ненча кере къар жаууп, эрий да кете, жаз келе да, жауун жауа, жанкъозла чакъгъандыла. Ненча кере чыранла эрип, суула къутуруп, суу жагъаланы ашап, кѣпюрлени элтгендиле.

Бал чибиним бал этер,
Къанатын жайып, кенг кетер.
Ажал — имбашда, умут — гау башда,
Толу муратына ким жетер? —

деп мурулдар эди нарт Аппа. Аны жүреги неге жарсыгъанын а биз, сабийле, ол заманда къайдан биллик эдик!

Аппаланы атауулда къалай эсе да юч атагъа дери жангыз жашчыкъла туууп тургъандыла. Тѣртюнчю ата — Аппаны жангыз жашы Азамат да Ата журтун къоруулай эди. Аппа фашистлени хорланырыкъларына, Азамат сауэсен къайтырыгъына бир да ишекли туююл эди.

Ол, дуния алыша туруп да, кызыл саканы юсюнден кишиге жукъ айтмагъанды. Аппа саулукуьда окъуна аны тенглерни минчакъ санай олтурсала, ол а кызыл ашыкъны тѣгерек буруп тургъанын кѣрюп; «Алан, Огъурлу, бу кийик ашыкъны сабийлеге бере да, сыйыра, жангыдан термилте нек тураса?» — деселе, «Тенглик болургъа керекди, тенглик. Бир кюн бири ойнаса, бирси кюн дагъыда бири ойнасын!» — деп къоя болгъанды. Огъурлуну тилеги уа — биягъы тилек. Жюрегинде биягъы умут. Жашы, душманны хорлап, сауэсен келсе, жашына жаш тууса, тукъум андан ары жайылса деген тилек...

Аппа ёле туруп, аны къатында болгъанла окъуна Аппадаи къызыл саканы аманатлыгъын ала билмегендиле.

Аппа кеси кесин тюзетип, алай жан бергенди. Къызыл ашыкъны уа онг ууучуна къысханлай ёлгенди. Аппаны ёлюгюн жуууп башлагъынчы, аны ууучунда не болгъанын киши эслемегенди. Жуугъан адам бла суу къуйгъан, жумулгъан жумдурукъну кёрюп, армау болуп къалдыла. Ала, акъылларын, эслерин да Аппаны ахыр жолгъа атландырыгъа бёлген эки адам, бир бирге не бек къарашсала да, аны ууучунда не болгъанын билалмадыла.

Аппаны жумдуругъун иги кесек жылы суугъа салып тургъандан сора, Аппаны пелиуан бармакъларын тюзетдиле да, саканы алып, эски кюбюрню юсюне салдыла. Жарлы Аппа, жанындан юлюш этер туудугъун асыры кёрюрге термилгенден, ёле туруп, ашыкъны къызындан туугъан къызчыкыгъа окъуна бермегенди. Қим биледи, Аппа ашыкъны тиширыу сабийге тийишли кёрмейми кьойгъан болур эди ансы, къызындан туугъанчыкъны жашындан туугъандан кем кёрмей эди. Ата-анагъа насып, сый, хурмет, намыс жашдан, къыздан боллугъун энчи айырып къарамагъанды бизни нарт Аппабыз.

Аппаны асырап къайтхандан сора, ашыкъны хапары жамауатха жайылгъан эди. Тюрлю-тюрлю оюмла жаратыла эдиле. Ашыкъны магъанасын хар ким да кесича аңгылата эди. Бир къауумла Аппаны иги къууумун бюгюн да биле болмазла.

Аппа ол кезиуде дуниягъа, дунияны халына кеси оюму бла, кеси кёз къарамы бла къарай эди. Хау, аз эдиле эр кишиле юйледе, элледе да, шахарлада да. Эр кишилени къуллукъларын кёбюсюнде тиширыула бла къарт кишиле, абадан сабийле толтура эдиле. Биле эди Аппа аланы уллу кыйышларын. Сабийле да ауур жюкню элте эдиле. Хар не да Ата журтлары ючюн кюрешген къазауатчыла! Душманны хорлар ючюн деп, Къызыл Аскерге болулукыгъа! Ма, аны себепли сие эди Аппа эрле, жигитле кеп болурларын, кеп тууарларын. Керекли заманда кыралны, халкъны да къоруулай, къурчдан да къаты сюслерча, анала жиямазча, балалары ёксюз къалмазча. Андан ашыгъа эди ол багъырбаш жиянны башы эзилерине, ишин сюйген жигит халкъы да мамыр жашауну башларына. Андан мурулдай эди, жаугъа налат бере:

Къаядан чыккыган багырбаш жиян
Ол башын манга кыайырды,
Ичине оюлсун фашист Германия,
Мени дуниядан айырды.

Бир жол, биз аскер оюн ойнай турганыбызлай, Аппаланы жербаш юйчюклерини арбазына адамла гур деп кыуюлдула. Мен Ыннагъа бир хата болган сунуп, борбайларым кыйылып, атлаялмай кыалдым. Барындан да артха кыалып келсем, Ынна жияй, бирсиле уа кыууана. Кыууанч жиямукъла, адамланы бетлеринден, эрттенлик чыккыны тамычыларыча, жылтырай тегюлгенлерин ол кюн сабийле биринчи кере керген эдик. Орталарында уа аскер кийимлери бла бир субай адам. Аны юсюне таныган-танымаган да басына эди. Басынмай а?! Битеу да элде аскерден биринчи болуп кыайтхан кыыяусуз адамгъа. Хорламны шагъатына. Мени эсиме Аппаны осуяты тюшдю. Мен, барысын да кыоюп, жалан аякылай кыабырла таба учдум. Башха заманда кыатлары бла озаргъа кыоркъсам да, бу жол а эрлай Аппаны кыабырыны кыатына жетип: «Аппа, Азамат немислилени хорлап келгенди!» — деп кыычырдым. Артха айланып, чабып келеме. Епке солуу эте, арбазгъа жетгенимде, юй аллында адамла алгындан да кеп. Аскерчини юсюне басынганланы ичлеринде уа Азаматны танымаган, айтып да эшитмеген орусдула, кыазахлыла, корейлиле, чеченлиле, кыарачайлыла, узбеклиле... кыайсы бирин санагын, кыаллай бир миллет бар эди! Биз а, жаланаякыла, Совет Аскерни майоруну кекюрегиндеги орденлеге бла майдаллагъа кыоуден бла тийип керюрге термиле эдик.

Адамланы келип кетиулери эки-юч ййыкыгъа созулду. Кече да келедиле, кюн да келедиле. Таныган да келеди, танымаган да келеди. Кыарт да келеди, жаш да келеди. Кыауум кюнден бирси юйлеге да, фашист ууучлаучуланы ууатып, кыазауатчыла кыайта башладыла, элде кыууанч кебейди, кыурманлыкыла этилип, саулай эллиле кыысдырыкычыкыларын ортагъа салдыла. Орамлада кыызыл байракыла тагылдыла. Кыыралыбызда мамырлыкыны тангалары жангыдан жарык атып башладыла. Жюрекленн кыууанч бийледи.

Ма ол кыууанчлы кюнде Аппаны аманаты — кыызыл ашыкы Азаматха тапдырылды. Узакы бармай, Азаматха жашчыкы тууду. Атына Кыууанч атадыла. Кыууанчны дагыда кыарындашчыкылары, эгешчиклери да болдула.

Аппаны тилеги кеп кере кьатланып толду. Алай Аппаны ашыгы бла сабийле бир кере да ойнамагъачдыла. Анда-санда Азамат, кьургъакъсып, пура болуп кьалмаз ючюн, ашыкыгъа ич жау сюртюп кьоюучуду. Азамат кеси аппа болгъанда да, аны юйюнде андан багъалы зат жокъду. Ол кызыл саканы огъурлу аппаны кезюнден кереди.

АППА

Ибрахим шахарда жашайды. Ол быйыл жайгы со-луулада аппасы бла кьойла кютерге жайлыкыгъа баргъан эди. Кьошдагыла аны бек эркелете эдиле. Сюрюу ызындан иймедиле, кьаймакъ, айран баш берип, жумушакъ мулжарда жатдырып турдула.

Ибрахим а, аппасы бла сюрюуге бармаса, кьош кьа-тында жумуш да эте, ойнай-ойнай, биягы ингирликде уа, ашагъанлай, жамычы тюбюне кирип, жукълап кьала эди. Шахардагыланы да артыкъ бек эсгермеди.

Алай бла бир кьауум кюн ётдю.

Бир кюн уллу кирши болуп, аппасы сюрюуден жибип келди да, эрттенликде, аурукъсунуп, кечирек турду. Сора ол Ибрахимге:

— Жашым, бузоуланы аналарындан айыр да, ийнек-лени агъач кыйырына кыста, бузоула кьош тийресинде жубанырла. От тиргизип, сютню кьайнат да, уютуп кьой,— деди да, сюрюуню кыстап кетди.

Ибрахим кьалай эсе да аппасыны айтханын толтурма-ды. Кюн кирши эди. Сау кюнню ингирге дери, кьошдан чыкмай мулжарда жатды.

Ингир болгъанда уа, жай кюнню узунуна эригип, бек ач да болгъан Ибрахим аппасындан кьаймакъ, жангы бишлакъ да тиледи.

— Тюненеги сют уютулмай, мысты болгъанды, бюгюн а бузоула, аналарындан айырылмай, эмип тургъандыла, тамбла хумжу да сыгъарбыз, сют да кьайнатырбыз, кьай-макъ да болур, балачыкъ,— деди аппа, анга урушмай, аны эринчеклигин ангылап.

Ибрахим тамбла, эртте туруп, аппаны айтханларын толтурургъа кьаст этип, жукъларгъа ачлай жатды.

Экинчи кюн а жаш танг аласында турду. Кьошну ал-дын ариу тазалап, сыйпады, шаудандан жангы суу келтир-ди. Аппа кьобаргъа ол, кьайын отунладан от этип, кьарт-ны бетин-кьолун жуудурургъа суу окъуна жылытхан эди. Аппагъа ийнек сауаргъа, бузоу айырыргъа да болушду.

Къошха жыйылгъандан сора аппа Ибрахимге айран баш, жангы жау, исси къалач берди.

Ибрахим, мулжар агъачха чёгюп, ауузлана:

— Аппа, бюгюн айран баш, къалач да бир татыулудула,— деди.

Аппасы кюлюп;

— Ишлеп ашасанг, аш татлы болады, жашым. «Ишле-меген тишлемез» — деп андан айтадыла,— деди.

КЕСИБИЗНИ УСТАЗ

1948 жыл август айны аягы. Тирлик жыйыла тургъан кезиу. «Буденовкада интернат ачадыла, ары барып таулу сабийле да окъургъа да боллукъдула» деген хапар жайылды. Мен ары барырны къайгысына кире башладым. Экинчи кюн хоншубузда къазахлы кишини эшегине минип, орус элге бардым. Сурай кетип «къызыл школну» аллына келдим. Ол эски килиса жангыртылып ишленген школ эди. Сабий, уллу да — адам кёп эди. Бир заманда юсюнде солдат шинели бла къара мыйыкълы, киши ортасы болгъан адам, интернатха алынырыкъ сабийлени тизмелерин жазарыгъын жыйылгъанлагъа билдирди. Жыйылгъанла анга бирде сукъланып къарайдыла, бирде бары да орусча сёлеширге кюрешедиле. Мен да эшегими чалманнга тагып, сабийлеге къошулургъа кюрешеме.

— Сизни бла бюгюн жангы къурала тургъан интернатны директору сёлеширкиди,— деп билдирди бир къысыкъ кёзю, хурттабет киши. Ол бир абадан къуллукъчу болур эди.

Жангы директор жыйылгъанлагъа:

— Салам алейкум,— деди. Атын, атасыны атын, тукъум атын айтды. Лайпанланы Алий Абдулкеримни жашы. Адамла игиди, игиди дегенден башха сёз къошмадыла. Бир бирле аны эрттеден таныгъанча, аламант эркин сёлеше эдиле. Мен да аны тюз да кёргенлей, бир жууукъ адамымача умутлу къарай эдим. Ол адамла бла ышарып сёлеше эди.

25-чи августдан артха къалмай, хар ким керекли къагъытларын келтирирге айтып, кетип къалдыла. Беш-алты жашчыкъ а арлакъда оноусуз къалдыла. Ала къарачайлы сабийле эдиле. «Энди биз бери келип, окъургъа болур эдик, алай комендант иймез ансы» — дейме ичимден. Кёчгюнчюлюк буюкъдургъан сабийлеге оноу керек эди.

Мен сагъыш этгенден, кесин эркин тутханына кёре,

устаз бирси кѣчгюнчюлеча, комендантны эркинлиги болмай бсш чакъырымдан узакъгъа бармазгъа къол сала болмаз. Аны къатына барып, сѣлеширигим келеди. Базынмай-ма. Ол мени нистими сезипми турду, не билейим.

— Былай келчи,— деп къолу бла кѣргюзтдю.

Мен уяла, буюгъа, аны таба атладым. Алайлай ол мени бла уллу адамча къол тутуп саламлашды да, жумушакъ къол аязы бла башымы сылады.

— Сен иги жаш болурса?.. Атынг неди? Тукъумунг а?

Апчыгъандан болур эди. Алгъа кесими, андан сора атамы атын арсарыракъ айтдым.

— Атанг, ананг бармыдыла?

Ол кезиуде мен кѣз жилимукъларымы тыялмадым. Ала аны башлы чурукъларына окъуна тамгъан болур эдиле. Нек десенг, ол жаны ауруп, мени кесине къысхан эди.

Эринлерим къалтырап, башым бла жууап этдим.

— Ексюзме...

Устазны огъурлу кѣзлерине, огъурлу сыфатына мудах къарадым. Ол дагъыда:

— Атанг, ананг къачан ёлгендиле,— деп къайтарып сорду.

Мен атамы 1937 жылда тутулуп, тас болуп кетгенин айтыргъа къоркъдум. Ол зат мени интернатха алыныргъа чырмау боллугъун ангыладым.

Кесибизни устаз андан ары тѣзалмай, мени школгъа элтип, партагъа олтуртду. Мен къанатлары кесилген чыпчыкъ киби буюгъуп турама. Энди ол кишиден да къоркъмай, мени бла, къарачайча чала, ана тилибизде сѣлешди.

Дагъыда бир кере мангылайымдан сылады. Аны жылы къол аязы тюз да атамы къолуча сезилди манга. Ол манга биягъы суюдюмлю къарама бла:

— Окъургъа сюемисе? — деп сорду.

Мен секирип ёрге турдум.

— Окъу, окъусанг башынгы тутарса,— деди, Алий Абдулкеримович.

Хау, бизни ол интернат-школгъа окъургъа жарашдыргъан эди. Ким болса угъай, кесибизни къарачайлы устазыбыз.

ХУСТОС КЪАЛА

Тау этеклерини жарыкъ тангларын ат белинде атдыра юйреннген аппабыз, атына жер салып:

— Башлы чурукъларынгы кий, жашым, бу жол бираз

узакъ барлыкъбыз,— деп къулагъыма шыбырдады, бирсилени уятмай.

Аппа къошкъулакъ къауалын иерни ал къашына илиндирип къойгъанын алас-буласда аз эследим. Уугъа барлыкъбыз. Аз онгаракъ жамычысын ат къапжыгъагъа къыса: «Артмакъланы бери узат»,— деп ишара этди манга. Чубур габарасыны этеклерин басдыра, патронташын къаты тартып, белине къысды.

Жолгъа чыкъдыкъ. Тор алашаны жсргъа жүрюшюн ёрлю-энишли жол бир бирде бузса да, юйренчик жоллада бир жанына ауаракъ бола, дагъыда, биягъы жүрюшге сала, ауузлугъун чайнай, нал таууш этип келеди. Мен, жамычыгъа къонуп, аппаны белинден къаты тутупма. Танг аласында тау табадан ургъан салкъын аяздан бетими къартны деменгили жауурунлары къоруулайдыла.

Къарт атам Чегем аузуну кюнлюм жаны бла чегет жанында эски элчиклени, жерлени, суучукъланы, дуппураны окъуна атларын да айта, эрттегили бир таурухну жангылмаздан минчакъ санагъанча санап, келеди. Таурухну айтырдан бурун: «Балам, жол къысхартайыкъ»,— деп, алай башлагъан эди. Мен, къарлы тауладан кёз айырмай, къарап келеме. Жютюлеге жангы къагъа келген кюн аланы тёпелерин жылтыратады. Биз айланч жолчукъ бла ёр сюрен тартып барабыз. Атны арт аякълары жумушакъ къыртишге бата атлагъанын сеземе. Бир бирде уа алаша чёгюпмю къалады деп болады. Ол кезинде аппа атны башын кёндеден бурады. Аны арыр халы жокъду. Бютюн да ёчюкленип, ёрге тартып барады. Бизни аппа айтханнга кёре, алашаны эти къызгъан болур эди.

Жай чилеге дери курту эримеучю Кимишан кезине да чыкъдыкъ. Былайы Чегем жайлыкъларыны бек бийик жерлеринден бириди. Огъурлу къарт тегерекге иги кесек къарап турду.

Баям, ол туууп ёсген тауларыны табийгъатына сүйсюне, аланы ариулыкъларына къарап тоймай эди. Бизден узакъ болмай, ёмюрледен бери къудуретни къалаууруча суюлген Кюйген къая башыбыздан энишге къарапды. Ары, узакъгъа, къарасанг, чыранлары агъарып, Минги тау ёхтем суюледи. Хар жер — къышлыкъла, жайлыкъла къол азынгдачадыла. Акъ къая кириш-кириш болуп, Беш аууздан салам айтыргъа баргъанча, Къарачай таба созулуп, кетип баргъаннга ушайды.

— Ма, ол тёбен Шаушюгют аягъында оюлгъан къаланы эслеялгъанмы эдинг? Хустос къала деген олду,— деди аппа, атны башын къапхакъ таба бура. Алгъа мен, ызы

бла аппа тюшдюк да, атны ауузлугъун алып, башындан тартып тебиредик. Аппа алда, мен да ызындан, мюшгерн котурланы жыра, бир кендселен жолчукъгъа тюшдюк. Бир-раз баргъандан сора бир ташлы жерге жетдик. Эки-юч кере да бир хуналадан, бир жылтырап баргъан тап-таза тау суучукъладан ётдюк. Башлы чурукъланы аппа манга нек кийдиргенни энди ангыладым. Ол арну суучукъла акъ ташчыкълагъа жайыла алай ариулай, алай тазалай саркъа эдиле. Биз, ёзендеча болмай, аякъ кийимлерибизни да аямай, суучукъланы бек эркин басып бара эдик. Бир жерде уа суу тюз кыртишинн тюбю бла шорхулдап, тау-ушу эшитиле, сейир бара эди. Алайда ёсген кырдык а, башха болмай, кысхалыгъы, ариулугъу да — тюз къатапа кийюз кибицк.

Эски ыстауат оруннга келип тохтадыкъ. Къарт уучу, «малгарны» айылларын бошлап, кишен сала:

— Аунайма деп, нерин иш сындырмагъа эди,— деди да, бир езенгини бирсинден ётдюрюп, ал къашха такъды. Къанжыгъадан жамычыны алды да, кыртишге жайды. Артмакъланы жастыкъ орнуна жамычы тюбюне салды.

— Жукъунг келсе, жамычыны бир къанатын юсюнге тартып жат, ансы бийикде адамгъа кюн бек терк ётеди. Мен сенден ташагъа кетгенликге, узакъ барлыкъ туююлме, къоркъгъан иш этме,— деди да, къауалны имбашына атып, кёзюлдюреуюклени тартып, забала башы бийик жухлагъа кёз жетдирди. Сора, тири-тири атлай, ыстауат орунну башы бла ёрге ёрлеп кетди.

Огъарыда — ууакъ-ууакъ сызгъачыкъла, ырхы ызчыкъла, бийик жухла. Кенделен къарасанг, сыйдам сыртла, бек башында уа таракъ-таракъ къаяла сюеледиле. Тауланы ол тамаша суратларына къарап, теке къалкъыу эте тургъанымлай, бир бири ызындан эки кере ушкок атылгъан тауушдан элгендим. Секирип къобуп къарасам, аппаны кёралмадым, ат а отлай. Мен да алай сархош болуп тургъанымлай, къаяланы зангырдата, уучу кычырды. Сагъайып, ёрге къарап турама. Къауум замандан, ауур-ауур атлай, аппабизны тигелеп келгенин эследим. Къарт къатыма жууукълашханлай, аппаны аркъасында бурун мен кёрмеген бир ариу къанатлыны эслеп, аллына чапдым, аппагъа болушайым деп, къанатлыланы аякъларындан тутуп, кё-тюрюрге кюрешгенлигиме, къанатларын жерден айыралмадым.

— Жумарукъла. Жолубуз болду, жашым,— дей эди аппа. Жумарукъланы, ичлерин атып, ат къанжыгъагъа тагъарча жарашдырдыкъ да, азыкъ ашаргъа олтурдукъ.

— Атамы атасы айтычу эди, харип,— деди аппа, халпарын андан ары жалгъашдыра.— Хустос къаланы тауруху бек эрттегили таурухду. Чын¹ аскер бизни таулагъа да киргенди бир заманда. Душман, элени кюйдюре, кюл эте, адамларын кюл эте, малларын сюре келгенди. Ол жууукълашханда, мамыр урунууну суююучю таулу миллет, тауланы бийик ырбынларына сырыннганды. Халкъ учун болуп, бир къауум дорбунлагъа жыйылгъанды, букъгъанды, бир къаууму узагъыракъ къачханды, чач-тюк болгъанды. Ма миллетге аллай зарауатлыкъ жетген кезиуде, Хустос къалада туугъан Тотур деген жигит улан, юсюне кубе кийип, къолуна къалкъан, садакъ алып, халкъын жауладан къорууларгъа атланады. Қъарап-къарагъынчы аскер жыйып, кёк байрагъын бийикге кётюреди.

— Ёлсек — бир чунгурда, сау къалсакъ — бир байракъны тюбюнде болайыкъ. Жерибизни, туугъан тауларыбызны жауладан къоруулайыкъ. Бош къайгъыдан хайыр жокъду! — деп, аскерни аллында тебирейди. Тотурну халпарын эшитип, зулмучула:

— Бизге баз болургъа кюрешген кимди? — деп, бек къаты чамланадыла, жан-жанларын ашайдыла.

Тотурну аскери тау тарларындан чын аскерни гунч этип къурутады. Халкъгъа зорлукъ-хорлукъ жетгенде, туугъан жерин басхынчыладан къоруулагъан жигитни атын халкъ хар заманда хурмет бла эсгерип болгъанды.

Аны себепли болур, Тотурну киндиги кесилген Хустос къаланы аты бюгюнлюкге дери унутулмайды, халкъны аузунда айтылгъанлай турады.

Энди биз юйге къайтып келебиз. Бизни ышангылы улоубуз — жулдуз къашхалы тор алашаны башындан тартып, энишге тигелеп барабыз. Мен, аппаны аллына тюшюп, къууанчлы жорта, къанатларым болса, бийикледен энишге учуп кетерим келе эди.

ХАЛАЛ ҚЪЫЙЫН

Эртте заманда Дударукъ деген бир бай киши, малч-мюлкюн тюгел сатып, хажи къылыргъа Мекка шахаргъа атланды. Ким биледи, саулугъунамы базынмады, биргесине жангыз жашы Элбермезни элтип кетди. Меккагъа да жетгинчи ол кемеде ауруп, ёлюп къалады. Аны ёлюгюн

¹ Чын — монгол аскер.

жуууп, кебинлеп, тенгизге атадыла. Кеппе-керексизге ырысхысын зыраф этип, ёлюгю туугъан жеринде топуракъ-гъа окъуна тюшмей къалады. Бай атасыны суюклерини тенгиз жанууарлагъа аш болгъанына кюе-бише, жилий-сытыла, Элбермез Чегемге къайтып келип, аталары насып тапхан таулада мал кютюп, сабан сюрюп, кеси къыйыны бла жашап башлайды. Юйдегили болады, юч жашчыкъ тууады. Тамата жашы — Ногъай, къарт атасыча, дин жолуна тюшеди. Заурбек — саудюгерчи, ючюнчюсю — Жантууду малчы болады.

Уллу жашы, ултха алып, халкъгъа фитнес этип, мюлк къурайды. Ортанчысы да, айтханыбызча, сатыу-алыуун бардырып, биреулени алдап, биреулени терилтип, жашан турады. Эрлик кичиден чыгъар дегенлей, Жантууду да атасыны этегинден тутханлай, малын кютюп, сабанын сюрюп, чалгъысын чалып, къайгъысыз, башына уруна болады.

Къарт аталары бир кюн, жашларын чакъырып:

— Мен бу дуниядан ол дуниягъа жууукълашханма. Ёлсем, сиз къайсыгъыз къалай хурмет этеригизни билирге сую эдим,— деди.

Ол заманда тамата жашы:

— Сен ёлсенг, битен хоншу элдеде бек мажал эфендилени жыйып, жаназы намаз къылдырырма. Бир да бир дууадан кем этмем,— дейди.

— Дунияны башында не багъалы къумач бар эсе да, кебининги андан тиктирirme. «Саудюгерчи жашы ырысхысын аямады, мермер ташдан алтын ай сураты бла сын ишлетгенди»,— деп, жууукъну-тенгни да сейирге къалдырырма,— дегенди ортанчысы да.

Ахырында малчы жашы, ашыкъмай, сабыр:

— Атам, ёмюрюнг узакъ болсун. «Ауругъанны жастыгъында сау ёледи»,— деген сёз жюрюйдю халкъда. Къайсыбызны къачан, къайда ёллюгюбюзню бирибиз да билмейбиз, кимни не этерин заманында кёрюбюз.

Жашларыны бла аталарыны ушакъларындан сора да талай танг атып, талай кюн батады. Тамата жашы, «Биреуге кёр къазсанг, кесинг кетерсе»,— дегенлей, хоншу элге дууагъа баргъанлай, ёлюп къалады. Ортанчы жаш да, саудюгерчиликден къайтып келе, аманлыкъчылагъа тюбейди. Аны да ала ёлтюреди. «Сыртда буудан къолда къоян ахшы»,— дегенлей, болгъан ырысхысын хайырланып, тынч жашамай, аны кёбейтир умут бла узакъ жерледе айлана-жюрюй кетип, ёлюгю къайда болса къалады.

Ол кезиуде аланы эллерине Къырым ханны аскерлери

чабып, битеу элни малын-мюлкюк тонап кетедиле. Кёпню кёрген акъыллы къарт Элбермез да ажалындан ёледи.

Аллай къыйынлыкъны, зорлукъну кезиунде ауушхан атасын Жантууду эски чепкенине чырмап, къабыргъа салгъанды. Халал къыйыны бла жашагъан акъыллы жашны айтхан оюму керти болгъанды деучюдюле таурухда. Халкъны алдап жашагъан къарындашлары уа огъурсуз къадарларына тюбедиле.

КЁГЮРЧЮН БЛА БУДАЙ БЮРТЮКЛЕ

Кёгюрчюн, къанат къагъып, арып-талып, сыртладан, бийикледен аууп, агъачланы башлары бла, череклени юслери бла ётюп келип, сабаннга къонду. Излей кетип, бир пенча будай бюртюк тапды да, айтды:

— Жанлагъа — къууат, санлагъа къарыу берген, юй-леге берекет кийирген мирзеуню тукъуму, таулагъа бардым сени излеп, сууладан ётдюм сени излеп, ашыгъып жетдим сени кёрюрге. Мен жюрюмген жол, не тенгиз, не аулакъ къалмады. Къанатларым жукъардыла, бармакъларым къызардыла, бойнум инчгерди. Къарлы таулары, терен бугъейлени башлары бла ётюп, кючден-мутдан жетдим сизге. Юч сарыаууз балачыгъым ач къалгъандыла. Бютюн да гитче балачыгъым бек къарыусузду.

— Ыхы,— дедиле бюртюкле, будай бюртюкле.— Алай эсе, бери тынгыла. Сёзюбюзге къулакъ сал. Болушайыкъ биз санга. Бизни жумушакъ топуракъгъа сал. Эринмей ишлесенг, тоярсыз, токъ болурсуз. Ол заманда биз сабан болуп, сюзюлюп, будай болуп, къуюлюп, тартылып, ун болуп, ётмек болуп, къаланып, тойдурурбуз барын да.

Кёгюрчюн бюртюклени элтип барып, мылы топуракъгъа чанчды. Бир ыйыкъдан келсе, будай бюртюкле топуракъ тюбюнден сёлешдиле.

— Нечик иги болду келгенинг, бир уртлам суу бер,— деп тиледиле. Кёгюрчюнню кёзюне будай зыгытла кёрюндюле. Терк окъуна учуп, жауун булутлагъа жетди. Булутладан жауун тиледи. Жауун челекден къуйгъанча къуйду. Кёгюрчюн къайтып келсе, зыгытла, сууукъ болуп, абырап тургъанларын кёрдю.

— Кёгюрчюн, тамырларыбыз суудан къандыла. Энди къыйынынг бошха, зырафына кетмесин, бизге кюн жылыу керекди,— дедиле зыгытла.

Кёгюрчюн энди кёкге чыкъды. Кюнден жылыу тиледи, анга айланып сёлешди:

— Сабийлерим ачдыла, аш бермесем — тасдыла. Жерге будай салганма, булут жауун бергенди, амалсызлыгымы кѳргенди. Ала юшюп кѳаладыла, саргѳалып барадыла, бир кесек жылыу берсенг а назик, шатыкѳ зыгытчыкѳлагѳа.

— Алай эсе, — деди Кюн, — мен нюрюмю тѳгейим. Ишни суйген жан эсенг, ёссюнле балаларынг сау-эсен.

Кѳгюрчюн сабаннга келсе, сейир-тамаша — зыгытчыкѳла тирилип. Ийнанырын-кѳалырын да билмеди тилеги кѳабыл болганына. Алтын будай башла бишип, чайкѳалдыла. Балаларын тойдурду. Барысы да бирден кѳууанчлы мурулдадыла:

— Жерни суусабын кѳандыргѳан, адамны, малны кѳанатлыны да ачлыкѳдан кѳалдыргѳан, табийгѳатха кѳууат берген жаууннга да, жанлагѳа солуу берген, онг берген Кюннге да ыспас этебиз, кѳор болайыкѳ. кѳор, — дей эдиле аналары, балалары да.

ЧОМАРТ КѳЫЗЧЫКѳ

Салима ючюнчю классда окѳуйду. Бирде ол школдан кѳууанчлы кѳайтды.

— Анам, анам! — деди эшикден кирир-кирмез. — Мен орамда бир ариу кѳючюкчюк тапханма. Бир ариучукѳду, анга ат да атайыкѳ да, ёсдюрейик.

Ишге ашыкѳгѳанданмы болур эди, анасы кѳызыны сѳзюне артыкѳ уллу эс бурмады.

— Бар, кѳызым, ашынгы аша. Атанг шоколадла келтиргенди да, бирин Тахирге берирсе! — деп, юйден чыгѳып кетди.

Ингирде бары да юйге жыйылганда, Салима:

— Анам; энтда шоколадла бармыдыла? — деп сорду.

— Тюшде ашамагѳанмединг? Бир кюннге бир шоколад азмыды, кѳызым? Татлы затны кѳп ашаргѳа жарамайды.

— Анам, шоколадымы кѳючюк ашап кѳойгѳанды...

— Не дейсе? Ит шоколад ашап ким кѳргенди?

— Ашайды, анам. Шоколадны кѳолума алып арбазгѳа чыкѳгѳанымлай, кѳючюкчюк, эркелеп, аякѳларыма чулгѳанды. Бир сейирлик затчыкѳды. Шоколадны кѳыйырындан сындырып кѳргюзтгенимлей, арт аякѳчыкѳларына сюелип тохтады. Атханымлай окѳуна, кѳагѳып алды да, жутду. Алай эте, кѳапдыра-кѳапдыра, шоколадны кѳалай тауусханымы кесим да билмей кѳалдым.

Салма анасыны жарыкъ ышаргъанына, урушмагъанына къууанды. Анасы уа кызчыгъыны несиз кючюкчюгюне жан аурута билгенине, аны чомартлыгъына бек ыразы болду.

БАЛА — БАЛДАН ТАТЛЫ

— Алий, Алий! — деген ауазын эшитип келинибизни, юйге къайтдым.

— Мал келир кезиуде узайып кетме, акъ эчкини аллына къара.

Эчкини бир къауум заманны изледим. «Тереклени къабукъларын сыдырыгъа кетген болур»,— деп, юй сайын, арбаз сайын айландым. Шараулары юйлерине жетгенимлей:

— Бери! Бойнакъ, бери! — деген ауазын эшитип Ахматны, жаным кетди. Жел этдирип, къууулуп жетдим. Анасыны ызындан чабып баргъан улакъгъа бойнакъ мыллыгын атып барады.

— Чакъыр итинги! Уялмаймыса халал малгъа итинги юскюрюрге?! — деп кыздым Ахматха. Не медет:

— Таласын,— деп къойду ол а.

Улакъчыгъыны амалсыз болуп макъыргъанын эшитип, ёремюйюз эчки артына бурулду да, итни къабыргъасына жютю мюйюзлери бла уралгъаны къадар урду. Бойнакъ, сынсып, артха секирди. Ит экинчи кере да эчкини тутаргъа итингенде, биягъы жютю мюйюзле итни гумхотуна тийдиле. Итни тишлери аузуна къуюлгъан эдиле. Ит энди иеси таба къачды. Эчкими сюрюп келе: «Анасы баласы ючюн жанын къурман этерик кёреме»,— деп келди кёлюме.

УЯЛДЫМ

Устазыбыз, къатыма бир жугъурбет кызны келтирип:

— Шахардан кечюп келгендиле, сени къатынга олтурлукъду,— деди. Тюз къонгуроу къагъылгъанлай, сабийле аны ортагъа алдыла. Андан-мындан тюрлю-тюрлю соруула соруп, таныша башладыла. Ол жалан да 5-леге окъугъанын хапарлай эди. Мени кюллюгюм келип: «Къоймазса бу жапынг бла уа,— деп турама ичимден.

Къысхасы, кызны мени къатыма олтуртханларына ыразы туююл эдим.

Дерс башланды. Жазуу иш этерге керек эдик. Кёз

кыйырымы жетдирсем, кыыз, назик бармакчыклары ийиле, аясуз жазады. Мен да кюрешеме жазаргъа. Бир заманда кыаламыны пастасы тауусулуп кыалды. Амалсыз болуп, манга-манга кыарайды. Кыалам езек тилерге уа базынмайды. Аны мени кыатыма олтуртханларын онгсунмагъанымы биле болур эди. Кыызны иги кесек жазгъанын кюрюп, устаз башын сылады. Кыалам келтирип да берди. Манга уа жукъ айтмады.

Эки сагъат жазарыкъ эдик да, сабийле кире-чыгъа айланнгынчы, Жаухаратны тефтерин букъдуруп кыойдум. Тефтерлени жыйгъанда, аныкы табылмады. Жаухарат шошчукъ жилип тебиреди. Алай боллугъун ким билген эди, кыоркыа башладым.

— Ахмат Ибрахимович, тефтерими тапмайма,— деди кыолун кетюрюп.

— Жазып бошагъанмы эдинг?

— Хау.

— Жарсыма, охо, табылыр. Бери чыкъ да, келден берилгенни айт.— Энди ючюнчю дерс бара эди. Кыыз, жилимукъларын сюртюп, класс кыанганы аллында сир кыатып тохтады. Устазыбыз айт деп белги берди. Ол назмуну келден алай шатык, алай кесгин окъуду, сабийле ауузларын ачып, сейир болуп кыалдыла. Бошагъандан сора да биз асыры солуусуз болуп тынгылагъандан, классда чибин уса, эшитилир эди.

Талай заман озду. Четвертни аягы болуп келе эди. Хоншубузда бир жангыз кыарт жашаучу эди. Кыарт, эртенликде келип, чыкъ кыуругъунчу ыржыны чалмай амалынг жокъду деп, эки аягымы бир уюкыгъа сукъду. Угъай дерге болмай, тюшге дери ыржысын кючден чалып бошадым.

Мени да школ аллына жетгеним — кыонгуроу да кыагъылгъаны болду. Биринчи дерс биягы Ахмат Ибрахимовични дерси эди. Кыассха кирип келди да устазыбыз; адепли саламлашып, олтуругъуз деди. Ахым кетип олтурама.

— Зауаллыев... Юйге не берилген эди?!

Тынгылауну басыпма. Сын ташча сюелеме.

— Аузунгда кыууутунгму барды? Огъесе окъумагъанмыса?

Башымы кымылдатдым, угъай деп. Атам айтыучу кыланчкыуйрукъ экини кыуйругъу кезюме бек эрши кюрюндю.

— Ахмат Ибрахимович! — Кез кыйырым назик билекчигин кетюрюп тургъан жугъурбет кыызгъа жетди.— Ол

Бюгюн дерслерин эталмагъанды. Тюшге дери къоншу къартларыны ыржыларын чалгъанды.

Устаз манга ышарып къарагъанча кёрюндю. Эки салмады. Қызыны тефтерин букъдургъаныма, артыкъ къаламымы жазаргъа бермегениме асыры уялгъандан жерге кирлик болдум.

КЪАЛАУУР

Қийикле отлай туруп, бирлери къалауур болуп, сакълап турады да, не аз да адам жыйысын сезгенлей не да башха хаталы жаныуар кёргенлей, бирсилерине белги береді. Ала къарап-къарагъынчы кёзден ташаядыла.

Жубуранла да алайдыла. Отларгъа жайылырла. Қайсы алгъа хатачыны сезсе, олсагъат бирсилеге билдирир да, бири къалмай тешиклерине къуюлурла.

Ажирле бек къарангы кечеледе, жауун, къар демей, жылкъыны жанлыдан сакълай, гёзетчи боладыла.

Бек сейир къалауурлукъ этген а зурнукду. Зурнукла къауум-къауум болуп айланадыла. Кёкде уа ала, тизилишип, бир бирден айырылмай, учадыла. Сууукъ жерледен жылы жерлеге кете туруп, къанатлары талып, жерге къонадыла, солуйдула. Ол заманда зурнукланы бирлери къалауур болады. Қъалауурлукъгъа уа зурнукла кезиу-кезиу барадыла. Қъалауурдагъы зурнук бир аягъыны юсюне турады. Бирси аягъын а, ёрге жыйып, бармакълары бла таш къысып турады. Аны уа нек этеди десенг, къалкъып къалмаз ючюн.

Тюз да къалкъый башлагъанлай, бармакъларындагъы таш «доп» деп жерге тюшеди. Ол кезиуде зурнук уянып къалады.

«ОБУР»

Ёзюр, атыны айылларын тарта, жашларына:

— Хамит, Халит, кечди, аякъларыгъызыны да жууугъуз да, жатыгъыз,— деди.

— Жатыгъыз, жатыгъыз, тынчайыгъыз. Эрттенликде туругъа унамайсыз, чыгъы бла чалмай боллукъ туююлдю,— деп, секирип атха минди аталарыны къарындашы Мухаммат.

Халит бир кесек къылыкъ этеракъ:

— Сиз а къайрысыз? — деп, балтаны туюккючге уруп, сюелип тохтады.

— Да, барып а къайры барлыкъбыз, азыкъ келтирирге барабыз.

Къош бир бири ичи бла кирген эки отоулу къошду. Хамит — тёртюнчюге, Халит а ючюнчю къассха жюрюйдюле. Ала низамлы, ишлерге суйген, иги окъугъан, ариу къылыкълы сабийле эдиле. Не кирши кюн да болсун, юс кийимлерин кир этерге амаллары жокъду. Къалай да болсун, быланы устазла бек ариу кёре эдиле.

Чурукъларын тешип, чындайларын къурурча жайдыла да, бир бирге суу къуяргъа болушуп, аталары айтханча, аякъларын таза жуууп, жумушакъ мулжаргъа батыла, жамычы тюбюне кирдиле. Бир кесекден сора Халит хыпыйсыпый этип, жамычы тюбюнден сыпдырылып чыкъды. Сора, арсарсыз, Хамитни юсюне атха мингенча мишип, дыгъыл этип тебиреди. Хамит, билмей тургъанлай, Халит онглу болгъанына бираз ачыу эте, къарап турду да, сермеп алып, аны мулжаргъа басды. Бир кесекден беш-алты адам сыйыныучу кётюртмени юсюнде не жастыкъ, не жууургъан, не жамычы, не кийиз къалмай, башы тюбюне болду.

Таматалары болмагъан кезинде жашланы жагъалашуу къылыкълары эрттеден болуучу эди. Бютюн да аналары болмагъан жерде уа... Урушхан-туйюшген дегенни уа ада билмеучюдюле. Эгиз къозулача, бир бирден айырылыргъа уа къайда! Огъары жанындан гылын къуш къычыра эди. Жашла, жатхан жерлерин тапчыкъ жарашдырып, жукъларгъа жатдыла.

Къошну ичи къарангыды. Халит, башы жастыкъгъа тийгенлей, «уюду». Тыш отоуну эшигин, таза хауа урсун деп, кече этмеучюдюле. Терезеден ургъан ай жарыкъ къарангылыкъланы бир кесек буза эди.

Кюн — ачыкъ, тышында аяз ургъаны сезиледи. Алай болмагъанча шошду. Хамит, ары-бери бурулургъа да болмай, сагъайыпды. Къымылдаса — Халит уянырыкъды. Ишден бла оюндан сора татлы жукъуну магъанасын ол иги ангылай эди. Ол, кеси кесине шыбырдагъанын сезмей:

«Ийсагъан, Гюдюргю къая артында пионер лагерь ишленсе эди. Иги окъугъанланы ары жиберир эдиле. Андан къарасанг, не къадар жер кёрюнеди. Совет Союзну Жигити, батыр учхуч Алим Байсолтанов да сабий заманында анда эчкиле кютген хапары барды. «Къушла бийиклени суюдиле», — деп Исса бошму айтханды. Алимни темир къушха къондургъан бу бийикле окъуна болгъан болурла. Жай солууда ары нек иймейдиле сабийлени? Алай анда жууунургъа суу болурму?..»

Жашчыкъ ол сагъышланы эте тургъанлай, тыш отоуда бир тыхырт эшитилди. Хамитни сагъышлары бѣлжюндюле. Ол жюрегини ургъанын, башы жастыкъда тургъанлай, эшитип тура эди.

Ма энтда да эшитилди бир шыхырдагъан таууш. Тап-кадан бир зат тюшгенча «доп» деген таууш чыкъды. «Бу неди?»

Биягъы таууш энтда да эшитилди. «Таркъ-таркъ-таркъ». Ким эсе да къошха киргенди. Къошну эшиги ачыкъ, ыстауатда уа ит жокъ. Ким чырмарыкъды, кирди да кетди. Ынна айтычу юй иеси иш а болурму? Юй иеси юйге барсын, аны къошда неси къалгъанды? Обур эсе уа? Ол ожакъ бла тюшеди.

— Халит, ой Халит!

Халит элгенип уянды.

— Халит, тынгылачы, къошха ким эсе да киргенди.

Биягъы таууш-туууш. Биягъы тыхыр-мыхыр. Аны Халит да эшитеди.

— Халит, не этейик?

— Барчы бир къара!..

— Хоу санга. Кел, экибиз да къарайыкъ.

— Кел,— деп, акъырынчыкъ турду Халит.

Ала, къоркъа-къоркъа, фонарны жандырдыла. Биягъы таууш биягъынлай эшитиледи. Терезеден къарадыла. Ай батып барады. Ёргеде къойчу къошну итлерини шорайгы юрген тауушлары эшитиледи. Алыкъа кече ортасымы болур эди? Уллу жолдан машина таууш келди. Моторну гюрюлдегени жашчыкъланы жюреклерине хошлукъ берип, алагъа кюч-къарыу, батырлыкъ да къошханча болду.

Хамит къолуна печге тыяндырылып тургъан къысхачны, Халит а жангыдан тартыу салдырып келген сапсыз чалгъыны алды. Сапсыз чалгъыны тойгъайы зынгырдагъанда, биягъы шыхырт бегирек окъуна эшитилди. Не болса да, жашла «чабыуулгъа» чыгъаргъа таукелдиле.

Жюреклери дып-дып эте, экиси да, тенг тохтап, эшик таба атладыла. Акъырынчыкъ эшикни ачып, биринчи отоугъа къарадыла. Фонарны жарыгъы тегерекке айланды. Алай къошну ичинде адам кѣрюнмеди. Къайдады гудучу? Къайдады ол?!

Кѣп турмай, жанлары кетип, бир бирлерине къысылып тургъан сабийле сейирликни кѣрдюле. Аланы кечеги башларын къолларына алдыргъан, жюреклерин чыгъарыргъа жетдирген не эди? — Кирпи балачыкъ. Кирпи бала, келе келип сют жугъу банканы жаларгъа умут этгенди. Алай, банканы ичине киргенлей. Бсгитилгенди да къалгъанды.

Не чыгып кеталмай, не тынч туралмай, тёнгереп, тыхармухур этген а — ол.

Жюректери таяргъа аздан къалып тургъан къарындашлагъа жан кирип, бир бирге къарадыла. Сора жилимукълары келгинчи кюлдюле.

Гуду кирпини банкадан чыгъарыргъа керек эди. Банканы башын энишге бургъанлыкъгъа, кирпичи тюшмеди. Бютюн да, кесип кепдюрюп, мияла сауутну ичин толтуруп, топ кирик, теп-тегерек болуп тохтады. Шинжили къонакъгъа къол бла тиерге бир да онг жокъ.

Хамит, ич отоугъа чартлап кирип, чегюнчю алып чыкъды да, акъырын къагъып, банканы сындырды. Замансыз къонакъ, тегерекчик болгъанлай, къысха-къысха солуй эди.

Ала, къапжал табакъчыкъгъа сютчюк къуюп, тешеклерине жатдыла.

Танг ата, жашчыкъла ат аякъ тауушха уяндыла. Къарасала, кирпичи балачыкъ кетип тура эди. Болгъан ишни, бир бирге ал бермей, Мухамматха хапарладыла. Ёзюр бла Мухаммат да, бир бирге къарап, кюлдюле.

Чалгъычыла, чалгъыларын да имбашларына атып чыкъ къуругъунчу, бир бири ызларындан тизилишип, чалгъыгъа кетдиле.

ГУДУ ЧЫКЪЫНЖИК

Быйыл жаз башы кеч келди. Жерде къар болмагъанлыкъгъа, къара сууукъ мартда да юфгюрюп турду. Аны ючюн болур эди, кечюучю къанатлыла да кеч кетдиле. Мухтарчыкъ кюн сайын эрттенликде арбазгъа чыгъады да, кесип ишлеп терекге такъгъан уягъа къарайды. Алай, жыл сайын уяларына келиучю къой чыпчыкъланы кералмады. Ала энтда да кюнню жылынырын сакълай болур эдиле.

Мухтар, къарт анасы бла элге баргъанда да, аланы эсинден кетермеди. Элде къой чыпчыкъланы керюп, сейир болуп къалды.

— Бизде къой чыпчыкъла эртте келгендиле,— деди эки къарындашдан туугъан Осман.

— Бизникиле да келирле,— деп сансыз айтды Мухтар.

Шахаргъа келгенден сора, биягъы ол эрттенликде, чабып, арбазгъа чыкъды да, терек башына къарады. Сора, терекле тубюнде къургъакъ чапыракъланы шыр-шыр этдирип къозгъагъан чыпчыкъланы керюп, асыры къууаннгандан келю толуп, жилимукълары окъуна кетдиле. Энди ол аланы уягъа кирирлерин сакълады. Бир кесекден а бир къо-

илинип кьалгъан жюн устуккучукъланы аузуна жыя эди. «Тюлкю жюнню не этерик болур»,— деп сейирге кьалып турама. Ол, кёлню жагъасы бла ары-бери жорта кетип, къарын тюбуне дери суугъа кирди да, бир кесек мычыды. Бираздан сора, теренирек кирип, аузундагъы жюн буштукъдан кьалгъанын суугъа батдырды. Сууда ары-бери аунагъандан сора, кюн бетге барып, силкинди. Жюн а сууда кьалды. Мен кёл таба тебирегиними эслеп, тюлкючюк сызгъа ичине ташайды. Тугул кирик болуп тургъан жюнню чыбыкчыкъ бла тийип кёрсем, ичи бюрчеден топ-па-толу. Тюлкю юсюнден бюрчелени артыр ючюн, адыргыгъа кьалып, аладан кьутулур амал этгенин андан сора ангыладым.

АТ БЛА ЭШЕК

Бир кюн Эшек тагъылып тургъан Атха:

— Адамла мени бек сыйлы кёредиле. Не ууакъ жумушларын да менсиз этерге амаллары жокъду. Ма аны ючюн а, мен да эл тегерегинден узайып кетмейме. Сен а, бир кюн жекселе, экинчи кюн кесинги тапдырмайса. Энди мен ангылагъанма, сени башынгдан жюген, аягъынгдан кишен нек кетмегенин,— дегенди.

— Эшек, хариш, сен нечик билимсизсе. Сени эссизлигинге мени жаным окъуна ауруйду. Кеси билмеген, адам айтханны этмеген деп, сени кириклеге айтадыла. Адамны не ауур, не ашыгъыш иши да болсун, аланы мен этеме. Адам мени ариу ишим, ариу кылыгъым, таза ниетим, халал кыйышым ючюн, жегерден, минерден алгъын сауурумуну жалан кьолу бла ненча кере сылайды. Сыртыма салгъан ат жерни, ат кереклени алтындан, кюмюшден этеди. Адам чап десе — чабама, акъырын десе — акъырын барама. Дунияда адам мангача бир хайуанына да ышанмайды,— деп ауузлугъун чайнайды.

— Да сора, адамла «Эшек ишлер, ат ашар» деп нек айтхандыла? Сени да мен кечиндиргениме адамны ол сёлери шагъатлыкъ этмеймидиле? — деп, тагъылып тургъан атны къатына жууукълашды.

— Да, алай а нек айтадыла? Къыйынын башына жаратмагъан адамлагъа айтычудула. Андан эсе, «Эшекни бир оюну болур, ол да кюлде болур»,— дегенни эсинге тюшюрчю. Адамла бир бирлерине кёлкьалды болсала: «Гырайт кирик»,— деп кьоядыла.

— Былтыр сен адамны кьалай жыкыгъанынг эсингдемиди? — деди алаша.

— Мен адамны жыгъаргъа суююп жыкъмайма. Адамгъа хата болады деп асыры къоркъгъандан, элгенеме, абынама, сюрюнеме. Адам санлап бирде бир жыгъылыучуду. Анда да мен, сенича, чочуп, адамны жыгъып, дагъыда табаным бла уруп кетмейме. Адам эсин жыйгъынчы сакълап турама. Андан айтмаймыды адам: «Атдан кетген къалды да, эшекден кетген ёлдю»,— деп.

— Сизни терслигигизни айтса, жаратмагъан къылыгъыгъызды. Адам бойнугъуздан хамут, аркъагъыздан нер, башыгъыздан жюген, нохта, аягъыгъыздан кишен кетермегенине жарсыйма мен, ансы... Къалай суюсенг, алай бол! — деди да, баш тёбен болду Эшек.

— Эшекленн къара ниетлиликлерин мен бек эрттеден билеме. Былтыр кюз хоншубуз, Атына минип, битеу жегиулени, боюнсаны зат да Эшекни сыртына жюклеп, Ёгюзю да аллына этип, ташыуулгъа кетип баргъанлай, Эшек ёгюзге: «Ёгюз, тёшден кетесе, жолну бар»,— дегенинде, Атны анга къюлгени ачыу тийип, Эшек дагъыда, уялмай, ма былай айтып къойгъанды: «Ёгюз ёледи деп а бир жарсымай эдим да, кесиме жюк болады деп къоркъама ансы». Ёгюз ёлсе, аны мыллыгын эшекге жюклеп, ат аллына этип сюрлюгюн билгенди харам Эшек. Алайды да, Эшек, небиз келе турады. Эшекни къатында тургъан атны адамла махтамаучудула. Мен тагъылып турама, сени уа Адам бошлап къойгъанды, бар мулхаргъа,— деди алаша.

Сёзден женгилген Эшек, аякъларын бийик-бийик ала, халжар таба атлады. Адам а атны къуйругъуна илиннген мырхыкланы арта башлады.

КЪЫЗГЪАНЧ КЕЛИН

Ыннаны тишлери да тюшюп, бек къарт болгъан эди. Ол, жумушакъ аш болмаса, ашайалмай башлады. Тякъгъа тыянмай, эшикке да чыгъалмай эди.

Къарт къатынны ауурлугъун келини кётюралмай тебиреди. Анга жылы, жумушакъ аш этип берирни орнуна, кеси аш ашагъынчы, анга жукъ бермей тутта эди. Эт асса уа, ыннагъа къуру да боюн аркъаны юлюшге бере эди.

Бир жол, ушхууур ашай тургъанлай, хоншулары келди. Аны да къангагъа олтуртдула. Къарт ынна бирсиле бла теиш ашап бошайлмады. Боюн аркъа сюекни уа къарыусуз бармакълары бла тегерек айландырып кемирирге кюреше эди. Келин, къанганы жыйып башлагъанда, терк ашамайса деп, ыннагъа тырман этди.

Ахырында тишлери болмагъан къарт къатын сингирли боюн аркъаны этин ашап, сюегин терк къайры кемирлик эди.

Сора хоншулары, келинни ыннагъа тырман этгенин жаратмай:

— Ынна, харип, не кёп кюрешдинг? — дейди.

Ынна уа:

— Келинге жаным къурман болсун, эт юлешсе, боюн аркъаны береди да, чунгур-мунгурун да къозгъай, зауукъ этеме,— деди.

Ол кюнден башлап, къызгъанч келин боюн аркъаны кеси ашап болгъанды. Ыннагъа уа юлюшге иги хантла тюшгендиле.

АНА

Муратха алты жыл болады. Ол сейир сабийди. Гитчик болгъанлыкъгъа, ол, кесинден уллу сёлешгенде, сёз къошмай, къулакъ салып тынгылар, хар затны эслерге кюрешир. Нени да билирге, ангыларгъа сюер.

Бир жол экибиз да автобус тохтаучу жерге келдик. Алайда юсю-башы да бир тап, тизгинли тиширыу олтура эди. Бизни кёргенлей, ол ёрге туруп, намыс этди. «Насып-лы болугъуз, олтуругъуз»,— дедим мен. Тиширыу олтурмады. Мен аны къатына барып, билегине жабышдым да, хурмет бла олтуртдум. Ол менден иги да таматаракъ бола тургъанлай окъуна, олтургъандан сора да, аллына ийилирек болуп, манга ыспас этгенин билдирди.

Олсагъатдан автобус да жетди. Мен бизни жангы шагъырейибизге да билет алдым. Биз эл аягъында тюшерге керек эдик. Тюшюп тебирегенибизлей, биягъы тиширыу, ёрге туруп, намыс этди. Жолдан юй таба бурулгъаныбызлай, Мурат:

— Сен ол ыннаны таныгъанмы этесе? — деп сорду.

— Угъай, биринчи кёреме.

— Сора, къатына барып, олтуруп, автобусда билет да алдың, тюше туруп да саламлашдың. Ол а, биягъы, ёрге турду. Танымагъан адам...

— Тюз айтаса, Муратчыкъ. Адам къачан да ариу къылыкълы болургъа, кимге да намыс, хурмет эте билирге керекди. Кёрдюнгмю? Ол огъурлу тиширыуну огъурлу кёзлеринден адамгъа хурмет белги кёрюне тура эди. Аллан адамлагъа кеслерича болмазгъа аз да мадар жокъду.

— Ата, бизни мамабыз да аллай ынна боллукъду да?—
деди Мурат.

Мен, хау деп, башым бла белги бердим.

УЛАКЪ БЛА СЮЛЕСИН

Бея улакъчыкъ уруну тегерегине айлана, ары-бери секирип ойнай болады. Қылай эсе да бир шыхырт эшитип, элгенип сскиргенлей, жаргел юзюлюп, къая жарылгъаннга кетеди. Болушлукъ излеп, ёрге къараса, башындан энишге къарап тургъан Сюлесинни кёреді. Сюлесин харип Улакъчыкъгъа тырман этип башлайды.

— Сен жапысыз, ёрекъулакъ, ажалынгамы къутургъанса? Былайланы мешхут этип не айланаса? Харип сен, санга не кюн келтирлигими билемисе? — деп кёзлерин жандырып, жалкъасын тургъузуп, Улакъчыкъны хурттак-хуртак этерге хазыр болады. Жазыкъ Улакъчыкъ, ажал башындан къарап тургъанын кёрюп, къутулур амал излейди. «Эчки, уругъа кетсе, бёрюге къарындашым дер»,— деген нарт сёз эсине тюшюп:

— Мен алыкъа гитчечикме, Сюлесин, мени ашама! — деп жалынады. Алай Сюлесинден Улакъгъа мархабат болмайды. Экинчи кере да, жалынып:

— Ашай эсенг, аша!.. Жалан да бир тилегим барды санга, айтма къой! — деп жалынады, уруну ичинден ёрге къарап:

— Айт, кёп жаншама да, айтыргъышыгы, тели къагъанакъ! — деп хырылдайды огъурсуз душман.

— Анабыздан эгиз туугъан эки улакъбыз биз. Мени эгиз нёгерим а анабызны ууузун алгъа эмгени себепли, менден иги да къууатлыды, семизди. Қеси да сырт башында отлай турады. Мени мындан чыкъма къойсанг, аны бери чакъырып келир эдим,— дейди.

— Бар, алай эсе, терк, мени къарнымда экигизге да жер табыллыкъды. Терк бол, чапханлай бар эгиз нёгеринге,— деп, улакъчыкъны ашыкъдырады.

— Мындан чыгъаргъа болуш,— дейди Улакъчыкъ.

Сюлесин, арсарсыз, къая жарылгъаннга секирип тюшеди да, Улакъчыкъны сыртына миндирип: «Секир да чыкъ»,— дейди. Улакъчыкъ, кёп сагъыш эте турмай, чартлап чыгып, тегерегине къарап, макъырып башлайды.

— Тилинг тутуллукъ, бар нёгеринги алып кел! — деп къычырады Сюлесин.

— Ашыкъгъан суу тенгизге жетмейди, Сюлесин. Мен

ташдан—ташха, желгерден — желгерге секирип айланган-дан сьогеним жокъду. Сен, къаражюрек, анда бираз олтур. Ма, къарачы, бир киши сьоруюн бери таба жайып келеди. Мени макъыргъанымы эшитген болур. Қъатында эки парийи да барды. Қъайын хыжысын имбашына салып, муштухул бери таба тебирегенди. Баям, ол мен ажашырма деп къоркъа болур.

Алай эсе, макъырмай, тыншчыкъ тур, эгешчигим. Қъойчуланы итлери сылхыр болуучудула. Мен аланы эрттеден таныйма, ала сермеп бёрюлени окъуна богъурдакъларын-дан буууучудула. Мен къая жарылгъанны тюбюне жаплайым.

Сюлесин уруда бугъуп къалды. Беля улакъчыкъ а, акъылыны хайырындан, ажалдан къутулду.

БАЛ ЧИБИН БЛА САСКЫ

Бир кюн Саскы, айлана кетип, бал батманны къатына жетди. Батманны эшигинден къарап:

— Сау къаллыкъ, муну ишлеген къалай уста къоллу эди. Ичинде дунья бла бир отоу. Жылы, кесинден а нечик ариу ийнс урады. Барайым да, саскыланы бери алып келейим...

Ол да алай сагъыш эте тургъанлай, Бий Чибин, батман ичинден чартлап чыгып:

— Ой, кимсе, не айланаса, не излейсе? — деп сорду хыныракъ ауаз бла.

— Менме, мен!

— Менинг ким?

— Саскы!

— Ким саскыды ол?

— Кёкбаш Саскы!.. Жууукъ бол дерни орнуна не къычыраса?! Адамны, малны да элгендириучю саскыланы танымаймыса?

— А-а-а! Қъан жухлу, сенмисе? Адамланы уа сен не къарыуунгу салып кюрешсенг да, симсиреталмаучуса. Қъамичи къалакъ сизни кёбюгюзню къатдыргъанды. Малланы да кюнню иссинде онгларгъа кюрешгенликге, кёкден тамычы тамгъанлай, чапыракъ тюплерине бугъуучусуз. Бар-бар-бар! Кет былайдан, думп бол. Сени кибиклеге мында жер жокъду.

— Тохта, бир тилегим барды, аны айтма къой.

— Угъай, Саскы. Тилегинги да биргенге ала бар. Сен былайда мындан кёп турсанг, кеси къыйыны бла жаша-

гъан бал чибинлеге бир хыянатынг жетер сени. Санга ышаныу жокъду. Сен къан ойлагъанлыкъга, биз бал ойлайбыз.

— Мен ант этейим, чибинлеге тиерик туююлме. Адам-лагъа...

Бий Чибин Саскыны сёлеширге къоймады.

— Ол сен къанларын эмерге кюрешген адамла уа бизни шуёхларыбыздыла. Къыш болса, ала бизни къоз кюфде тутханча, багъадыла. Биз а жайны узуну алагъа бал жыябыз.

Кёкбаш Саскы ариулукъ бла кетерге унамагъанда, Бий Чибин:

— Сенича киши къыйынына сугъанакълыкъ этгенлени уа биз кюнлерин бериучюбюз,— деп, Саскыны къапды.

Кёкбаш Саскы, оуйи-шауий эте, акъсай-акъсай, кючден къачып къутулду. Бий Чибин а биягъы батманны сакълап къалды.

ЖУБУРАН БЛА КЪУШ

Бир уллу ташны къатында, кюн тууушда, Жубуранчыкъ гелеу кырдыкчыкълагъа жубана болады. Аузуна гелеу кырдыкчыкъланы жыйып тешигине кирирге башлагъанлай, бир уллу къуш, учуп келип:

— Сен былайда не айланаса? — деп къычырды.

— Мен былайда жашайма. Кесим да къышха азыкъ жыяма. Санга не керекди ансы?

— Сен манга алай уллу къалай базынып сёлешесе?

Ёмюрюнде къурт-къумурсха сытып кёрмеген Жубуран къушну аллында жойкъуллана билмеди.

— Акъылынгы башынга жый, жубуранла къушлагъа соруу этмеучюлерин эсинге тюшюр. Огъесе акъылынг да башынга кёре гитчечикмиди сени?!

Кишиге харамлыкъ этмеучю Жубуран адеп бла сёлешди:

— Жюйюсхан Къуш, уллу башны акъылы да уллу болургъа керекди: балаларынг жубуран эт ашасала, ёсмей къаллыкъдыла. Аны бил.

— Энди сен манга акъыл юйретеми башладынг?

— Мен санга акъыл юйретмейме, эс тапдыргъанлыгъымды ансы. Сиз бийикледе къаласыз да, жердеги ишлени шарт билмейсиз.

— Оноунг-чоноунг да кесинги болсун, кырдыклары-

нгы да ал да, тешигинге кир, аман зат,— деди да, Чыгыр Къуш учуп кетди.

Жубуран, гелеу кырдыкчыкъларын аузуна къабып, тешигине къугулду.

«УНУТЧАКЪ»

Иса бла Муса бирге олтурадыла. Дерслерин да бирге этедиле. Китап окъусала да, бирге окъуйдула. Къысхасы — ала бек шуѣхдула. Алай болуп тургъанлай да, бир бирледе кѣлкълды боладыла. Ол да Мусаны терслигинденди.

Муса тилерге бек ѣчдю. Хар затны кесине тап тюшюре да биледи. Хар неге да жутланып къарайды. Ол, тилеп алгъан затын жаратса, «Унутуп келгенме», «тас этгенме» дер да, алгъанын къайтарып бермез.

Затынгы ызындан сурасанг а: «Къойчу-къой, бош затны несин сурап айланаса?» — деп къояр. Аны аллайлыгъын ангылагъан шуѣхлары уа энди анга жукъларын бермейдиле. Жалан да аны ол аман адетине Жамилят деген къызчыкъ эс бурмайды.

Жамилят бир ариу къарындаш къыйыучу келтирди. Бирде Муса: «Бер къарындаш къыйыучунгу, тамбла къарындашларымы къыйып келтирирме»,— деп, алып кетди да: «Тас этгенме»,— деп, бермей къойду.

Дерс кезиуюнде ѣнкюч бер деп, сабийледен ненча тефтер алып бермей къойганды? Бер деп къыссанг: «Унутуп кетгенме, тамблагъа дери бир тѣз»,— дер да, кѣлкълды этер.

Жамилят, энди анга берген затындан тюнгюлюп, башынлай береди.

Бир кюн математика дерсде:

— Тефтерим бошалып къалды, тамбла эки этип келтирирме,— деп, къадалып тохтады.

— Берлик туююлме,— деп, Жамилят кесип айтды.

— Мен эки алгъанлыкъгъа санга мюйюзмю чыгъарыкъды?! — деп жалынды ол.

— Эки угъай, бир окъуна ал, эрикдиргенсе тилей-тилей!

Аны ючюн Муса, къамамай, Жамилятны аркъасындан тюртюп, чотун этерге къоймайды. Аны эслеп тургъан устаз:

— Шаулухов, аллынгда ишинги эт. Бирсилени да чыр-мама,— деди.

— Да, тефтерим тауусулуп къалганды, аны артыкъ

тефтерлери бола тургъанлай, ёнкючге берирге унамайды,— деп тарыкъды.

Устаз а къылыгъын биле эди. Апы себепли: «Не бер, не къал» деп, жукъ айтмады.

— Шаулухов! Иги сагъыш этип бир кёрчю. Тенгинги терслерден алгъа: «Мен кесим а къаллайма?» — деп эсинге бир келсе уа таланган,— деди да, дерсни андан ары бардырды.

ЭЛИЯ

Жайгъы солууланы заманында биз совхозда ханс артыргъа баргъан эдик. Кюн асыры иссиден, тёзюп болмазча эди. Бир къауумла жауаргъа къыздырады дей эдиле. Кёкге къарасанг а, асыры чууакъдан, кюндюз жулдуз кёрюнюрча эди. Тюш кезинде кёкде бир акъ булутла кёрюнюп, андан сора уа къара булутла кёбейип, кёк саулай къаралып башлады. Алайлайын, жауун бухчакъдан къуйгъанча къуюп, башыбызны сугъаргъа жер тапмай къалдыкъ. Къош а иги да узакъда кёрюнсди. Кёк алай кюкюрей эди, къаяла юсюнге аууп келгенча. Биз амалсыздан, чагаларыбызны да башларыбызгъа тутуп, «темирбашла» болуп, бахчадан гебенле таба чапдыкъ.

Темир элияны тартычусу эсеме тюшюп, тамагъымы кере:

— Чагаларыгъызыны бир жанына этигиз! — деп, хахайны басдым.

— Бахчада къоя барыгъыз! — деп къычырды Назир да, мени нек къычыргъанымы ангылап.

Кёк кюкюрегеннге, жаууннга да бизни гузабабыз къошулуп, сабийле бираз абызырадыла, алай тохтап къалмадыла. Алайлай, кёк, адам тёзюп болмазча ачы кюкюредни, жерге бир ауур зат тюшгенча болду. Ол ауур зат жерни алай тепдирди. Биз а, сабийле, андан къутулургъа умут этгенча, гебен тюплерине кирирге кюреше эдик. Бир къауум замандан, жауун селейип, кюн кёрюне башлады.

Жауун тохтагъандан сора, чагаларыбызны алыргъа келсек — бир уллу уру. Чагаланы бир къаууму жерге кёмюлюп.

Кёпню кёрген къарт бригадир, къатыбызгъа келип:

— Аперим сизге, сабийле. Окъугъан акъыл окъуйду деп бош айтмайдыла. Биз былайда турсакъ, не болур эдик?! Сизни окъутхан жанлагъа берекет берсин! — деп, устазларыбызгъа ыспас этди.

ТЮЗЕЛДИ

Биз совхозда силос этерге болуша эдик. Хар эрттен сайын вожатыйибиз бизни школ аллында сакълай эди. Хуржунундан тефтерин чыгъарып, келгенлени тукъум атларын жаза да, къатына къошуу белгисин сала эди. Алгъаракъ келгенлеге ышара-ышара, ыразылыгъын билдирди да, балан бармагъын чюслтди. Сабийле барыбыз да Керим жашагъан орам таба къарадыкъ. Ол а, акъырын-акъырын атлай, сенегин скойреп келеди. Биз аны барыбыз да сакълап турдукъ.

— Жетдингми? — деди анга Алий Алиймырзасвич жумшакъ ауаз бла.— Дерсге да кеч келесе, ишге да ашыкъмайса. Не этейик биз санга.

Совхозда силос этиу бошалгъандан сора жыйылыу болду. Жыйылыу да иги ишлеген сохталагъа кеп махтау сёз айтдыла, саугъала да бердиле. Керимни уа эслемегенча этип къойдула. Аны бек жанына тийди. Керим бюгюнден башлап окъууда, ишде да нёгерлеринден артха къалмазгъа къаст этди. Ол тынч иш туйюл эди, алай...

Кюнле оза эдиле. Керим биле-биле тюзелди. Экиле алыуну да артха къалыуну да къойду. Сабийле энди анга тырман этмейдиле.

Бир къауум сабий школ таба къууанч тыпырлы болуп, чабып барадыла. Керим да ала бла бирге эди.

АЛИМ

Алимге хыпяр сабий дейдиле. Ол юйюрге жангыз жашчыкъды, бираз эркеди.

Бир кюн атасы бла анасы базаргъа тебиредиле. «Орамгъа чыкъма, сууукъду»,— деп къайтарып-къайтарып айтдыла. Кетип бара:

— Сабийле жиятырла, алагъа къошулма, кесинг ойна,— дедиле.

Алим юйде кеп чыдаялмады. Арбазда жубана кетди да, орамгъа чыкъды, барып, сабийлени оюнларына къошулду.

Бир кере Харун бла сёз болуп, ёпкелеп, арбазларына да бир къайтды. Кесек заманны, баш тебен болуп, чигинжиге тыянып турду да, сора терслигине сокъуранып, жангыдан сабийлени къатына келди. Харун аны, къолундан тартып, биягъы оюнга къошду. Ала эрикгинчи ойнадыла. Алимге киши къатылмады, ол да кишиге тиймеди.

Алим, терлеп-тепчип, топну ызындан чабып баргъанлай, атасы бла анасы келдиле.

— Алимчик, бери кел,— деп чакъырды анасы,— Қийимлеринги алышындыр. Кесинг да нечик терлегенсе. Қъор болсун ананг, келчи, жаным, алмала келтиргенме,— деп алмаланы жашчыкъны этегине къуйду.

— Мама, сабийлеге да берейим, охому?..

— Сабийле туймей тургъанмыдыла, айт? Бусагъат жанларын алайым,— деп, силкинди Алимни анасы.

— Манга бир заманда да киши тиймейди. Ала бек иги сабийледиле. Сен алагъа урушургъа хазыр болуп нек тураса анам? Алай айтханынги эшитселе, кёллерине тиеркиди,— деп шыбырдады Алим анасыны къулагъына.

Алимни анасы юйлерине кирип кетди. Ол а биягъы топ ойнай тургъан сабийле таба чабып барып, этегинде алмаланы тенглерине юлешди. Оюн жангыдан къызды.

ЫННА

Бизни Ынна бек кеп жашагъанды. Ол бек къартды. Алай къарт болгъанлай да, мурккусун къоймайды. Ол бютюн да таза хауада олтурургъа сюеди. Қъарыусузлугъуна да къарамай, Ынна хар кимге да ёрге турады. Орамгъа чыгъып олтурса да, хар озгъаннга, танысын-танымасын, ёрге къобуп, намыс этеди.

— Ынна, сен уллулагъа намыс окъуна эт, гитчечиклеге нек ёрге къобаса? — десенг, ол а:

— Балам, уллу да гитчеден болады, гитчелеге намыс этмесенг, ала кимден юренирикдиле? — дейди.

— Да, Ынна, сен къартса, къарыуунг азды. Кесинги аллай бир къыйнамай, ёрге туруп да кюрешмей, адамлагъа айтып юретирге жарамаймыды?

— Акъылынг бла, эсинг бла болунган иги адетге санынги да юретирге керекди,— дейди дагъыда ол, юйге суху кирген бек гитче Хасанчыкъгъа кючден-бутдан ёрге къоба.

Биз барыбыз да Ыннабызны бек сюебиз. Хар заманда Ыннабызны айтханын этебиз.

ЧЕПЛЕУ

Ариужан, бахчада аппасыны къапталыны этегинден тарта:

— Аппа, ма бу уллу чёплеу тюнене башха жанына бурулуп тура эди, бюгюн а биягъы бери айланып турады. Тийип кёреме да, сабы да бир базыкъды, бир къатыды, бу бир жанына къалай айлана болур? — деди.

— Қызым, чёплеу кюнню бек сюеди, эрттенликде кюнню чыгъарын ашыгъып сакълайды, сора кюн батаргъа бара баргъан сайын, чёплеу да ол жанына бурула барады. Кеси да кюнде бек терк ёседи.

Андан бери Ариужан тюз бахчагъа киргенлей, чёплеуню къатына чабып барады.

— Кюнню суйген чёплеу иги ёссюн, терк ёссюн! — деп, анга суу къуйгъанлай турады. Бурунчугъу терлеп, чашчыкълары къара кёзчюклерин жаба, кирпичдеп айланады. Аны ол къууанчлы халчыгъын кёрген къарт атасы:

— Иги къара, чёплеулерин кссинг чёплериксе, — дейди.

— Аппа, кюнню суйген чёплеуню ашаса игимя болады? — деп сорду къызчыкъ.

— Хау, балачыкъ, иги болады. Кюнде ёсген битимлени ашагъанла къарыулу, гиртчи боладыла. Кюн жашауду. Кюнню къууаты бла ёсген адамланы ёмюрлери узакъ болады. Ёмюрюнг узакъ болсун! — деди аппасы Ариужаннга.

АГЪАЧДА

Солуу кюн эди. Эрттенликде сабийле, топ ойнаучу жерге жыйылып; «Бюгюн къайры барыргъа боллукъбуз?» — деп, сагъышха къалдыла. Къуру да аланы ызындан тагъып айланыучу Мажит болуучуду. Ол бирсиледен абаданды, алтынчы классда окъуйду. Сабийле да ол айтханны эки этмеучюдуле. Мажит да гитче къарындашчыкъларын бек сюеди.

— Кетдик агъачха, Дугъумлу къолгъа!.. — деди Мажит. — Билемисиз, бусагъатда дугъумла къап-къара болуп, бишип тургъанларын. Былтыр тамата къарындашым бла мен эки четенни топпа-толу этип келген эдик. Наныкъла да бишипдиле. Ишхилдиле уа алыкъа къызаргъан окъуна этмегендиле.

— Алай эсе, ата-аналарыбыздан эркинликсиз кетерге боллукъ туююлдо, — деп мурулдады сабийлени бек гитче-чиклери — Таукъанчыкъ.

Сабийле анга иги жаратмай къарадыла. Бир къауумлары сораыйкъ, бирсилери сормайкъ деп, даулаш болдула.

— Аны не сора айланырыгъы барды, женгил окъуна

къайтырыкъбыз,— деди сабийлеге хар заманда айтханын этдире юйренген Мажит.

Иги кесек даулашхандан сора, сабийле, геологлары машиналары бла келип, эски элчикни къатында тюшдюле да, агъач таба бурулдула.

Жай агъачда къалай зауукъду! Тюрлю-тюрлю кѣтетле, нанькъла, дугъумла, юркюнле бишип, «Бизни хайырыбызны кѣрюгюз, адамла»,— дегенча, бутакъчыкълары энишгезнише ийилип турадыла. Къанатлыла уа, къанатлыла? Хар зат да, хар не да къууанчлы!

Лѣкъула, тукъузгюле, мурккула, тюртюле, къушхамишле, агъач алмала, кертмеле, чертлеуюкле уа алтын кюзню сакълайдыла.

Аллай зауукълукъ а сабийлени жерлеринде къайры къойсун. Спорт оюнлары не бек сюйселе да, агъачны ариулугъу, берекети, аланы кесине тартханлай турады.

Жашчыкъла ашыгъышлы, бир бирни жеталмай, агъачха сингдиле. Эки сабий къалай эсе да, къалын хансны жырып баралмай, артха къалдыла. Омарны соханчагъын чурукъ ашап, баралмай эди. Салим а терк барыргъа не заманда да сюймеучюду. Сабийле анга «Гулачыкъ» деп бош айтмаучудула. Нѣгерлерин жетип баралмагъандан сора, онгсуз болуп, экиси да тал терекни тюбюнде салкъыннга олтурушдула.

— Элге къайтайыкъ,— деди Омар.— Агъачда айланып не этерикбиз, ингирде артистле оюн кѣргюзтюрюкдюле. Ач да болгъанбыз...

— Нѣгерлерибиз а не айтырла? — деп, сархош болду Салим, алай а угъай демеди.

Иги кесек да барып, агъачны къалынына киргенден сора, Омарны бла Салимни жокъладыла. Сабийле алгъа бир бирлерине, сора тѣгерекге къарадыла. Нѣгерчиклерини атларын айгып къычыргъанлыкъгъа, киши жууап этмеди.

— Къайда къалгъан болурла? Угъай, угъай! Ала, бизге айтмай, юйге къалай къайтып кетерле? Излерге керекди аланы, кеч болгъунчу. Ала терс жанына ажашып кетерге боллукъдула.

Жашчыкъла, эки къауум болуп, нѣгерчиклерин излерге жайылышдыла. Артха ажашмай къайтырча, Мажит маршрутну белгиледи. Кюн батып бара эди. Сабийле, Омарны бла Салимни тапмай, жарсыулу, мудах болуп къайтышдыла. Не этерге билмедиле.

Алайлай, кѣкню къара булутла жаба, жел уруп башлады. Къарап-къарагъынчы, сакъ жауун жетип, бухчакъдан къуйгъанча, къуйду. Шуѣхла, терек бутакъланы тюп-

лерине кирип, кеслерин жаундан сакъларгъа кюрешдиле.

— Омар бла Салим ох этип жылы юйде олтура болурла. Не да клубха оюн кёрюгеми кетген болурла,— дей эди Асхат, терк-терк бурнун тарта. Мажит а аны сёзюн бёлюп:

— Ашыкъма алыкъа! Не болгъанларын бир билейик. Сабийле, бери тынгылачыгъыз! Науруз бла Осман элге барсынла, аланы къайдагъыларын билсинле. Ала юйге бармагъан эселе, абаданлагъа билдирирге керекди. Биз а аланы мында сакълайыкъ. Ажашмай бараллыкъмысыз?

— Барлыкъбыз, бармай а!

Къарангы болгъанды. Ашыгъып, тёзюмлери тауусулуп, сакълайдыла. Бир заманда:

— Сабийле, къайдасыз, бери келигиз! — деген ауаз эшитилди. Ауаз абадан адамны ауазыды. Нёгерчиклерине асыры къайгъы этгенден, ала кеч болгъанын да сезмей къалгъан болур эдиле.

Сууукъсурагъан сабийлеге жан кирип, шахтёр чыракъны жарыгъы чыкъгъан жерге чабышдыла. Мажит Борисни къолчугъундан тутуп келеди. Ол сабийлени ичинде бек назикчик, къарыусузчукъ эди.

Таматаланы алларында Науруз бла Осман келе эдиле. Ёнке солуу эте, бир аууздан:

— Жарсымагъыз, ала табылгъандыла, юйдедиле. Ала клубдадыла,— дей эдиле.

Баш кюн ала биягъы топ ойнаучу жерге жыйылдыла. Омар бла Салим а кёрюмедиле. Олсагъат биягъы Мажит, башчы эркешча, сабийлени ызындан тизип барып, Омарланы къабакъ эшиклерин къакъды. Эшикни ол кеси ачды да, уялып, баш тебен къарады. Нёгерлери анга бир зат да айтмадыла. Бир къауум такъыйкъа бир бирге къарашхандан сора, бирем-бирем, экишер-экишер юйлерине чабышып кетднле.

КЪЫРТЧЫГЪА БЛА ЖЮЖЕК

Кюз. Нартюх ора тура эдим. Бизни бахчаны аякъ жанында, къалын къара кёкен терекчикле ёседиле. Мен оракъ бла аяусуз нартюх сабакъланы оруп, къучакъ-къучакъ этип, бир жерте ташый эдим. Къарасам, къыртчыгъа нартюх бахчагъа ташайды да, женгил окъуна, тюз ракетача, жангыдан кёкге суурулду. Кетер акъылы жокъду, тегерекде учуп айланады. Мени уа бир къолумда бир нартюх са-

бакъ, экинчи къолумда уа — оракъ, сейирге къалып, къарап турама. Не излегенин ангылаялмайма.

Ай алайлайын биягъы къыртчыгъа экинчи кере суу жагъагъа окъча атылды. Ол чабыуул этген жерни бла мени арабыз эки жюз аршын болур эди. Чабып жетдим. Къыртчыгъа, менден сескенип, биягъы кёкге учду. Къарасам, къалын кёкен котурланы тюбюнде бир сары тауукъ бала жерге жапанып, къанатчыкъларын жайып, жан солуу эте тура эди.

Жюжекчик, мени кёргенлей, къарыу кирип, жолгъа чыгъаргъа кюрешди. Мен да, бармакъларымы аузума сугъун, сызгъыралгъанымча сызгъырдым. Къыртчыгъа думи болду. Тауукъ балачыкъ а, къанатчыкъларын созуп, хоншуларыбызны къабакъ эшиклерини тюбюне сугъулгъанын эселедим.

КЪОЯН БАЛАЧЫКЪ

Мени тамата къарындашым Даниял тракторчу болуп ишлеучю эди. Къыш сайын ол колхоз къошлагъа жем ташый эди. Эрттенликде эртте кетип, кеч келеди. Солуу кюнледе мен да къарындашым бла къошлагъа барып къайта турдум.

Бир жол къойчулагъа жемни эрттерек окъуна жетдирип, чанагъа бичен жюклерге гебен жанына барып тохтадыкъ. Биз да азыкъ къапчыгъыбызны башын тешгенлей, бир къоян балачыкъ, окъча атылып келип, гебен тюбюне кирди. Элгенип къарасакъ, узун къуйругъун булгъай, къызыл тюлкю бизден узакъ болмай, сыртлаучукъдан аууп, сызгъа ичине ташайды.

— Ол тюлкю эди да? — деди Даниял, секирип туруп. Биз энди гебен тюбюне къысылгъан къоян балачыкъны излеп башладыкъ. Ол а тюз жанында — балас тюбюнде!

— Хыйлачы тюлкюден къоркъуп, жарлычыкъ, къайры кирирге да билмей, бизни таба къачханды. Ма, тутуп тур. Юйге элтип, Расулгъа берирбиз. Къолгъа юйренирик эсе, бир кёрейик,— деди, къоян балачыкъны манга узата.

Алга аманлыкъчы тюлкюча жауу чапханда, адамланы къатларына къысылып, жанын сакълагъанына сейир этерча туюл эди.

Балачыкъны, бёркюмю тешип, ары салдым. Бир ненча такыйкъадан къоянчыкъ, къулакъчыкъларын жумуп, бёрк ичинден чартлап чыгып, «сау бол» дегенча, артына да къарап, котурла ичине ташайды.

— Къарындашым:

- Ай таланган, сакъ нек болмадынг,— деди ышарып.
— Ычхынып кетди...

КЪАРЫЛГЪАЧЛА

Жашчыкъла кьойла кюте тура эдиле. Ала ойнаргъа болгъанлай, эрттенлик салкъында кьойла, сыртдан ары жанына аууп, агъач кыйырында жухла таба жайылдыла. Кьойла, кек къуууп, узакъгъа кетерге боллукъларын жашла эслеялгъан болмаз эдиле. Бек алга ырбынлада айыучач, терк кегерип, жылуу киргенлей, баш къусуучуду. Кьойла уа, бурунларына кек ийис ургъанлай, ары тартдырмай амаллары жокъду. Жашла, оюндан эригип, чабып барсала, кьойланы жартысы жокъ. Асан бла Хасан, армау болуп, энишге, ёрге чапдыла.

— Асан, бери кел! Керексизге ёпке солуу этмей, кьойла къалай ары кетгенлерин кёрейик,— деп кычырды Асанга Хасан.

— Кеч болуп къалыр, теркирек ызларындан болмасакъ, бёруге кырдырыбыз,— деди да, Асан Хасан таба чапды.

— Ары къарачы, ол кекде учуп айланган къанатлычыкъланы кёремисс? Ма, ала къарылгъачладыла. Мен бир зат биле эсем, кьойла ма алайдадыла. Къарылгъачла кьойланы биргелерине баргъан чибинлени, ургъуйланы чеплеп, бизге жол кёргюзтедиле.

Ала, къарылгъачланы хайырларындан, терк окъуна кьойланы табып, ыстауатха сюрюп келдиле.

ШКОЛ БАХЧАДА

Школ бахчада тереклеге суу къуяргъа керек эди. Кюз суудан къанмасала уа, терекчикле къуруп къаллыкъ эдиле.

Устаз бахчагъа челекле келтирди. Челекле гитчерекледиле, бири уа уллу челекди. Сабийле терк окъуна гитче челеклени юлешип, алып кетдиле. Барындан да гитче, къарысуз Мусачыкъ челексиз къалып къалды.

— Къайгъырмаз Муса,— деди устаз,— уллу челекни окъуна ал, жарты-жарты къуюп келтирирсе.

Сабийле тереклеге суу къуя башладыла. Челек уллу болгъанлыкъгъа, Муса челекни суудан толтуруп, толтуруп келтиреди.

Иш сабийлеге ауур туююл эди. Муса уа бир кесек арыды. Иш да бошалды.

Устаз:

— Сабийле, энди хар биригиз челеклеригиз бла бир кертме алыгъыз,— деди.

Муса юйюне бирсиледен иги да кёбюрек кертме келтирди.

ЭСЛИ ЖАШЧЫКЪ

Марат жай солуулада атасы бла биченчи кёшда турду. Бир эрттенликде чалгъычыла чалгъыгъа кетип бара, бир чыпчыкъчыкъ, жол жанында тюртю терекни къатындан кетмей, гузабагъа къалып, учуп айланганын эследи. Барып къараса — тюртю терекни тюз ортасында уячыкъ. Уяда уа — юч жугъур гаккычыкъ. Жай кезиуде алайтын жолоучула бек кёп жюрюучюдуле. Чалгъыны, дырынны кезиуонде уа машинала окъуна. Чыпчыкъчыкъны дёрденчиги — сап-сары, къанатчыкълары уа — аз кёксюлорек къарачыкъла. Ол, не уясына къоналмай, не кетип къалалмай, «чик-чик» дегенлей, тегерек айлана эди. Баям, аны жумуртха чайкъагъан кезиую болур эди. Марат, нёгерлеринден да артхаракъ къалып, чыпчыкъчыкъгъа не бла болушургъа билмей тургъанлай, машина жетип къалды.

— Назир! Назир — деп кычырып, тохтатды машинаны Марат. Бармагъы бла бир чыпчыкъчыкъны, бир уячыкъны кёргозтдю.

Назир, машинадан сскирип тюшюп, уяны къатына келди. Бир кесек сагъышланып турду да, сагъатына къарай, терк окъуна тюртю терекни тегерегине улуу ташла тизди. Энди машинала, атлыла да терекден арлакъны озарча болду.

— Ма, энди уягъа бир адам да тиерик туююлдю, чыпчыгъынг да кишиден къоркъурукъ туююлдю,— деди, ышарып, Назир.

Бир-эки ыйыкъдан чыпчыкъчыкъ балачыкъла чыгъарды. Алагъа къурт-къумурсха ташый эди.

Бичен ишле бошалып, чалгъычыла элге къайтдыла. Алай Маратны эсинден чыпчыкъчыкъ бла балачыкълары кетмей эдиле. Ыйых кюн атасы бла ташыуулгъа бардыла. Марат атына тебинип-тебинип, уяны къатына келип тохтады. Къараса — уя кзуру. Ала жылы жерлеге учуп кетген эдиле.

Экинчи кюн, школгъа келгенден сора, Марат чыпчыкъны юсюнден нёгерлерине хапар айтды.

УСТАЗНЫ ХАТЫ

Бизни эски элибиз Акътопуракъ аллай бир уллу эл да туююл эди. Алай бизни элден къазауатха жюз элли жаш кетген эди.

Аладан бири Огъары къапхакъда жашаучу ана къарындашыбыз Бекирбийни жашы Исмаил эди. Аскерге кетгинчи, ол устаз болуп ишлей эди. Мен экинчи классха жюриюй эдим. Устазыбыз Кязимни назмуларын бла Азрет Будаевни «Мараучуну хапары» деген поэмасын кёлюнден окъуп тебиресе, бизни аузубуз ачылып къалыр эди.

Дерсни кезиуюнде ол мени къуру махтагъанлай турур эди. Тештерими ёрге тутуп: «Къарачыгъыз, къалай арну жазады»,— деп, окъуучулагъа кёргозтюр эди.

Аскерге кетер кюн Исмаил мени да юйлерине чакъырды. Сабийди деп, сансыз этип къоймады. Арбаз адамдан топпа-толу, жуукъларыбыз жыйылып, хар бирн аны ийнакълайды. Жарлы анасы Миндауатны кёзлеринден тёгюлген жилимукъла мишчакълача тёнгерей эдиле.

— Жилияма, тири бол, белинги къаты къыс, аман къууум этме. Жашны жүрегин инжилтме, бирсилени да апчытма. Буюрулгъанны кёрюр, адам зорлугъу жокъду, кеси ыразылыгъы бла Ата журтун жауладан къорууларгъа тебирейди. Эшитемисе, келин? Сенден бирси анала да ашыргъандыла жашларын къазауатха, аланы жанлары да эрий болур балаларына. Аланы жашлары да сеникичадыла. Аланы да жокъду экишер жанлары. «Кёп бла кёрген — байдамлыкъ, жангыз кёрген — къыйынлыкъ»,— дейдиле. Инш аллах, тили бар, къагъыты бар, сау-эсен къайтыр журтуна,— деди, жыйылгъанланы бек таматарлары Жалдуз, Миндауатха кёл этдире.

Жыйылгъанла бир аууздан:

— Алайды, алайды, аурунг — дедиле.

Исмаил-устазыбызны да кёлю такъырмы болду, не билейим, кёзлери мылы бола, анасы бла къучакълашып, айырылышдыла. Ол къыйын такъыйкъалада дуняда бир бирге кёзбаусуз хар нени да кечиучю, арада бир бирге не аз да ишклилик болмагъан бек жууукъ жанланы — ананы бла баланы — жүрек таралыулукъларын кеси кёрмеген, сынамагъан адамгъа ангыларгъа бек къыйынды. Къадар сизге аны сынатмасын! Аланы жүреклери ол кезнуде ачыуну не да асыуну сезгенлерин киши да билмей эди.

Исмаил, анасыны жылы къучагъындан кючден айырылды да, эрляй мени кесине тартып, жыягъын жыягъыма салды, сора къалтырай тургъан эринлерин бетиме жетдирди.

Устазны жүрегини теренинден чыккыган халаллыгын сезип, мени да кѣлюм толду. Жиярыгым келди. Ол халими абаданлагга сездирмезге кюрешип, бетими бир жанына бургъанлыккыга, кѣз жашларым, манга бой салмай, тѣгюлюп-тѣгюлюп кетдиле. Мени ол халими кѣрген тишируула, тѣзалмай, жияп жибердиле. Кими ал ботасы бла, кими жаулукъ къанатыны кыйыры бла кѣзлерин сюрте, бурунларын терк тарта эдиле.

Биринчи харфны танытып, дунягга кѣзлерибизни жангыдан ача тебиреген устазыбыз:

— Сау къалыгыз, тауларым, сау къалыгыз, атам, анам, эсен кѣрюшейик, жамауат! Энтда да Чегем сууундан татаргга болурбуз,— деп нѣгерлери бла, ол заманда колхозда болуучу полуторка машинагга минип, Нальчик таба кетди.

...Исмаил кетгенден сора, бир къауум кюнден кыггыт келди. Миндауат харип, эски гюлмендисини къанатлары созула, чабып бизни арбазгга кирди. Къолунда — ючмююш кыггыт. Биз барыбыз да, аскерчилеге буйрукъ бергенча, аякъ юсюбюзге болдукъ.

— Жашым, кыайдаса, къор болайым, окъучу, жашым,— деп, ынна кыггытны манга узатды.

Мен, кыггытны женгил окъуна ачып, кесиме таныш хат бла жазылганны, тирелмей окъуп чыккым. «Анам, барыгызгга да тансыккык салам айтама»,— деп жаза эди солдат кыггытыны биринчи тизгинлеринде окъуна.

— Оу, ананг сени ачыуунгу кѣрмей кетсин! Санга къор кыатсын. Окъучу, балачык, энтда бир кере окъучу,— дей ынна кыггытны кыайтарып-кыайтарып окъутду. Тынгылагъанла уа шум болуп тура эдиле. Мен да эринмей окъуйма. «Элибизде, битеу жамауат — уллу, гитче да, биз сорлукъла сау-эсен тура эселе? Мени соргъанланы барына бирча менден соруп салам айтыгыз. Бусагъатда Къызла Къаласы шахардан узакъ болмай тохтагъанбыз. Юйрене турабыз, алыкка урушдан узакъбыз...»

Жыйылгъанла, кеслерини жашларындан кыггыт келгенча, кыуанчлы эдиле.

Ингирге дери ынналагга адамла кыуру келгенлей турдула. Мен да ары-бери чыкмадым. Школ, жарык кенг классыбыз. Кыабырггада класс къанга. Класс къанганы ѳрге жанында, тюз да кыабыргганы ортасында, бачамабыз В. И. Ленинни портрети. Устазыбызны дерс бериучю заманлары.

Ол суратла мени кѣз аллымдан кетмей эдиле. Окъуй билгенле кыггытны кеслери окъуйдула, окъуй билмеген-

ле уа уллу ышаныулукъда къагъытны манга окъута эдиле.

Эрттенликде ынна эртте туруп келди. Биз барыбыз да, басынып, Исмаилгъа къагъыт жаздыкъ да, олсагъат окъуна почтагъа тапдырдыкъ. Почтадан къайтып келе, ынна манга:

— Сенден суйген жаны жокъ эди, харип, харип а сени жауунг болсун,— деп «харип» деген сёзню ырыслай, ынна, жашын эсгерип, дагъыда бир сытылды.

— Ынна, сен къуру да почтагъа жюриуп турма, къагъытланы мен келтире турурма, охому? — дедим.

— Ыннанг санга къор къатсын, охо, жашым, охо,— деди да, ыразылыгъын билдирди.— Ана къарындашынг урушдан къайтса, сени ол алим этмей къоймаз, балам.

Хар келген къагъытны почтадан алып, ажашдырмай, ыннаны къолуна тапдырып, къууандыргъанлай турама. Исмаил да, къагъыт жазгъан сайын, мени унутмайды.

Кюз арты. Тюз да дерсен чыкъгъанлай, почта таба тебиредим. Къагъыт келмегенли бир-эки ай бола болур эди. Бюгюн да ыннаны къууандырмаймы къояма деп, ичими къоркъуу алып, келеме. Почтаны таматасы, мени кёргенлей, мияланы ары жанындан ышарып къарады. Ол суйдюмлю ышарыу къагъыт келгенин билдирген ышарыу эди.

— Бюгюн мен сени къууандырама, жаш.

Къагъыт жокъду деп барсам, ынна мудах болуп, къайгъы этип башлай эди. Жаш кёргенин унутмаз деп, бюгюн киби эсимдеди. Миндауат жашыны кийик улакъчыкны терисинден этилген кечеги бёркчюгюн ийисгеучюсю, сора бёркчюкге жиялумкълары тамычусу.

Мени почтадан чыгъарымы марап тургъанча, жел уруп, бир сууукъ жауун жаууп башлады. Чарыкъларымдан да суу ёте, хуна жанларына къысыла келеме. Аллымда шайтандан бир кюн алгъа туугъан хыпыяр Чотур тюбеди.

— Къолунгдагъы неди?

— Къагъыт.

— Кимденди?

— Не ишинг барды?

— Кёргюзтейим санга мени не ишим болгъанын! — деп къолумдан къагъытны къагъып алып, къачаргъа тебиреди.— Ыхы, сен, ыннаны алдап, бал тузларын ашап тура кёреме, алаймыды?

— Сен неле жаншайса, тели? — дедим да, бир жютю отлукъ ташны жерден сермеп алып, Чотурну уругъа керилдим. Ол, терк окъуна къагъытны жауун суугъа быргъап, чий териден этилген тюклю чабырлары бла балчыкны шыпал-шупул этдире, думп болду.

Ючмюйюш кѳагъытны сермеп алып, сууун саркѳытыргѳа кюреше, хуна жанында иги кссек мычыгъандан сора, юйге тебиредим. Исмаил кѳагъытларын хар заманда шакѳы кѳарындаш бла жазыучу эди да, суугѳа тюшгенликге, кѳагъыт бютюн иги окѳуллукъ сунуп, кеси кссиме кѳл этдире, келеме.

Юйге кирип, китапларымы танкагѳа салдым да, кѳагъытны акѳырынчыкъ ачып кѳарадым. Шакѳы кѳарындаш бла жазылгъан кѳагъыт, суу мылыдан бузулмай, айтханымча, шакѳы бла жазылгъанча болуп тура эди. Юйде адам жокъ, от жылыу да жокъ, сууукъ. Кѳагъытны ыннагѳа элтирден алгѳа кѳурутдум.

Сора, ёпке солуу эте, чабып келип, ыннагѳа окѳудум.

Ол дунясы кенг болсун. Миндауат харип ол кюн бир бек кѳууаннганы эсимдеди. Аны бети алай жарыкъ, алай кѳууанчлы эди. Кѳынгырбурун Чотурну этгенин а мен ыннагѳа айтмагъан эдим.

КЪАРТ КИШТИКНИ ТОБАСЫ

(Ж о м а к ѳ)

Эртте, эртте, бек эртте заманда бир кѳарт киштик жашап болгъанды. Не кече, не кюн чычханлагѳа тынчылыкъ бермей, аланы тутуп, ашап тургъанды. Чычханла уа, андан асыры кѳоркѳгъандан, башын, узун мыйыкѳларын угѳай эсенг, кѳуйругъун кѳргенлей окѳуна, кѳачып, тешиклерине ташайгъандыла.

Алай бла кѳп жылла озгъандыла. Бир заманда киштик кѳартайгъанды. Кѳзлери иги кѳрмей, кѳулакѳлары иги эшитмей, бир кѳауум тиши тюшюп, тырнакѳлары ашалып, чычханланы туталмай тебирегенди.

Киштик, аладан тюнгюлгенден сора, кѳарангы гумугѳа барып, башха амал излей башлагъанды. Алай гумуда анга бюрчеле кѳадалып, аны бек амалсыз этгендиле. Чычханла уа, аны дыгалас этгенин кѳрюп, асыры кѳууаннгандан ары-бери жортхандыла.

Кѳарт гырнау ёлюм жууукѳлашып келгенин сезе тебирегенди.

«Ай медет, кѳартлыкъ не аман зат эди. Алай мен сизге бир оюн кѳргюзтмей, бу дуниядан кѳалай кетейим?» — дегенди киштик кеси кесине.

Ол: «Тѳгерекде битету чычханла, бири кѳалмай, бир

кезиуге ныгышха терк жетсинле, бир-эки сорлугъум барды»,— деп, хапар бергенди.

Чычханла киштикни чакъыргъанын эшитгенлей, бир бирлерине билдиргендиле. Агъачдагъысы, ташдагъысы да чабышып, ныгышха жыйылышхандыла. Ала да алай, чуучуу эте, бир бирлерине кысылып, армау болуп, буйрукъ сакълап тургъанлай, чойремыйкъ, хуна башындан къарап, жыяча къынгыр болуп, селеше тебирегенди:

— Шуёхларым, къарындашларым, эгечлерим! Манга иги къулакъ салып тынгылагъыз. Мени кезлерим алгъынча жютю туююлдюле. Иги кёрмейме. Мен сизге тапсыкъ окъуна болуп турама. Келигиз берлагъыракъ, артал да къоркъмагъыз мендеп. Къарыусуз, къарт да болгъанма. Ауазымы да сизге хазна эшитдираллыкъ туююлме.

Алай чычханла аны кылыгъын къайры унутсунла. Хуна жанына жууукълашыргъа унамагъандыла.

— Мен сизни аман ниет бла чакъырмагъанма. Ёлюр тююм чыкыгъанда, аллыгъызда тобагъа къайта, сизге бир-эки зат сорлукъма. Берирек атлагъыз, бери жууукълашыгъыз, шуёхларым,— дегенди киштик.

Ахырында чычханла, аны айтханына ийнанып. чуучуу эте, бир бирни тюрте, киштик таба атлагъандыла. Чычханла ата-бабадан бери тынчлыкъ бермеген душманларыны тобагъа къалай къайтханын кезлери бла кёрюп, къулакълары бла эшитир ючюн, артагъылары алдагъылары хуна таба сюрюшдюре, шум болуп тохтагъандыла.

— Багъалы шуёхла, сыйлы тенгле! Мен бюгюн сизге бек кепден бери жюрегиме тюррелип тургъан сёзюмю айтыргъа сюеме. Алай, аны сизге айтырдан алгъа, бир къауум осал кылыкъларыгъызны бла адетлеригизни да эсигизге салама. Сиз, жангыз биригиз къалмай, тирменледе мирзеу урларгъа башласагъыз, жарлыракъланы къапчыкъларына, тулукъларына къадаласыз. Ол бир осал ишигиз. Экинчиден а — тулукъланы, кюфлени башлары ачылып тургъанлай, барып, тюплерин тешесиз. Не тюрлю ишигизни кечсем да, бу тюрлю ишигизни кечерге онг жокъду!

Чычханла, не айтырларын билмей, армау болуп, бир бирлеринне къарашдыла. Ай, алайына аллай къара киштик секирир эди хуна башындан! Чычханланы ары айлан да — къыр, бери айлан да — къыр. Къыр да къыр, къыр да къыр... Сау къалгъанлары кими таугъа, кими тюзге чачтук болуп чачылдыла.

Ма ол кюнден бери, чычханла, къарты болсун, жашы болсун, киштикни тобасына ийнанмазгъа ант этгендиде. Кюфлени, къапчыкъланы тюплерин тешгенлерин а кюй-

магъандыла. «Чычханны баласы тулукъ тешер»,— деп да андан айта болурла.

КЛАССДА

— Жангы жомакъланы къайда табып окъургъа бол-
лукъду? — деп сорду Мурат. Сабийле анга сейир этдиле.

— Жомакъ китапланы алып нек окъумайса да?

— Да юйюбюзде болгъан жомакъ китапланы орусча-
сын, малкъарчасын да окъуп бошагъанма сора уа?

— Школ библиотекадан ал.

— Анда да менде болгъаппладан башха жангы зат
жокъду.

— Алай эсе, солуу кюн, районда уллу тюкен барды да,
ары бар.

— Озгъап солуу кюн баргъанма да, жангы зат тапма-
гъанма.

Сабийле сархош болдула. Бир заманда Аслижан:

— Мен билдим! — деди къуанып.

— Нени?

— Жангы жомакъланы къайда табып окъуругъунгу.

— Қъайда, айтчы?

— «Нюр» журналгъа жазылсагъыз, Хар ай сайын жа-
нгы жомакъла, сейирлик затланы юсюнден хапарла окъуп
турлукъсуз.

— Сёзсюз жазыллыкъма! — деди Мурат.

Бирсиле да угъай демедиле.

КЯМАЛ БЛА ЖАМАЛ

Элде Қямал бла Жамал хоншуда жашайдыла. Кюн сайын ала бирге ойнайдыла, бирге айланадыла. Быйыл Қямал школгъа жюриуп башларыкъды. Атасы анга тюкенден жаппа-жангы портфель, ариу китапла, ариу тефтерле, дагъыда тюрю-тюрю школ керекле алгъанды. Жамалгъа уа атасы аллай затла алмагъанды. Шуёху саугъалы болуп, ол къурлай нек къалгъанын билирге суйюп, жашчыкъ тюненели бери тынгысызды. Бюгюн а, тёзалмай, атасына сорургъа таукелленди.

— Қямалны атасы анга тюкенден бир ариу портфель, бир ариу китапла, бир ариу тефтерле да алгъанды. Сен а манга нек алмайса? — деди Жамал, кёлкъалдысын мудах ауазы бла билдире.

— Жашым, Қямал сенден сау бир жылгъа таматады,— деди атасы.

— Ол менден уллу эсе,— деп мурулдады жашчыкъ,— биз сабий садха бирге нек барабыз да?

Жамал сорууна жууап тапмады. Сора, атасы бла сёлешгенни кёюп, тюзюнлей Қямаллагъа кёууулуп кетди. Қямал юзмез тебечикни къатында «самосвалын» чачып кюреше эди. Ол шуёхчугъуну чабып келгенине кёууанды. Шуёхчугъу уа, жете келгенлей, солууун кюден айландыра, былай сорду:

— Қямал! Қямал! Сен менден бир жылгъа, бир жылчыкыгъа таматаса да?

— Хау, таматама,— деди Қямал, аны нек гүзаба этгенин ангыламай.

— Қъара анга! Биз шуёхла туююлбюзмю?

— Шуёхлабыз.

— Алай эсе, сен менден тамата нек боласа да?

— Некми? Мени боюм сенден бийик болгъанын кесинг кёрмеймисе?

— Кёрмейме. Келчи, бойларыбызны тенгleshдирип кёрейик.

— Кел, кёрейик.

Ала, тенг тохтап, имбашларын бир бирге тиредиле.

Қямалны имбашы Жамалны имбашындан бийигрек болгъаны эсленип тура эди. Алай Жамал аны эслемегенча этип кёйдю.

— Келчи,— деди ол,— чурукъларыбызны тешип да бир кёрейик. Сени чурукъларынгы табанлары бийик болурла дейме.

Экиси да, чурукъларын тешип, бойларын жангыдан тенгleshдирдиле. Қямал, алгынча, уллуракъ кёрюндю. Биягъы Жамал аны алайлыгъын эслемегенча этди.

— Кел, энди бетлерибизни бир бирге буруп да бир ёнчелейик бойларыбызны,— деди Қямал.— Къайсыбызны ёсюмюбюз бийик болгъанын кёрюрча. Сени бурнунг мени бурнумдан ёргерек болса, керти да сени боюнг бийикди.

Экиси да бетден бетге сюелип, бурун кыйырларын бир бирге жетдирирге кюрешдиле. Қямалны бурун кыйыры Жамалны эки къашыны арасына тирелип къалды. Жамал, бурнун терк-терк тартып, иги онгсунмагъанын билдирди:

— Сени бурнунг... Хау, сени бурнунг узунуракъды.

Алай айта, чурукъларын да муштухул кийип, ол юйюне кетди. Жамал юйге келгенде, аны тамата къарындашы Наныкъ гымых жюлюннген башын жууа тура эди.

— Мачы, суу кьуй,— деп, Наныкъ кичи кьарындашыны кьолуна кьумгьанны тутдурду.

— Тюенене да жуугьан эдинг да,— деди Жамал.— Бу ариу жюлюниген башынг бла кюреш да тур кюн сайын.

— Неди да? Жай солууну заманы гауусула турады. Чачымы теркирек ёсдюрюрге керекме. Ансы, былайлай школгьа барсам, айып этерле.

— Чачны суу ёсдургенми этеди да?

— Ёсдюрмей а! Суусуз бир зат ёсмегенин билмеймисе сен? Бу суу, Жамалчыкъ, жауун суу окьунады. Тюенене жауун жаугьанда, чорбатдан акьгьан суудан челек бла бир алгьанма. Жауун суу чачны бек терк ёсдюреди дегенди ынна.

Жамал, кьумгьанны жерге салып, биягьы Кямаллагьа кьууулду. Алай, шуёхун юйде тапмай, ызына терк кьайтды. Наныкъ, алгьынча, жалан башын эки кьолу бла да ышып, жуууп кюреше эди.

— Наныкъ, энди жауун кьачан жауарыкъ болур? — деди Жамал, таза кёкге кьарай.

— Аны мен кьайдан билейим? — дегенни айтды Наныкъ.— Кюнню халыны юсюнден радио бла айтсала, тынгыла да, эшитирсе. Не да ыннагьа сор. Не да кёкге кьара да бил. Кьара булутла бирге жыйылсала, жауун жаумай кьалмаучуду.

Кьарындашла жауунну юсюнден сёлешгенли сау ыйыкъ озду. Жамал да кюн сайын кёкге кьарагьандан эрикди. Жауун, жаумай-жаумай туруп, ингир ала кёкню кьара булутла жапдыла. Жамал кьууанды. Уллула айтычулай, аны аягьы тюбюнде «чёп сынмай» башлады.

— Ынна, жауун суу чорбатны кьалайындан кёп саркьыучуду? — деп сорду.

— Ол айтханынг а неди, жашым? — деди ынна.— Аны кьой да, жауун жетгинчи, отунланы жапма тюбюне жьыргьа кюреш.

Жамал, кёкге терк-терк кьарай, отунланы жыйып башлады. Бир кесекден а жауун шууулдап жетди. Жамал юйдегиледен жашыртын чабып барып, юй артында чорбатдан акьгьан жауун сууну тюбюне сюелди. Олсагьат, жауун бухчакьдан кьуйгьанча, кьуюп башлады. Аны алайда сюелгенин, юйге келмей кьалгьан бузоучукьну сюрюп келе. Кямал эследи.

— Жамал, нек сюелесе алайда, жауун шорханы тюбюнде? — деди ол, сейир этип.

— Жауун суу бла боюму ёсдюреме! — деп кьычырды Жамал.

— Кет, тели болма! Кесекле тиерле!

— Тийсинле, боюм теркирек ёсюп, школгъа сени бла бирге барып башлайым ансы.

— Заманынг жетсе, барырса. Кет алайдан!

— Угъай, кетмейме!

Аланы ауазларын эшитип, ынна юден чыкъды.

— Тоба-тоба,— деди ынна, туудугъун жауун шорханы тюбюнде кёрюп,— Неди бу этгенинг? Бусагъат юйге кир!

— Мен, жауун суу бла боюму терк окъуна ёсдюрюп, школгъа Қямал бла бирге барыргъа сюеме,— деди жашчыкъ, ыннасыны аллына келе.

Бираздан а, туудукъчугъун тешиндирип, жылы тёшекге жатдыра, ынна жумушакъ ышарды:

— Ой, сен теличикни не уа... Школгъа барыр ючюн, балачыкъ, боюнгдан алгъа оюнг ёсерге керекди.

АДАМЛЫКЪ

Муратха хоккей ойнама къой ансы, ашатмай окъуна тур. Сабийле эки къауумгъа юлешинип ойнасала: — Мурат бизни бла, ол бизни командадады,— деп даулаша эдиле.

Бир кюн Қыргызстандан Баттал деген жашчыкъ кёчюп келди. Ол энди Мурат бла бир классда окъурукъду. Тенглери бла иги шагъырей болгъандан сора, Муратха:

— Сен къарыуунга базынып, аны юсюне иги чапханынгы хайырланаса ансы, хоккей ойнауну жорукъларын билмейсе,— деди.

Мурат анга кёлкълалды этмеди. Ол хоккейни жорукъларын айтханда сабийле барысы да сейир этдиле.

Ол кюнден сора Мурат да оюн жорукъланы юйрене башлады. Бир къауум кюнню ичинде талай зат билди. Алай, андан эсс, ол ойнаргъа ыразы эди. Баттал анга:

— Бусагъатда къайсы команда алда келеди. Команданы «алчысы» къайсы оюнчуду? — деп сорса, ол арсарсыз жууап айталмай эди.

— Алыкъа не чемпион, не юйретнучю болаллыкъ туйюлсе...

Бир такъыйкъадан хоншу орамны командасы бла эришиу бардырыргъа оноулашдыла. Баттал келгенли бу биринчи эришиу эди. Энди ол кесини чемерлигин кёргюзтюрге керек эди. Алай ол: «Мен сизни бла ойнарыкъ туйюлме. Керексизге ойнагъандан не хайыр. Кубок ючюн ойнасагъыз бир иш эди, ансы,— деди.— Бир жерми сындырсам, сиз оюнда жорукъ сакъламайсыз».

Сабийле аны ючюн ойнардан къалмадыла. Муратлары кеслерине къаршчы команданы хорладыла: 3 : 2 эсеп бла.

Батталны «къылыгъын да» сагъындыла. Алагъа физкультурадан окъутуучу устаз:

— Спорт — бек алгъа адамланы саулукълары иги болур ючюндю. Спортчула жетишимлерин адамланы сейирсиндирир ючюн болдурмайдыла. Алай болур ючюн эрикмей, талмай кюреширге керекди. Оюнну жоругъун беш бармагъынгы билгенча билгенликге да, жетишимлени кесниг этмесенг спорт ишни магъанасын, къыйынлыгъын, тынчлыгъын биллик туюлсе!

— Мен да алай сунама. Чыныгъыргъа керекди,— деди Мурат. Жашла барысы да Батталгъа къарадыла. Баттал да башын бир жанына бурду. Нёгерлеринден уялгъанлыгъы болур эди.

КЪАРЫУ СЫНАШЫУ

Бек къарыулу кимди? Дуняда адамдан къарыулу зат жокъду.

Бир жол кийик жаныуарла жыйылып, ала да бу соруугъа жууап излегендиле. Алай бла, ала къарыуларын къалай сынаргъа билмей тургъанлай, тюлкую келип къалады да, аланы нек даулашханларын сорады.

Доммай: «Барыгъыздан да мен къарыулума»,— деп мёнгюртегенди.

Айыу да: «Мен къарыулума»,— деп мурулдагъанды. Ол арсарсыз бир гитчерек терекни тамырлары бла къобарын атханды.

Аслан да: «Жаныуарла бары да менден къоркъадыла, мен аланы таматарыма»,— деп хырылдагъанды.

Ала даулашып-даулашып, бир бирни хорлаялмагъандыла. Сора тюлкую алайдан узакъ болмай магъадан жюкленип тургъан бир уллу машина кёргенди. Хыйлачы тюлкую танг атханлай адам келип аны сюрюп кетеригин биллип:

— Барыгъыз да, ол машинаны жеринден тепдирип кёрююз. Аны жеринден ким тепдирсе, ол къарыулу болгъанын барыбыз да билликбиз»,— дегенди.

Аслан машинагъа ёлю мыллыгын атханды, жукъ эталмагъанды. Айыу да сыгъынып кёргенди. Алай болалмагъанды. Доммай да мюйюзлерин тиреп тюртгенди. Алай машина къымылдамагъанды.

...Бир заманда адам келгенди. Терк окъуна машинагъа

секирип минип, от алдыргъанды, тютюн этдирип кетип, кыалгъанды.

Ким кыарыулу болгъанын жаныуарла кеси кёзлери бла кёрюп, хар бири бирер жанына кетгендиле.

НАСЫП

(Ж о м а к ь)

Бир киши жолоучулукъда кёп айлана болгъанды.

— Атам,— деди жашы Жаммот атасына бир кюн жо-
лоучулукъдан кыайтханында.— Манга насып ала кел...

Биягъы, жолгъа чыгъаргъа тебирей, атасы анга насып,
ала келирге сёз береди. Жаммотну кюнле, айла, жылла
бла сакълатхан атасы кыайтып келип:

— Тапмадым, жашым. Насып бир жерде да сатылмай
кёреме,— дейди.

— Алай эсе, кесим излери киме,— деди жаш.

Жаммот жолоучу болуп кетеди. Аны ишге хунерлиги
да хазна туююл эди. Жашагъан дуниясында шаудандан
гёген бла суу алып окъуна кёрмегенди. Эрке ёсдюрген
эдиле аны. Алай Жаммот бир тутханын иймеучю эди. Бол-
са да, кетгенди насып излей.

Кёп айланды, кёп жюрюдю. Талай ыфчыкдан аууп,
талай кёпюрден ётдю. Хар жолукъгъан инсанга насып
болгъан жерни сурагъандан эрикмеди. Аны билген адам
да табылмады. Жаммот кыулакъ жанларына акъ чыгъа
башлагъанда бир акъ сакъаллы кишиге жолукъду. Кыарт
жолоучуну юйюне кыонакъ этип, сыйлады, уллу хурмет
этди. Не айланганын, не жюрюгенин сорду. Жаммот на-
сып сурай чыкыгъанын айтды.

— Ай медет! Энди не амал, насып кесингде болуп тур-
гъанлай, сен аны кыолунгдан ычхындыргъанса,— деди,
ёкюндю кыарт.

— Угъа-а-й,— деп кыартны ийнандырыргъа кюрешди
Жаммот.— Мен аны тапмай кыоярыкъ туююлма.

— Сен насыбынга эртте тюбеген эдинг,— деп кыарт
дагъыда айтды.

— Кыачан? Кыалай тас этгенме мен аны?

— Айтайым, сыйлы кыонагъым, айтайым. Сен насыбы-
нгы эслеялмай, кёралмай кыалгъанса. Керексизге айлан-
гъанса. Адамны насыбы жаш заманында туттады. Ол адам-
ланы кеси излеп келеди. Сен жаш заманынгдан ишлеп
башласанг эди, насыбынгы бек терк табарыкъ эдинг. Энди

кечди. Ёмюрюнгю жартысындан кёбюп ажашып айланып ётдюрдюнг. Энди эринмей ишлерге юйреналырмыса, не билейим? Жалан да эринмей, кезиуюнде тирлик этгенле насыпларына бек терк тюбейдиле. Аны себепли уа, сени насыбынг бек кенгде кьалгъанды.

Жаммот асыры ёкюннгенден бармагъын кьапханды...

ЖАЛГЪАН ШУЕХ

Сиз билемисиз? Бёрю эшек болгъан жерде башха малы ашамайды. Ол алай некди? Биринчиден — эшек бёрюден бирси хайыуанлача кьачып кьутулалмайды. Экинчиден — эшеки бойну алашады, бёрю аны кьатына келгенлей эшек табаны бла уругъа умут этип, артха бурулгъанлай, аны арт бутундан сермеп терк окъуна тюбюне урады. Ючюнчюден а — эшеки эти кьаты болады да бёрюню аш орнунда кёпге дери эримей турады»,— деп эшитгенме кьартладан.

Эшекле да кеслерине кёре аман акъыллы хайыуанладыла. Кеслерине жашчыкъланы миндирмез ючюн юйге келирге суймейдиле. Алай тюз да кёз байланганлай эл таба келип, эски орунлагъа тап хуна жапларына окъуна кьысылырла. Алай бла ала да бёрюледен кеслерин сакълайдыла.

Болса да бир жол бёрю бла эшек тюбешген эдиле. Ол а кьалай болгъан эди?..

Танг тюбюнден белги берип, жарый башлагъан кезиу. Кёк бёрю кьарны артына тартылып, жан жанына кьарай, сызгъа бла жортуп келе болады. Агъачха жетсе уясына кирир эди. Танг атхынчыннга уа теркирек кьачаргъа керекди. Бёрюню териси не жылы болса да, ачлыкъ аны талчыкъдыргъанды. Бютюн да тардан ургъан сууукъ жел аны уясына барып кирирге ашыкъдырады. Бёрю ол сагъышланы эте тургъунчу танг атып кьалады.

Бёрюле бек аман акъыллы затладыла. Ала жортханда уучулагъа ызларын, ненча болгъанларын тапдырмаз ючюн, онг арт аякълары бла ал сол аякъларыны ызын, сол арт аякълары бла уа ал онг аякъларын ызын басып, ызларын линейка бла тартханча тюз ызлыкъ этип кетедиле. Билмеген адам анга кьарап: «Былайда бир уллу бёрю баргъанды»,— дейди.

Алай сунаргъа керек туююлдю. Тюзю, ал ыз, беш бёрюню ызыды. Бек алда аман акъыллы гажай бёрю, аны

ызындан аталары — къарт бёрю, андан сора юч кючюк бёрю баргъанды. Уучуланы ала алай алдайдыла.

«Ол тели уучула бла бёрюкес парийле эслегинчи терен агъачха кирейим»,— деди кеси кесине кызыл тилин салындырып, ичин ура.

Бёрю жингирикден озгъанлай эски халжарланы эследи. «Къой орунла болурла, бир бурулайым, ким биледи, сюрюу ызындан баралмагъан арыкъ-турукъ иш тапсам, бир тишге илинир зат»,— деп, тегерегине къарады. Бурнун ёрге тутуп, ыз ызлады. Тегерекни жыйылады. Бурну жаныуар жыйыны сезеди. Акъырын-акъырын атлап барады. Таш артындан бугъуп къараса, орунда эшекле. Ала да бир паллахны сезгенча тынгысыз болгъандыла.

Эшеклени кёргенлей ач бёрю силегейлери атъа башладыла.

«Акъылсыз башым, къарачы кечени кече узуну бош жортуп айланмай, бери таба къарасам а».

Не да болсун, Бёрю, танг атханлыкъгъа, эшеклени кююп кеталмады. Жутну жутлугъу къайры къалсын? Ол акъырынчыкъ чалманни къатына келди. Эшекле юркуюп, орунну теренине кирдиле. Кюндюзгю кюнде эшеклеге чабаргъа базынмай, амалсызлыкъ башып кысхан Бёрю:

— Кюн ахшы болсун, къарындашларым! — деп, ариу айтып алдар умут этди.

Эки кёзюне къан чапханлай, алагъа алай къарайды. Энди Бёрю ала таба бир атлам этсе, бир бирлерин малтап башларыкъдыла. Ол бир аягъын чалыгъа салып:

— Сиз, къарындашларым, кече жылы жерге кысылгъан болур эдигиз? — деп алагъа жазыкъсынып сёлешди.

Кёкбаш эшек — таматалары — бёрю таба бурулуп:

— Хау, бюгече бек сууукъ эди, биз аязгъа тёзалмай...— дегенлей, бёрю аны сёзюн бёлюп:

— Хау, мен да былайгъа ёлмей-къалмай жетгенме. Ачдан, сууукъдан апчыгъанма. Насыпха, кюн чыгъып келеди,— деп жилиамсырады.

Бёрю хыйланы ангыламагъан къарт эшек анга жаны ауруп, аны кёз жилиамукъларын куйругъу бла сюртюрге кюрешди.

Бёрюню кёзлери жанып, ачын-сууукълугъун иш да унутуп, ышармиш этди.

— Сиз, къалай огъурлу, жаныуарласыз! Мен сизни бла бир орун ичинде туругъа окъуна угъай дерик туююлме, сиз ыразы эсегиз?!

Къолундан келгенни кесерге юйрениген тажал, «эшек кибик», эшеклеге термиле къарады.

Акъсыл гырайт, бѣрю эшекни кюндюзгю кюнде кесип,
ичлерин тѣгюп кетнучюсюн билмей эди.

БИТТИРКОЧ

22-чи мартда, Жаз бла Къыш айырылгъан кюн, «Къанатлыланы билигиз» деген темагъа дерс бардырыргъа дедик. Хар окъуучу кеси суйген къушуну юсюнден жазылгъан назму не да хапар окъургъа оноулашдыкъ.

— Кесигиз жазып келирге да боллукъсуз,— деди устаз.

Басня табып, кѣлден билип келирге да эркин эдинг.

— Сен къаллай къанатлы болургъа сюесе,— деп сорду Илияс Бекболатха, школдан келе.

— Къаллай да угъай... Бош болмагъан зат ючюн, китапла излеп, назмула табып баш аурутургъа неге керекди? Андан эсе кесинг ѳтюрюк хапар къурасанг иги туйюлмюдю? Кѳгюрчюнню не да бир башха къанатлыны уясына зараи этиучю жашуарланы юсюнден азмы жазылгъанды... Аллай бир зат табып, жазып алсакъ... Ол да сейир боллукъ туйюлдю. Сабийле сейир этерча зат болургъа керекди.— Илияс эсине бир ссейирлик зат тюзгенча, сабыр болду.— Хей! Биттиркоч къанатлымыды, огъесе чычханмыды?

— Биттиркоч къанатлы болмаз.

— Сора ол не затды да? Ол аякълары бла жюрюмейди да? Къурт-къумурсха уа бир да туйюлдю, сора. Къанатлары болгъанлыкъгъа, аны къанатлыгъа сапайдыла. Ол не ашап жашайды? Къанатлыланы кюнюн не ючюн белгилегенибизни устаз айтханды да? Ала табийгъатны къоруулауда уллу болушлукъ этгенлерин кесибииз да билебиз.

— Да, сора, адамла Биттиркоч юйге кирсе ырыс нек этедиле да? Алай эсе, ол аман затды. Аны юсюнден хапар жазардан алгъа устазла бла сѣлеширге керекди.

Ала келе-келип, къарт Солтаннга тубеп къалдыла.

— Кертисин билирге сюе эсегиз, биттиркочну къанатлары да, аякълары да бардыла,— деди къарт, ышарып. Сизни китапларыгъызда аны сураты жокъмуду. Устазыгъыз аны сизге окъутуп кюреше эсе ол да къолай болмаз.

Алай эте айланнгынчы «Табийгъатны къоруулауда къанатлыланы эсге тюзюрюрге» деген кюн да жетип къалды. Кимден билирге боллукъду? Илиясмы сорсун, Бекболатмы сорсун? Не болса да болсун. Табийгъатны билиу дерсден къуру да «юч» алыучу Бекболат сорургъа деп келишдиде.

Илиясны уа эки «тёртю» барды. Аллай ууакъ-тюск зат-ланы сорургъа айыпсынды.

— Ыхы, къайсыгъыз, къалай хазырлангансыз? — деди устаз. Биринчи болуп, Бекболат къол кётюрдю.

— Айт сен, Бекболат, айт,— деди устаз, осалыракъ окъуучу къолун кётюргенине ыразы болуп.

— Мен соргъан этерик эдим.

— Не сорлукъ эдинг, сор?

— Биттиркоч чычханмыды, огъесе къанатлымыды?

Классдагъыла барысы да кюлдюле.

— Ол учуучу чычханды,— деди устаз.

— Ол юйге кирсе ырыс этедиле,— деди Бекболат тёмсюз халда.

— Аны адамлагъа бир тюрлю бир зараны жокъду. Макъала, кирпиче кеч болгъандан сора чыгъып, заранлы къуртланы-къумурсхаланы ашайдыла. Аланы арбазлада къоймайдыла. Биттиркочла да ашхамдан сора, юйлени ичинде губуланы, чибинлени тутуп ашайдыла. Ала да табийгъатны къоруулайдыла.

«ХАРАМ» КЪЫЙЫН

Сосран эртте туруп бахчагъа тебиреди. Сафарны анасы андан азыкъ жиберди. Сафар келе-келип Сергей деген къартны бахчасына жетди. Ол тийреде бахчагъа Сергейча къарагъан жокъ эди. Тегерегине буруу этилип. Къартны бахчасында къызыл-мор алмала, сары кертмеле бишип туруучусун ол кеп кере кёргенди. Сафар бойнун созуп, буруу башы бла къараса, кез къаматхан къызыл маракола! Бишип тургъан мараколаны ийиси аны бурнун дыгъыл этдирди.

Кюн сайын салпукъулакъ парийин ызындан тагъып айланыучу къарт ол кюн кёрюнмеди. Энди жашны аууз суулары келдиле. Бахчагъа тюшерге къарындашындан къоркъду. Ол ачуланса...

Келсе, къарындашы ишин бошап, юйге кетерге хазырлана турады. Олтуруп экиси да аш ашадыла. Сосран сумканы жыя башлагъанлай, ол:

— Унутуп къоя эдим...

— Не затны?

— Анам маракола ала келигиз деген эди.

— Ётюрюкню сокъма! — Сосран кичи къарындашына ишекли къарады.

— Оллахий, ётюрюк айтмайма. Сергей бахчасында

жокъ эсе, жыя келигиз дегенди. Ийнанмай эсенг кетейик, кел.

— Агъарта болурмуса?

— Оллаха, керти айтама.

Сосран бир азгъа дери арсар болуп турду.

— Кертиси бла жыйыгъызмы дегенди?

— Хау.

Сосран ачууланыракъ болуп, жерге бир тюкюрдю да, бидонну алып тебиреди. Къартны юйчюгюню къатына келип, тегерекни сынчылады.

— Сен былайда, эски чыккыр ичине кирип букъ да, адам эслесенг сызгъыргъан эт. Ангыладынгмы?

— Ахшы.

Сосран келек этеклерин кенчегини ичине жыйып, бурууну башы бла секирип тюшдю. Сафар чыккыр ичинден чартлап чыгып, къанганы жеписинден бахча таба къарады. Къарындашы терк окъуна эки литрлик бидонну мараколдан толтурду. Бир кесек ашагъан да этди, сора башын жалды.

Ала тюшден ауа юйге келдиле. Сосран, бир затдан да хапары болмагъанча, бидонну анасына тутдурду. Анасы бидонну ауурлугъундан ичинде абериши болгъанын сезип, башын ачып къарады.

— Быланы къайдан жыйгъансыз?

— Кесинг айтып ийгенсе да, Сергейни бахчасындан жыйгъанбыз.

— Не зат дединг, ёчюллюк?! Урлап келебиз десенг а андан эсе. Мен мында сизге аш хазырлай, сиз а бахчалагъа тюшеми айлангансыз, бетсизле?!

Анасы аталарыны белибауун алып келгенин керюп, Сафар юйден къачып чыкъды. Сосран а артха туракълады.

— Анам, кесинг...

— Аллах ургъанла, хоншуланы бахчаларын нек тонагъансыз?

— Анасыны халин иги биле эди Сосран. Ол къарындашыны ызындан мукъут болуп къачды.

Сафар, Сосран энди мени кюнюмю берир деп къоркъду. Алай, къарындашы анга не бек къынгыр къараса да, тиймеди. Сафар битеу терслик кесинден болгъанына ёкюнюп, баш тебен болуп тура эди.

— Сосран! — деди ол къоркъуп.— Аллахчу, мен терме. Бу жолдан сора бир заманда кишини алдамам. Сен кечгинлик бер. Мен барып анабызгъа ишни болушун айтайым, охому?

Къарындашы тынгылагъаннга керсе, Сафар терслигин

кеси тюзетирге кереклиси белгили эди. Кеслери кыйын-лары бла табылмагъан «харам» мараколаны аналары ала-гъа ашатмазлыгъын а ала андан да иги биле эднле.

БЕДЕНЕ

Азамат жай солууда элге барды. Къарт атасы аны биченчи къошха элтди. Бир кюн бичен чала тургъанлай, пыр-деп, бѣдене учду. Сора арлакъгъа барып къонду. Азамат къууа кетип, бѣденени тутду да атасына келтирди. Къарасала, аякъчыгъын чалгъы кесип, къанай тура эди.

— Ата, нечик ариучукъду! — деди, Азамат аны сыртчыгъын сылай.— Энди муну юйге элтип багъарбыз.

Къарт бѣденени къолуна алып къарады да терк окъуна хуржунундан къол жаулулгъун чыгъарып, жыртыды, бѣденени аягъын байлап, учуруп жиберди.

— Нек ийдинг? — деп, Азамат адыргы болуп, ёрге-ёрге секирди да, ууртчукъларын кѣпдюрюп тохтады. Кюн ортасына дери мудах болуп турду. Тюш азыкъгъа олтургъанлай, Азамат:

— Ата, бѣдене, бѣдене! — деп, секирип турду, къууанып.

Дуруланы аралары бла балачыкъларын ызындан тизип, акъсай-акъсай бѣдене чаллыкъгъа къутулду. Къарт секирип туруп, ала таба атлады.

— Тутуп берейим...

— Аллахчю тийме, барма къой,— деп жалынды энди Азамат къарт атасына.— Балалары ёксюз болуп къаллыкъдыла.

— Охо, ма энди иги жаш болдунг,— деди да къарт Азаматха ыразы болду.

АЛИМА БЛА АЛИМ

Эрттенликде Алима уянып къараса, анасы юйде жокъ. Юйдегиле аш ашаргъа олтургъанда да келмеди.

Алима кишиге соралгъан да этмей, сейирге къалып, бир-раз турду. Хар ким, тынгылауу басханлай, ашын ашайды.

— Анам къайдады,— деди, Алима жилярыгъы келип.

— Ананг базаргъа кетгенди, санга гигячыкъ алып келликди,— деди къарт анасы, кюллюгю келе.

— Гигячыкъ?!.

Алима сагъышха къалды. Тенг къызы Салиманы гигя-

сы эсине тюшдю. Ол анасын Салиманы гигясыча гигя сатып ал деп кѣп кере кысханды.

— Салиманы гигясычама? — деп соргъаны эсиндеди анасыны.

Алима асыры кѳууаннгандан, харс урду.

— Гигя кюлген этерикмиди?

— Угъай, кюллюк туююлдю? Салиманы гигячыгъы тенгли болса кюллюкдю.

Алима кѳарындашчыкѳ туугъанына кѳууанырын кѳууанса да, ашын артыкѳ зауукѳлу ашамады. Экинчи кюн да:

— Анам кѳачан келликди? Гигячыкѳны кѳачан келтирликди? — деп, кѳарт анасына соргъанлай турду. Алай бла тогъуз-он кюн озду. Анасына мардасыз тансыкѳ болду.

— Анам кѳайдады, нек келмейди? — деп, кѳарт анасын да безитди.

Бюгюн а Алиманы ююю кѳууанчдан толду. Анасы анга гигя алып келди. Алима бешикни кѳатындан кетерге унамай эди, «Белляу, белляу...»

— Анам гигяны аты неди?

— Гигяны аты жашчыкды,— деди анасы, кюле-кюле. Алыкѳа ат атамагѳанбыз.

Кѳарындашчыгѳы жилиады. Алима Алимчикни тебиретеди, жубатады. Бир кюн алагѳа Салиманы анасы келди. Кѳарындашчыгѳын тебирете тургѳан Алимагѳа ыраы болуп, аны башчыгѳын сылады.

— Кѳызчыкѳ, сени гигянгы Салиманы гигясына алышырмы эдинг? — деп сорду ойнап.

— Угѳай, алышырыкѳ тѳуйюлме.

— Нек?

— Мени гигячыгѳым гитчечикди.

Сени гигянг жилиауукѳду. Салиманы гигячыгѳы кюлген окѳуна этеди.

— Жилиасын, алышырыкѳ тѳуйюлме? — деп, Алима кесип айтды.

Гигя жилиап башлады. Алима аны кѳадалып тебиретди. Иллеуларын тыхырдатханлыкѳгѳа иш да Алимчик кѳарамады. «Белляу, белляу»,— деп кюрешди, тохтамайды. Алима Алимчикни кѳоюп кетип кѳалды. Анасы тобукѳларына тыяна не эсе да бир затла этеди. Анасы: «Бар гигяны жубат»,— деп кѳысды.

— Анам,— деп жалынды кѳызчыкѳ, эринчиклери кѳалтырай.

— Гигя кѳуру жилиагѳанлай турады. Салиманы гигясы уа кюлген этеди.

Анасы анга ышарып кѳарады.

Бир жарым жылдан сора гига жилиагѳанын кѳойду. Шыхырдауукѳ иллеулагѳа кѳолчукѳларын узата башлады.

— Алима, гигяны Салиманы гигясына алышайыкѳ

— Угѳай,— деп кесип айтды Алима, чабып барып бешик кѳулагѳына жабышды.

«Белляу, белляу, баласы! Кѳууансын тапхан анасы»,— деген сабий ауаз эшитилди.

ХЫПЫЯР

Таулула не тюрлю мал, не тюрлю хайѳуан да болсун сюрюу-сюрюу этип кютедиле. Тууар сюрюу, кѳой сюрюу, эчки сюрюу эм жылкѳы. «Жерине кѳре—жиляны»,—дегенча, кийик жанѳуарла окѳуна сюрюу-сюрюу болуп кечинедиле. Унамасанг, тонгуз сюрюу деп окѳуна айтадыла. Нек эсе да, хар юнѳю эшеги бола тургѳанлай окѳуна, эшек сюрюу

бир заманда болмагъанды. Андан болур, эшекни бёрюле окъуна байтамал ашап кетиучюдюле.

Жай чилле. Бек кызыу кюн эди. Жол жанында юч-тёрт эшек отлай тура эдиле. Ала чий чыбыкыны «сызгыргъан тауушундап сескенип, бир бирге кысылдыла. Тюкенге бара тургъан тиширыу да, чыбыкь тауушдан элгенип, Жагъафарны къаргъышдан сояргъа аздан къалды.

Жагъафар, чий чыбыкь бла уруп, жолну эки жанында хансланы башларын къыркъдырып келеди. Кёкюреги ачылып, кёлегини ал этеклерин бирге туююп, кир кёнчегини бухчакълары тобугъуна дери кыйырылып. Эски фуражкасы да терсине кетипди. Чыбыгъын шуу-шуу этдире, къулакъларын тургъузуп тургъан эшеклеге жууукълашды. Къоркъунчну сезген кёкбаш эшек терк окъуна къулакъларын жумуп, къуйругъун аз-маз кымылдата, артын Жагъафаргъа буруп тохтады. Жаш чыбыгъы бла эшекни сыртына жетдиреме дегенинлей, ахсыл эшек табаны бла уруп, Жагъафарны жерге къаплады. Жагъафар секирип къобуп, экинчи керс да урама дегенинлей, эшек эки арт аягъы бла да бирча табанлап, Жагъафарны бурнуна туягъын жетдирди.

— Ай, аллах къурамазлыкь, кесинги ёлтюртесе да! Тынч тургъан хайыуанны нек тюесе,— деп Зарият чабып келип, жашны ёрге турдурду да, къол жаулугъун чыгъарып, жашны къан жугъу болгъан жухун сюртдю.

Эшекле уа асфальт жолгъа тюшюп, сау къал дегенча, бир бири ызларындан туякьчыкълары таууш эте, къачып кетдиле.

Жагъафар чыбыгъын да унутуп, энишге ийиле да, тобугъундап тута, жухунга ким ургъанды деп сорсала, не айтыркьма деген сагъышда, акъсай-акъсай, юйлери таба кетди.

АЯКЪ МЕШИНА

Мажитге атасы аякь мешина сатып алды. Ол аны бла орамны ёрге-энишге барады. Къонгуроуун зынгырдатады. Нёгерлерини къатлары бла женгил-женгил ётеди. Атасы анга:

— Сабийлеге берип, ууатып бошама,— деди.

Къабыргъа хоншуларыны жашы Хасанчыкь сау кюнню узуну аны ызындан чапханлай: «Мени да юйрет»,— деп жалынды.— Юйретсенг атам манга да сеникича мешина аллыкьды...

— Бузуп къоярыкъса, сен жүрюте билмейсе.

— Бир жангыз кере минип кёрейим.

— Берлик туююлма дедим да?

Мажит орамны ёрге барып келди да, тормоздан басып, Хасанны къатында хыны тохтады.

— Мажит, бир кёрейим!

Ол Хасанны хуржунунда сары кертмени эследи.

— Кертменги беремисе,— деди.

Хасан бишип тургъан сары кертмени ашаргъа кёзю къыймай тура эди.

— Минерге къоямыса?

— Къоярыкъма...

— Ма, алай эсе.

Хасан, минерге базынмай, мешинаны ары-бери тюрте тургъунчу, Мажит кертмени ашап бошап, аякъ машинаны рулюндан тутуп:

— Жүрюте билмейсе, сындырып къоярыкъса,— деп тохтады.

— Миндирирме деген эдинг да?

— Да, мине билмединг да бергенимде?

— Бар, энтда кертме алып кел.

Хасанны андан сора кертмеси жокъ эди. Мажит акъырынчыкъ аякъ мешинасына минип, Хасанны къозутхан этгенча, тегерегине айлана башлады. Алайлай, Хасан къычырыкъ этип жиляп башлады.

Ол кезиуде бирси орамдан эскирек аякъ мешинасы бла аланы къатларына Керим деген жашчыкъ келип къалып, Хасаннга:

— Нек жиляйса? — деп сорду.

Мажит кертмени да алып, аякъ мешинасын бермей къойгъанды,— деди, ёксюнюп-ёксюнюп.

Керимни анга жаны ауруп:

— Ма, мени аякъ мешинама минип кёр, элте билмей эсенг, юйретейим,— деп, мешинасын Хасанны аллына тегеретди.

— Мени санга берирге кертмем жокъду,— деди Хасан.

— Манга кертменг керек туююлду, кел, мин. Къоркъа эсенг, мен сюеп турайым.

Хасан аякъ мешинаны рулюндан эки къолу бла да къаты тутуп, Керим да сюелгенлей, жерлеринден тебип тебиредиле. Хасан не жилярын, не кюлюрюн билмеди. Алай аны жүрекчиги жарыды. Мажит аланы ызларындан, барырын-къалырын да билмей, къарап къалды. Ол терслигине сокъураннган болур эди...

САГЪЫШЛАНМАЙ ЭТГЕН ИШ

Бизни элни тюз ортасында юч этажлы юй барды. Ол школду. Школдан сумкалары бла юч сабий чабып чыккыдыла. Ала экинчи классны окъуучулары — Юсюп, Таукъан, Расул эдиле. Алайдан узакъ болмай, кран барды. Расул кран къатына келип тохтады да Таукъаннга:

— Сен кранны басып турчу, мен бир суу ичейим,— деди.

— Сууукъ сууну къалай ичериксе,— деп ол кранны басаргъа унамады.

Аланы даулашларына тынгылай кетип, Юсюп къарыусуз бармакчыклары бла къаргъа узалып ашай башлады. «Къалай хычыуунду»,— деп махтады. Расул да арсарсыз къар ашап башлады.

Алагъа къарап тургъан Таукъан:

— Тамбла кюнюгюзю кёрюсюз. Аурурукъсуз, къоюгъуз,— деп кюрешди.

— Аурурукъ туюлюбюз,— деп къойду, Расул.

— Ауруйса, дагъыда иги боласа,— деди Юсюп.

— Ол а игимиди да?

Расул жууап бермеди. Былтыр сууукъ болуп ауругъаны эсине тюшюп:

— Къар угъай, морожна берсенг да ашарыкъ туюлме,— деп, кетип тебиреди.

Юсюп да сууукъдан къызаргъан къолларын къойнуна сугъуп жылытыргъа кюрешди.

Ол кезинде мешина келген таууш эшитилди. Расулну атасы ючюсюн да сют ташыгъан мешинагъа миндирип алып кетди.

Экинчи кюн эрттенликде:

— Санга не болгъанды, не жыйырылып олтураса? Ашынгы аша да, школунга бар!

Расул столгъа сакъалын тиреп, къымсыз олтура эди. Бирраздан:

— Тамагъым,— деди жиямсырап, къара кёзлеринден жиямукъла тёгюле.

— Анасы мангылайындан тутуп кёрдю. Башы къыза эди. Сууукъ сууму ичгенсе?

— Угъай.

— Сора не болгъанды да санга? Тюнене саппа-сау эдинг да?! Къар иш а ашагъан болурмуса?

— Бир кесекчик.

Анасы не этерин билмей армау болду. Аш да ашамай къалды. Экиси да мудах олтурадыла.

Расулну бешжыллыкъ эгешчиги къатына келип:
— Къар, буз ашаргъа, къайнамагъан суу ичерге жара-
магъанын нек билмейсе сен? — деди.

САМСА ¹

Бизни арбазгъа сабийле ашыкъ ойнаргъа жыйылдыла. Жабраилни уа къолунда самсасы бар эди.

Къой къуйрукъдан этилген самсаны топуракъ печден чыгъарып, пссилей, бишген къуйрукъ сюртсенг а татыусуз болмаучуду. Анга сабийлени кёзлери окъуна къарагъан болур эди. Сабийле ашыкъ ойнай башлагъанлай, ол самсаны къыйырындан къапды да, арлакъда къуйругъун булгъай тургъан маскеге окъуна бермей, аягъы бла топча уруп, чарбакъ ² башы бла аудурду. Аны къылыкъсызлыгъына чамланып мен:

— Нечикле этесе, хайырсыз! Бар, самсаны алып кел. Сизге гыржын ашатабыз деп, бирер санларын къазауатда къоюп келгенлени кёремисс,— деп, орамны ары жанында эки тыякъгъа тыяна келген бутсуз Домалайны кёргюздюм. Къарт ынна да: — Гыржын ючюн ишлейбиз деп белибизни тюзеталмай турабыз да, жашым,— деп жарсыды. Алайды, гыржын кюрешди, жашауду. Ансыз дунияда не заукълукъ? Жалан да адам хар кюн сайын ашагъан, адам эрикмеген аш — гыржынды.

Кёчгюнчюлюкте жашагъан кезиу. Жаз башы жауун, кирши. Тышында боран, баям, балдражюз болур эди. Биз жашагъан жербаш юнню терезечигини бир кёзю сынып, анга да тюклери бара тургъан эски жастыкъ сугъулуп эди. Кичи къарындашларым Шамил бла Кямил, ачлыкъгъа чыдаялмай жилий кетип, жукълап къалгъан эдиле. Чырагъыбыз да жокъ эди. Мен от жарыкъгъа къарап, къымсыз болуп олтура эдим. Анабыз ушхуурлукъ мадарыр мурат бла хоншулагъа жайылгъан эди.

Бир ауукъдан анабыз эски уюкъларына да суу ётюп, юйге кирди. Эки бал чюгюндюрню бота къанатыны тубюнден чыгъарып, балта бла жаркъа-жаркъа этди да къазаннга сала: «Къуру суу къайнагъандан сен сакъла»,— деп, къамишлени ышырды. Анабыз келип, юйге берекет киргенин сезип, сабийле секирип турдула да, анабызгъа мыллыкларын атдыла. Анабыз гитчелерини башларын сылай:

¹ Самса — къой къуйрукъгъа сохан къошулуп этилген бёрек (къазахча).

² Чарбакъ — Къамиш буруу.

«Иш аллах, сиз саулукъдан юйюбюзде кзуру суу кыйнамаз»,— деп кеси кесине кёл этдире, сабийлени эски жабагы жууургъан тюбюне жыйып, жубатыргъа кюрешди. Анабыз бизни къазаннга кеп къаратмады. Бал чюгюндюрлени чийлей окъуна ашаучу эдик. Бир бирде тамагъынгы къыздыргъан болмаса, аурутхан зат этмеучю эди. Анабыз зыбыр къолларыны кюйгенине да къарамай, жаркъа чюгюндюрлени тылпыу этдире бизге узатды. Биз ол кече, гыржындап тойгъанча, татлы жукълагъан эдик.

Экинчи эрттенликде уянып къарагъаныбызда анабыз биягъы аш мадарыргъамы, огъесе ишгеми кетген болур эди, не да болсун, юйде кёрюмеди. Ингирде анабыз бла бирге, эгечи Найыпхан келди. Найыпханны тогъуз сабийи ёлюп, эри бла кеси жашай эдиле. Не болса да кючден мажаргъан жангыз ийнекчиклерини акъсууу бла кечине, ала бизден къолайыракъ эдиле.

Ол: «Ёле ашагъандан эсе, бёле ашайыкъ, инжилип турасыз, ачдан ёлмебиз, уруш да бошалыр. Ийнекни эрттенги сютюн келтире туругъуз»,— деп кетди. Найыпхан, эрттен сайын, тюп салынган къанжал челек бла, бизге сют берип турду, ашыгъып сакълагъан оракъ кезиу да жетди. Жай ортасында окъуна колхозчулагъа, жарты жыллыкъ иш кюнлерин тергеп, будай юлешдиле. Юйлеге берекет келди. Жангы ётмек, кзууут, унамасанг алыкъа тирменлик элталмагъан юйледе уа, кzurмач ийнс окъуна чыкъды. Будай кzurмач.

Не файда, эсибизде болмай тургъанлай, кюз артында къалып къар жаууп, анабыз тешекге тюшдю. Ол тели ауруудан ауруй эди. Ал кезиуде алыкъа эсин ташламай:

— Атагъыз келгинчи (келирми, къалырмы) сизни инжилтмей, ачлыкъдан-жаланигачлыкъдан бир чыгъарып ёлссем, ёлгениме киши жарсымасын. Сиз кюлге кзуюлуп къалсагъыз не этерсиз?—деп сытылады. «Ана кёлю—балада, бала кёлю—талада»,—деп да бир кере шыбырдады. Ол нарт сёзню магъанасын биз ол кезиуде билмей эдик. Анабызны кёлюне не келгенин сорургъа уа акъылбалыкъ болмагъан сабийле эс эталгъан болмаз эдик. Ауруу, ачыуу къызыуу аны жан дыгалас этдире, бизге эрийди. Эгечи анга кёл этдире, бизни да жапсарыргъа кюрешеди:

— Этме аман кзууум. Бадинахан, бу гюняхсыз сабийлени бир насыплары, ырысхылары болур, сен да жайыгъырса. Быланы бири — устаз, бири — малчы, бири — дохтур, бирсенн тракторчу болурла. Иги кюн келир башынга.

Бизни башыбыздан ачлыкъ кыйгы кетгенликке, ёлюм

къайгысы кетмей таралабыз. Хоншу къатынла кимини эски кёрпе тону, кимини кёрпе ботасы, эрикмей анабызны сора женгил-женгил келгенлери эсимден кетмейди. Эки жыйырма кюн озгъандан сора анабызны бети бери къарап, ажал тырнагъындан ычхынды. Алай, уф десенг ауарча къарыусуз эди. Аны алайлыгъын эслеген Найыпхан:

— Э жаш, бар Қъарабайны чакъырып кел. Тананы сойсун ансы, анагъыз аякъланаллыкъ туююлдо. Жан багъайыкъ, сиз сау ёсегиз мал, харекет азмыды,— деди манга къарап.

Қъарабай къарт, бизге хар нени да юйрете, кёз-къулакъ бола туруучу эди. Жолда-къолда жолукъса да, уллу кишилеге сёлешгенча, салам берип, саламыбызны жарыкъ алычу эди. Ол кеси да къарт болгъанлыкъгъа правлен къыйырындан узаймай, бир — бригадир, бир — завхоз, ферма таматасы бола туруучуду. Не район, не да правлен тийресинде, къалай эсе да бир тыянчагъы болур эди. Аны кибики, кёпню кёрген къарт, мюлкге да заран эте болмаз эди. Мен аны женгил барып чакъырып келдим.

— Тайыңшаны сойгъандарынг дурус,— деп башлады ол кеслерича. Тана къышны узуну кеси багъасын ашарыкъды. Бююлюкде инжилмей бир кечине турсагъыз, тамбла да буюрулгъаны болур, Найыпхан! — деди мюлк несича. Алаша эшикчикден сугъулуп, алаша шинтикчикге чёкдю да:

— Тамблагъа да ким бар, ким жокъ,— деп, ахтына, Найыпхан да сёзге къошулду.— «Ёлмеген алтын аякъ бла суу ичер»,— дейдиле бизде. Қъазахлыла мархабатлы адамладыла. Сизни халкъда мархабат уллуду. Бу сабийлени аталары сау къайтса, мал табылыр. Тананы терисин алып бер, сау къаллыкъ. Сени этген ахшылыгъынг бизден къайтмаса да аллахдан къайтыр, къор болайым санга.

— Да, тананы сояйыкъ, алай бир узунун манга беригиз. Тююн айтама эгечим!

— Да, аллахакъты, жартысына къайдам, ушхуурлукъ элтирсе.

— Найыпхан, сен ангылагъан эт, мен алайлай беригиз демеймс. Бир-эки пуд будай да берирме. «Къызыл тини къысха»,— деп эшитмегенмисе, къуру эт негизге боллукъду. Алай туююл эсе, малынгы кимге сюйсенг анга сойдур.

Ол къара билеу этилген темирсап жюлгючюн хуржунуна уруп, туруп кетип тебиреди. Мен андан ары тёзалмай:

— Биз арыкълабыз, сен а семизсе, ашамасанг да бол-
лукъду,— дедим.

— Тынч тур, чечеклик! Уллуланы ауузларына чапма,—
деп жиягъыма къагъар белги кѣргюзтдю, ачыуланып. Алай
жыякъны да иеси болгъанын Къарабай биле болур эди.

— Атам келсе, сени этгенинги айтып...

— Атангы келлигин а билемисе?! Келсе уа къан бу-
зар?!

— Да не этейим, къарыусузланы борбайларын марай
эсенг,— ал бир узунун. Амалыбыз неди, ал,— деди анам да.

Семиз «къарындашыбыз» болгъан ырысхыбызны, тенг
жартысына ортакъ болду. Биз анга боюн салдыкъ. Алай,
къалай эсе да уялгъанмы этди, огъесе жанымы ауруду,
тананы бир чуунун эски тулукъгъа салып, алып кетди.
Къалгъанына тиймеди.

Ма кѣремисе, дуняда къаллай малкѣзле бардыла,—
деди анам. Анабыз тели ауруудан ауруй эди. Тохтаусуз
сандыракъ этиучюсюн къоюп жайыгъа башлады. Тогъуз-
он кюнден ашха ачылып, кѣтюрюлюр умут окъуна этеди.

Андан ары этден хапар болмады. Кюз артында колхоз-
дан иги будай алгъаныбыз эсимдеди. Кесибиз ёсдюрген
нартюх да иги кесек эди. Ол замандагъы жуууртну бла
кѣуууртну татыуу энтда аузумдан кетмегенчады.

Ма андан бери талай жылла озуп, черекледе талай сув-
ла, саркъгъандыла, «баппу» деп жилягъан сабий эшитме-
генме. Бизни хар бирибизни къолубузда, хар кюнде да
гыржын болсун. Гыржын жашауду, гыржын кюрешди. Ан-
сыз зауукълукъ, берекет жокъду. Аны бир къауумла бил-
мегенлерине сиз жарсый болурсуз. Мен да бек эрийме.
Аягъынг бла нени урсанг аны кюсерсе. Учуз этмегиз гыр-
жынны!

ЧЫДАМ

Алий бла Олий жай солуулада жыл сайын къарт аппа-
лары тургъан элде солуйдула. Ала аппаларына къуру да
тансыкъ болгъанлай турадыла. Аны юйретгенин унутмай-
дыла. Аппалада алагъа юй жумушланы да бек ышанып
этдиредиле. Бютюн да ингирлик бола башласа, ала аппа-
ларыны къатындан кетмей, бири тешинирге болушса, экин-
чиси чарыкъларын келтирир. Бири къолларын жуудурса,
экинчи жаулукъ алып сюелир. Таулулада къангагъа уллу-
ла бла бирге олтуруп ашагъан айыпды. Ынна ыразы окъу-
на болмаса да, аппа аланы биргесине олтуртуп ашайды.

Гитчеликден юйренмеселе, жарарыкъ туюкдю деп кюяды.

Къангагъа аш салыннгынчы тапчыкъ олтуртады, тобукъ-чукъларын бирге жетдирип.

Аш келгенден сора бек алгъа аппа башлайды. Таууш этдирмей уртлайды. Ашха сол кюлу бла узалмайды. Гыржынны кыйырындап сындырып къабады. Адырланы къангагъа акъырын салыргъа керек болады. Хар ким кесине кёре берилген ашын тауусургъа керекди. Ашай туруп, жалан да ушхууур бла байламлы сёз болмаса, башха хапар айтхан айыпды.

Бу затланы барысын да аппа бек уста биледи. Ол этгенни этсенг бек сюеди. «Аперим жашым»,— деп кюуанады.

Алий бла Олий аны жомакъларына тынгыларгъа бек сюедиле. Аланы жомакъгъа тынгыларгъа сюйгенлерине ынналары да кюуанады.

— Эндиги сабийле жомакъгъа тынгыларгъа сюймейдиле. Эрттенден иигирге дери телевизорну аллындан кетмейдиле. Андан эрикселе китап окъуйдула. Мени жашчыкъларым аллайладан туююкдюле. Айтмай жарамаз...

Аппа андан сора «Къаргъа бла балалары» деген жомакъны айтып башлады. Аппаны бир-бир сёзлерин ангыламаймы квалды, огъесе башха тюрюлю себепми болду, Олий тынчайып олтурмай, кымылдаргъа квалды. Эки кёзю терезеде. Анда-санда:

— Аппа, бу неди? Мамам келлик болурму? Тыякъ неге керекди? — деп аппаны чуругъуна узалды. Олий аллай керексиз сорууланы соруп, аппаны сёзюн бёлюрге квалды. Алий кёзю-башы бла кёргюзтгенликге аны сан этмеди. Жомакъ айтылып бошалгъынчы тынгысыз болгъанлай турду. Секирип туруп, арбазгъа чыгып кетди. Бир кесекден къайтып келди. Алий олтургъан жеринден тепмей, аппасыны аузуна къарагъанлай турады. Олий анга къарап турду да, экисини арасына барып чёкдю. Къараса, аппа жомагъын бошай турады.

— Аппа, жангыдан айтчы. Мен ангыламай квалдым,— деди Олий.

— Бусагъат айтып бошайым, андан сора...

Аппасы жомакъны бошاپ, башындан башлады.

Алий аппасыны аузун гитче кюл аязчыгъы бла басып:

— Аппа, тохта, андан арысын мен айтайым. Мамама бла папама да сени жомакъларынгы мен айтырыкъма...

Аппасы Алийге аузун ачып, тынгылайды. Олий да аппаны тобукъларына ырахат олтургъанды.

— Къой, къой! Мен эшикге чыгып келгинчи сен аппа айтханны кѣлюнгден билипми къойдунг? Аппа, Алий керти окъуна сиз айтханнымы айтады?

— Хау, ол мен айтханланы айтады.

— Да, къалай терк билип къалды да?

— Чыдамынг жетсе, сен да биллик болур эдинг, жашым. Итиниюнг болса, чыдамынг, тѣзюмюнг да болады, балачыкъ,— деп, аппасы Олийни къара чашчыгъын зыбыр къол аязы бла сылады.

КЪАР ЮЗЮЛСЕ...

Дунияны башында къар жаумагъан жерле аз туююлдуле. Аллай жерледе жашагъан сабийле къарны не зат болгъанын билмейдиле. Табийгъат таныудан окъутхан устазла къар къаллай зат болгъанына холодильникни къырауун юлгюге келтиредиле.

Бизни сабийлеге уа: «Жайлыкъда къар жаугъанды» дегенлигинге ала сейирсинмейдиле. Алай болуучусун ала биледиле. Минги тауну башындан къар бир заманда кетмейди.

Таулада къар бек терен тюшеди. Бийикледе къар эрий, боран бола, энишге уча турады. Аны себепли бизни тауларыбызда къар терк-терк кѣчеди.

Къар кѣчюу ушкок атылгъандан, къычыргъан тауушдан окъуна башланып къалады. Къалын къарлы чегетни кийик окъуна жырып ѳтсюн, эрип башлагъан къар кѣчюп кетеди.

Эртте заманда уучула жыяу жолла бла баргъан болмаса, ала къарлы чегетге кирмегендиле. Ала ууда айланган заманда бир бирлерине къычырып къаяланы зангырдатмагъандыла.

Къар юзюлюу жолоучуланы да бек къоркъутады. Ол саулай элени, агъачланы басып къалыргъа боллукъду. Бийик чегетден къар юзюлюп тебиресе, анга бир адам да мадар эталмайды.

Аны себепли хауа болумну юсюнден радио, телевидения бла билдиргенде къар кѣчерге боллукъ жерленн билдирип турадыла.

Унутулмазлыкъ кюн. Огъурлулукъ. Адамланы адам-лыкъларыны, хурметлиликлерини юсюнден сагъыш эте келсем, Қызахстанда жашагъан заманыбызда болгъан бир иш къуру да кезюме керюннгенлей турады. Ол 1946 жылда болгъан эди.

Қырындашым хоншу элге жууукъларыбыздан болуш-лукъ излей кетген эди. Кюндюз баргъанын керселе, аны комендантла тутхан этерик эдиле. Аны себепли ол кече кетген эди. Бизни тынгысыз этдирген да аны жолгъа кече чыкыгъаны болур эди.

Асхут бола, бизге Ёсербай деген акъ сакъаллы киши келди. Ол бизге хар заманда, къырындашындан туугъан-лагъача, арну айтханлай тургъанды.

— Бусагъат адамла келедиле, саманланы къалайбыз, кесигизни юйюгюз болады,— деп, къууанып, хапар айтды. Барыбыз да къууандыкъ.

— Ол хар заманда жер жерли адамланы терелерин бизге юйретип, келден литератураларындан окъуна бизге жомакъла, жырла айтып, бизни кеп затха шагъырей этгенди.

— Бизни теребиз алайды. Аны билип къоюгъуз, шуёх-ларым,— дегенча хоншу къызыбыз Қыатипагъа бла манга къарап ышарды.

Анабыз адамланы келе башлагъанларын керюп, болгъан затдан аш-суу хазырлар къайгыгъа кирди.

— «Қырулушчула» терк окъуна жыйылдыла. Қими кюрек алып, саманланы жарашдырып, уллусу-гитчеси да юйню къалап башладыла. Барыбыз да къууанчлы эдик. Қюлкю, лакъырда. Бютюн да абаданла жарыкъ эдиле.

Изеу бошала туруп, ингир ала къырындашым атын терлетип жетди. Не дерге да билмей, армау болуп къалды.

Ёсербай къырындашыма къарап кюле эди. Мен чабып барып, къырындашымы атыны тизгинине жабышдым. Ол жертиси бла окъуна асыры къууаннгандан не айтырын, не этерин да билмей эди.

— Халкъланы шуёхлукълары деген бу болур...— деп, кеси кесине селеше, атындан тюшдю.

Изеуге келгенле ашап-ичип, хар ким юйюне кетгенден сора да, къырындашым адамлагъа ыспасын-бюсюреуюн жаудурду:

— Биз ахшы адамланы ичине келгенбиз! Барысы да бир кибик туугъан къырындашлача! Ёсербай къарт, Серафим, Арнольд, Қим, Ваха къаллай адамладыла! Мен жуу-

укъларымдан болушлукъ излей айлангынчы, кеслери келип, саманланы бир кюнню ичинде къалап кетгенлерин кёрдююзмю? Биз бу адамланы араларында жашау эталыкъбыз.

Къалгъанларыбыз да, къарындашыбыз айтханча, алай суна эдик. Ол элни адамлары аллайла эдиле. Бирн бирне тыянчакъ болгъанла. Биз аланы огъурлу ишлерин, къарындашлыкъ шуёхлукъларын унутмайбыз.

ЁКСЮЗ

— Бар, атны тутуп кел! Сабийни ойната да билмейсе,— деп къатын тылы кибик семиз сабийни аркъасына кётюрюп тургъан жашчыкъны штап деп жыягъына урду. Жашчыкъ эбынып барып, бауурундан тюшдю. Асыры къоркъгъандан, ачыгъанына да къарамай, жоюенни сермеп алып, бутлары чалдише чабып кетди. Жашчыкъ терк окъуна сары торну башындан тартып жетди. Къатын жоюенден хыны тюртюп: «Кет мындан ары! Бююенден сора кёзюме кёрюмме!» — деди.

Абустолну ал айы (ноябрь) эди. Исмаил аякъларына къазахлы киши берген башлы чурукъларын сукъду да, жыртылгъан фуфайкасын къаплап, шинжиле арасы бла жыяу жолчукъгъа чыкъды. Къайры барлыгъын энди сатгыш эте башлады. Кавказдан кечюп келгинчи хоншуда жашагъан бир жашчыкъ, энди сууну ары жанында, гитче элчикде жашагъанын, ол да ат бла малла ызындан барыучусу эсине тюшдю. Урушха кетген эсе да, огъесе тутулуп кетген эсе да, Юсюню да атасы жокъ эди. Алагъа барсам юйлерине къоярла. Исмаил зыккылыгъына уялып, жол юсюнде бир кесекчик тохтады. Жабалакъ къатыш сууукъ жауун башланганын кёрюп, кёпюр таба чабып кетди.

Ол элге жетгенде къар жерни агъартхан эди. Къамиш бла жабылгъан юйле жерге жабышханча, бал батманлагъа ушай эдиле. Бир къауумларыны оякъларындан тютюн чыгъа башлагъанды. «Ала малларын орунга уруп, юйлерине жыйылгъанладыла»,— деп келди аны кёлуне.

Жюрегн сынган жашчыкъ, анасын «Сары къамиш» элде асырагъанларын унутмагъан эди. Атасы эсине тюшюп, андан ары тёзалмай жилип къалды...

Терен арыкъдан (суу ийген, терен къазылгъан илипин) бир сынсыгъан таууш эшитди. Къуругъан къаурала ичинде, къар къатыш топуракъгъа бауурланып, бир добар кючюкчюк. Къауралагъа чырмашып сынсыды.

— Сени ким кыстагъанды юйюнгден? — деди жашчыкъ.— Ананг къайдады? Нек жангызса?

Къулакълары жары журунла кибик кючюкчюк Исмаилны жыртыкъ чурукъларын жалап башлады. Кезчюклерини тегерекчиклери акъ.

— Ой, сен къалай ариучукъса! Келчи къойнума, кел харипчик.

Кючюкчюк гыт-гыт этип, сынсыды. Исмаил аны къолуна алды, сора къойнуна сукъду. Ит кючюкню сууукъ аякчыкълары санларын титиретдиле. Алай, ол аны сан этмедди, аякъ жапдыра башлагъан кърны, ыз этдирип кетип бара эди.

Кёкню акъ булут басханды, бир жепи кёрюнмейди. Жер да акъ жабыу жайгъанча агъарып барады. Кёк да, жер да чиммакъ. Жангыз сабийни аякъ тауушу жангы кърда жыр-жыр этип, жылкыы сюрюу озгъан кибик таууш эшитиледи.

Жаны да, саны да талгъан сабий, андан ары баралмай, бичен тишни тууарла ашап, дорбун кибик этген чунгуруна келип чёкдю. Ышыкъгъа кысылгъанлай, кёзю къалкыугъа кетди...

Ол кюн иги да къарангы бола, кърлы боран селейгенден сора, эшикде къалгъан малла тиш тегерегине кысылуучулары эсине тюшюп, Шагъабан атына къамичи жетдирип, тиш къатына жетди. Алай, аты юркуюп, тиш таба жапламай къалды. Иги эслеп къраса, тиш тюбюнде бир кърарелди. Терк окъуна секирип атдан тюшдю да, атыны башындан тартып, кърарелдиге жууукълашды. Эски чурукъларын кър басхан сабийни кёргенинде, Шагъабанны эси азаргъа аздан къалды. Къарабай кесине жаш эте айланган, Солтанны жашы — Исмаил. Мынга не кыйынлыкъ жетгенди. Сау болмаз. Бу насыпсыз, бир уллу юйюрден къалгъан жангыз чирчик эди,— деп сабийни тобукуларындан энишгесин жапхан кърны акъырынчыкъ ариулады да, бутчугъундан тутуп кёрдю. Сабий ынчады. Шагъабан къууанып, Исмаилны кёкюрекчигин ёрге кётюргенлей, аны къойнунда къолан кючюкчюк сынсып, доп деп жерге тюшдю.

ЖЫРТЫЛГЪАН ХУРЖУН

Анам къалай эсе да мудах олтура эди.

— Ала, бери кърарачы,— биягъы сабийле тереклеге тюшгендиле. Кёгетлери не эди, бутакъларын ууатхандыла ансы.

Тилеселе да берликбиз, терекленн нек ууата болурла?

— Къой, энди алан, сабий сабийлигин этеди. Бир амал болур. Ингирге туз хазырлап къой.

— Тохта, атам: «Туз хазырлап къойму» дединг? Сора, туз бла жерлепми атарыкъса? Алай окъуна этер. Бизни атабыз женгил адамды.

— Ата,— дедим,— мен дагъыда.— Къаражухну ийип къойсакъ, бир жан терек бахчанга жууукъ келмезин бил.

Бир къауум замандан ит кесин буруугъа-буруугъа аты. Сора суюкден къарылгъанча тамагъын ариулап, юре башлады. Биз артыкъ уллу къайгъы этмедик. Атам эрттенликде терекле тюбюнден бузоулагъа кырдык чалама деп баргъанлай, джынс кёнчекни хуржунун табып келди. Биз барыбыз да бирча кюлдюк.

— Кёнчегин жыртдырып баргъан эсе, анасы кюнюн кёргюзтген болур,— деди анам.

Хуржунну асырап къойдукъ. Алмала да энди къорамайддыла. Къаражух да кече хазна таууш этмей эди. Бир кюн орамда Залимге тюбеп къалдым. Къарасам экижюзсомлукъ кёнчегини бухчагъы жыртылып. Иги эслеп къарасам, хуржуну жокъ.

— Хей, кёнчегинги не бла жыртханса?

— Партагъа илиндиргенме.

— Жангысын нек алдырмайса?

— Бу да жаппа-жангыды, илинип жыртылгъанды ансы. Жыртылгъанны жамап кийген модады бусагъатда.

— Ётюрюкчу! Нек алдайса?

Мени эсиме Къаражух къарылыргъа аздан къалгъан хуржун журун тюшдю. Тюз кесинденди.

— Кеси бетли жамау нек жаматмагъанса?

— Да, запасы жокъ эди,— деп, орусча сёз къошду Залим.

— Бизде барды. Тамбла ала келирме, охому?

Экинчи кюн хуржун журунну алып келип, Залимге бердим.

— Ма, санга келтиргенме.

Быстыр журунну танып, асыры уялгъандан Залимни бети чибжи киби кызарды. Сумкасына салырын не да манга къайтарып беририн билмеди.

— Ал, Залим ал. Ол сени кёнчегинги хуржунуду. Бу жолдан сора тереклеге тюшмезге айт,— дедим.

Залим бла мен шуёхла эдик. Бу болгъан ишден сора бизни шуёхлугъубуз иги кесекге дери къолан джинсча болуп турду.

ХУРМЕТЛИ ЖАШЧЫКЪ

Сафар тырмандан таза да эрикди. Бир жол аны тенг-лери класс жыйылыуда бек кызыартдыла.

— Кесингден таматагъа намыс эте билмейсе, тап, автобусда окъуна кишиге туруп жер кыймайса, хурметсизсе,— деди.

Сагъыш этсенг, тюз айтадыла. Не этсин адам былагъа? Бюгюнден башлап бир кереим,— деп, Сафар кеси кесине къаст этди.

Ашап бошады да, орамгъа чыкъды. Сора топ ойнаучу жерлерине тебиреди. Жолда келе бир машок кетюрюп баргъан кишини ызындан жетип:

— Кечгинлик беригиз,— деди аллына ётюп. Ол киши уа тохтап аны бетине къарады, сейир этип:

— Не болгъанды, жашым?

— Бош, алай... Кечгинлик тилегенлигимди.

Иш кеси умут этгенча болмагъанын сезип, Сафар бирси орам таба чабып кетди. Орамны мыйюшюнден бурулгъанлай абынып кетип, бир кызыл «Жигулиге» кесин басдырыгъа аздан къалды. Машиначы акъырын келе эди. Ол терк окъуна машинасын тохтатды да, Сафарны ёрге турдурду. Аны тобугъу сыдырылгъан эди. Жолоучу анга айтып юрети. «Жигулидеги» иги да узайгъандан сора, Сафар кеси кесине:

— Кечгинлик, кечгинлик,— дей эди.

Эрттенликде атасы Сафарны ат бла къошха ийди. Ол къайры эсе да баргъан бир къарт кишини ызындан жетди. Терк окъуна секирип атдан тюшюп, салам берди. Сора атны тизгининден тутуп, аны миндирди. Экиси да ат бла жол айырылгъаннга дери келди.

— Мен сизни барлыкъ жеригизге дери жетдирейим, ата,— деп, къысды Сафар.

— Сау бол, жашым! Берекет берсин, ахшы жолгъа бар. Мен энди узакъ барлыкъ туююлме,— деп алгъыш этди.

Ол кеси кесине: «Сау къаллыкъ, къалай адепли сабийди? Сау болсуила сени ёсдюрген ата-ана»,— деп, ат бла ёр жолгъа бурулуп баргъан жашчыкыны ызындан къарап ыспас этди.

СОКЪУРАНЫУ

Даниял жукълап тургъанлай, телефон зынгырдады. Даниялны жылы тешекден туруру келмей, бираз жатды. Алай телефон зынгырдагъанын кыймайды. Атасы болур. Кюн

сайын ишден сѐлешичю атасы боллукъду ансы, эрттенликде ким сѐлеширик эди. Аны сорууларын Даниял биледи: «Дерсинги этгенмисе? Ашагъанмыса? Кран этилипмиди?»

Башын кѣтюрюп, сагъатха къарады, асхут бола турады. Тѣшегинден эринип къобуп, чолпуну алды.

— Алло, Даниял?!

— Менме, мен, папа.

— Къайда айланаса? Ашагъанмыса? — деди хар заманда соруучусуча.

— Хау, жерими жыя турама.— Даниял арсарсыз, атасын алдады.

Даниялны анасы узақда ишлегени себепли, тюшде юйге келген тѣреси жокъ эди. Аны кѣз туурасындан шашдырмагъан атасыды.

— Алай эсе игиди. Мен бюгюн командировкагъа кетем. Санга аны билдиргенлигим эди.

Даниял хоншулагъа кетди. Аны тенги жумушха кетип тура эди. «Атам тюшге келлик туююлдо. Жерни жыяргъа кѣпмю керекди, бир кесек ойнап келейим». — деп, арбазгъа чыгып кетди. Ол ойнаргъа болуп, тюшге дери юйге жыйылмады. Бир заманда атасыны ашыгып келгенин кѣрдо.

— Жауун жауаргъа ушайды, аякъ кийимими алышындырмасам.

Ол Даниялны ѳтюрюк айтханын къайдан билсин. Даниялны гепперлери тюшдюле. Бусагъат юйге киргенлей, атасы, жери жыйылмагъанын, ашамагъанын кѣрлюкдо. Айыплы иш болду. Даниял не этерик эди, атасыны ызындан юйге тебиреди. Бир да болмаса, жерими терк окъуна нек жыймадым деп, кеси кесине тырман эте келеди.

Атасы тюз да юйге киргенлей жер жыйылмагъанын кѣрдо, не айтыргъа билмей, жашына къарады.

— Ата, мен санга ѳтюрюк айтхан эдим, энди бир заманда да алай этмем,— деди жилимсырап. Атасы чурукъларын алышындырырдан алгъа аш юйге кирди. Даниял ач болгъанын энди билди. Алай аш юйге барыргъа бети жетмеди. «Бу жолдан сора ѳлсем да ѳтюрюк айтмам, атамы кѣлюне бир заманда да тиймем», — деп, кеси кесине ант этди.

ЖАМАЛНЫ ЧАЛГЪЫСЫ

Ма унутулмаз хапар десенг а. Башымы эки тобукъ арасына къысар эди да, хапаргъа кетер эди Ахылау. Сора эски чалгъыдан этилген жюлгючюн зыбыр къол аязына

жаныу эте: — Жамалны чалгыларынданды, — деп, хара — махта, хара — махта.

Алайлайын а, Сарыаякъ жалкъасын турдуруп, арсарсыз бёрюню сермеп тутду. Парий бек мазаллы зат эди. Жаллыны тюбуне уруп, богъурдагъындан тутду.

— Ит бёрюню хорлаяламыды, ата? — деп жабу этеди-ле, кымыжабашла.

— Аллай парийле бёрюню эм алгъа кёкюреклери бла уруп тёнгеретедиле. Сора сермеп, богъурдагъындан тутадыла. Хорлагъанны кьой, буууп кьоядыла.

Алай бла Ахылау — кьарт уучу, мени жарты жибитилген башымы тобукълары бла кысханлай, итни бла бёрюню иги кесек «талашдырды». Бек палахны уа Ахылау эки кьолу бла да бирден сермемесе хапар айталмайды. Онг кьолунда кеси чалгы сыныкъдан этген жюлгюч! Сейирлик жерин сабийлеге айтып бошайды да, биягъы кьанжал бичакъ бла чачымы жюлюй башлайды. Ол хапаргъа кыызгъанда кьуп-кьургъакъ болуп кьалгъан чачымы кьыр-кьыр этдирип, ачыгъанына кьарамайды. Башым асыры ачыгъандан, кёзлеримден жилямукъла тегюлюп, тобукъларым кьалтырайдыла. Аузумдан шытыларым агъадыла. Эринлерими кысып, шытыларымы жутаргъа кюрешеме. Тишлерими сууукъ кьалтырауукъ алгъанча чыккырдатама. Ол а кьанжал бичакъны эски шалбарыны тобугъуна жаныу этеди да, ишин бардырады. Ай, аллах, бютюн да тегпеме жетгенде аякъларымы жан ала тургъан тауукъча кьагъама. Айхай, башым да чоюн тенгли бир барды. Башымы терисин не да этгей эди. Мыйым ауругъанча кёрюнеди. Тегпеме суу жетдирмей эсе да, тюкюрюк мылы окъуна этгей эди. Ой, не айтаса? Ахырында «тю-у» деп бир тюкюрдю. Алай, ол бир жангыз тюкюрюк ыннаны жаулукъ тарагъына ушаш мени кьаты чачыма не болушсун? Ахылауну чачымы жибитир кьайгъысы жокъду. «Жашым, башынг не аман габуду», — деп аны тырманын этеди ансы. Кьанжал бичакъ мангылайыма кьачан жетеди, — деп, тилими тишлерим бла кысып турама. Кёзлериме жилтинле кёрюне башлагъанды.

Энди ёлдюм, ёлдюм деген кезиуде, Ахылау башымы бошлады да: «Хайда, эсен тюк чыккысып», — деп башымы алгъа сыйпады, сора ыштап этдирди. Ол мени кьууандыргъанлыгъы эди. Сора:

— Энди уа кьайсынгы башы кичийди? — деп сабийлеге кьарады. Мени азап чекгеними эслегенле, артха-артха турдула.

— Хей, келигиз, заманым жокъду, — деп, кьанжал би-

чакъгъа жаныу этеди.— Огъесе, мени суу бойнунамы кый-наргъа сюесиз? Нек тынгылайсыз?

Ахылау, ишсиз къалгъанча, къолларын жаяды. Зор бла сабийледен бирлерин этегинден тартып, башын бутларыны арасына кысады.

— Ай налат болсун санга огъесе, чачынг бабас чачыл-лай болгъанды.

Кертиси бла окъуна, иги жибитгенден эсе да, ким бил-син? Жашчыкъны баш тюклери, жокку-жокку болуп тюше эдиле. Тобукъла кысхан жашны кезлери къаты кысылыпдыла. Мангылайы терлей башлады. Аны «зауукълугъун» башлары жюлюннгенле биледиле.

— Ачыймыды? — деп сорабыз кымыжабашла.

Башын кымылдатыргъа умут этеди. Алай кыйда.

— Кекел къоярыкъмыса?

Тынгылауну басханды. Ахылау бек алгъа тѣппенгден мангылайынга дери жырып чыгыучуду. Сора ъхчеге:

— Тоба, тоба! Кекел къояргъа уа унутдум да кый-дум,— деп жарсыгъан кибик этиучюду. Алайсыз да кюч-

ден тѣзюп тургъан сабий а жилимай не этсин. Аман акъыллы къартды ол.

— Хо, жилияма. Экинчи жол кесинг суйгснча кекел къоярма,— дейди башынгы сылай. Сен а, тюгюнг къатыш сыдырылгъан башынгы терисин сыйпай къаласа.

Бизни орамда чач жюлюючю жалан Ахылауду. Бир къарт да бизни аныча тегерегине басындырмайды. Бир сейирим, биз анга дерт тутмайбыз. Къуру да чачыбызны анга жюлютебиз.

Бир кюн Зарият деген къыз бизге абадан адамча хапар айтды. Ахылау бир уллу жугъутурну ургъанды да бойнун кесгенден сора да ёлурге унамай, кепге дери тыпырдап тургъанды. Апсатыны кийигиди дейдиле адамла. Керти да тогъайбаш болгъанды. Онючжыллыкъ. Атха жюклеп кючден келтиргенди юйюне.

Учу андан сора тешек болуп къалды. Адамла аны сора терк-терк бара эдиле. Мени атам да жарсып:

— Хоншулагъа бла сабийлеге бек иги адам эди. Ким билсин ууахтысымы жетген болур, харип,— деди.— Энди аны аллах излетмесин ансы, башыгъызны кимге жюлютюрюксюз?..

Кюн сайын терезесинден бугъуп къарайбыз. Чачларыбыз ёсгенди. Зауаллы къартны къорх-къорх этип, жетел тауушун эшитебиз. Теркирек иги болгъа эди, кезюбюзге къалкъыу кире, башларыбызны тобукълары бла къысып жюлюрча...

ГУДУЧУЛА БЛА АГУМАН АРБАЧЫ

(Ж о м а к ь)

Бир тынч адам, атын да арбасына жегип, нартюх саргъа тебирейди. Къатыны тананы да сата кел деп, къысады. Тынч адам угъай деялмай, тананы арбаны артына тагъып, жолгъа чыгъады. Аны юч аманлыкъчы кередила да, аман акъыл этедила. Бири айтады:

— Мен тананы иесине билдирмей жибин кесейим да букъдурайым,— дейди. Сора экинчиси:

— Мен атын бла арбасын.—

Ючюнчюсю уа:

— Кийимлерин алдап алырма,— дейдиле.

Алай бла биринчиси кишини арбасыны ызындап келе келип, тана тагъылып тургъан жантауну кесип, тананы башындан тартып агъач ичине кирип кетеди. Иги кесек бар-

гъандан сора арбачы артына къараса тана жокъ. Ол армау болуп тургъанын кёрюп, экинчи гудучу келип:

— Не болгъанды, къарындашым? — дейди.

— Танамы тас этгенме, — дейди, армау адам.

— Кёп болмай биреу бир семиз тананы башындан тартып, кетип бара эди. Хайт десенг, жетериксе, артыкъ бек узайгъан болмаз.

— Алай эсе, аллах ючюн, атны башындан тута тур, мен бир къарайым, — деп чабып кетеди. Уручу уа атха къамичини жетдирип, башха жол бла кетип къалады.

Армау не кёп излесе да танасын тапмай, арбасын кёйгъан жерине келсе, ат да, арба да, киши да жокъ. Армау не айтыргъа, не этерге билмей, арып-талып келе болады. Алайлай, эски къюну къатында тобукъларын тюе, жияй тургъан бир жарлыгъа тюбейди. Жаны ауруп:

— Нек жияйса? — дейди.

— Байны жалчысы эдим. Жалыма алгъан малчыкъларымы сюре айланмай, юйюме ахча этип элтейим деп, базаргъа элтип сатхан эдим. Тас этерме деп къоркъуп, хуржунчукъ бла бойнума тагъып келе эдим да, суусап къысып, бу къюну сууна къапланып къарайма дегенимлей, хуржунчугъуму бауу юзюлюп, сугъа тюшюп кетгенди, — деп жияды.

— Къуюгъа кирип нек алмайса да?

— Къую тарды, теренди. Болушлукъ керекди, — деп тарыкъды уручу.

— Сен тюшюп алып берсенг, ахчамы жартысын берир эдим, — дейди хыйлачы.

Армау киши: «Танамы, атымы урлатханыма аллахны жаны ауруп тюбетген болур бу адамны манга», — деп келди аны кёлюне. Къюну тюбюнде кёп къармалады армау жолоучу. Жукъ да тапмай, аманны кебинден къуюдан чыгъады. Къараса, кийимлери да ол адам да — думп. Жарлы армау ючюнчю кере алданганын энди ангылап, жанжанын ашайды. Армаула не заманда да аманлыкъчыланы къапханларына тюшедиле.

НАРАТ

Абустолну арт айында, тюу десенг тюкюрюгюнг жерге тюшмеген сууукъ кюнлери. Кюн ачыкъ, ариу тийип турса да, тегерек акъ мамукъ басхан кибикди. Минги тау тийресиндеги бизни элни чегети, кюллюю да барды. Чегет жанында бир да буз кёрюнмейди. Къалын къарны юсю

азчыкъ къабырчакъланганды. Къабырчакъланган къарны тюбю уа аягъынга да жабышмайды. Зыбыр къум кибик кёрюнеди. Атлагъанынг юзмеде баргъаннга ушайды.

Малланы ары таба бурсанг отларгъа унамайдыла. Аланы къары эрий башлагъан кюнлюмлеге къыстайдыла. Ол а кюн ортагъа жууукълашып, кюн жылытхан кезиу болады. Не десенг да ууакъ аякълы эрикгени кетип, бираз жубанып къайтады.

Чегет жанында къалын агъач шошду. Тереклени бутакълары ийилип къырау басханына тынгылайдыла. Хар терек да акъ тон кийгенчады. Къуруп къалгъан къара турукъла уа кишини сан этмегенча, не сууукъдан, не желден къоркъмайдыла. Сюелишип турадыла, жалан болуп. Бутакълары ариу къызны бал бетли чачыча тегюлген къайын терекле, Турна аууздан ургъан сууукъ желге тезалмай, арыбери чайкъаладыла. Жабышхан къарны ауурлугъун кетюралмай, бюгюледиле. Ким эсе да жюк жюклегенча ийилгендиле. Жалан да наратла бла назыла эрлеча тик турупдула. Боюнларын бюкмей, тау теппелеге къарайдыла. Къар бла ойнагъан сабийча, бир бирде бутакъларын силкиндире, къар оюн этедиле. Алай этип, акъ къайынланы хылккъа этгенча, силкинип-силкинип къаладыла.

Наратланы тириликлерин ким да эслерчады. Ашыкъмайдыла, жукъгъа алланмайдыла. Ёхтем къымылдай, сюелипдиле. Бирси терекле уа, къышны къыямасына тезалмай, къалтырайдыла. Кимини жаздан къалгъан чапырагъы, кимини къуругъан бутагъы сынып тюшеди.

Элни огъары жанында кекню жаба келген булутла, кюн кетюрюлгенлей чачыла башлайдыла. Бир къауум замандан кек тенгизча ариуланады. Ингир аласында уа таза кекню тюбюнде бата баргъан кюн аланы алтынча жылтыратады. Кюнню нюрю ёхтем таулагъа бютюн да къууат бередиде.

Мархабатсыз сууукъ аяз, сынган мияла кибик чыкъырчыкъыр этеди. Кезюнг-къашынг демей, бетинге жютю ийнелерин чанчады. Къышны аллай кюнлеринде адам болсун, жаныуар, мал болсун, хар ким кесине ышыкъ излейди. Жалан да жап-жашил болуп туруучу наратла бла назыла, бурма жалкъаларын турдуруп, къоркъмайдыла, къажымайдыла. Сыртларын буруп, сансыз сюеледиле. Азмазчыкъ къымылдай, туруп турадыла. Кеслерини къууатлылыкъларына базынып, къарыуларына махтанадыла. Аланы ол деменгили кючлерине бирсиле да къууанадыла.

Нарат а сабырлы, саубитген, оспарлылыгъын сакълангъанлай турады. Андан бирсине да юлгю алгъанчады. Ол къатылыккны тутхан ариулукъ тегерекни ёхтемликге

юйретеди дерсе. Игиден юлгю алыргъа сойген наратны субайлыгъын бла тюрлениусюзлюгюне къараргъа керек туююлмюдо?!

СОЛДАТ ШИНЕЛЬ

Мутхуз эди бизни сабийлигибиз. Бир жанындан уруш. Аталарыбыз, тамата къарындашларыбыз ары кетип. Экинчи жанындан кечгюнчюлюк, ачлыкъ, жалангачлыкъ. Энди сабийлеге, туудукълагъа аллах аны сынатмасын! «Туугъан тауларыбызгъа къайтыр умут, уруш бошалса мамыр жашау болур», — деген умут бир такыйкъагъа эсибизден кетмегенди.

Башда айтылгъан къыйынлыкъланы себебинден, школгъа тенглеримден 3—4 жыл артха къалып бардым. Биринчи сентябрда къарындашым мени бир къысыкъкёзюрек алаша бойлу жашха аманат этип, эртте заманда моллагъа окъутургъа медирсеге бергенча: «Эти — сени, сюеги — мени», — деп, тизмеге жаздырып кетип къалды.

Устазны юсюне кийген кийимлери — аскер кийимле эдиле. Устаз атымы соруп, аркъамдан къакъды. Бек алдагъы партагъа олтуртду. Мени къатымда олтургъан къзахлы жашчыкъны аты Қъазий эди.

Билмейме, устазны кёз-къулакъ болгъанынданмы эди, огъесе тенглеримден артхаракъ къалгъаным ючюнмю эди, небилейим, иги окъургъа кюрешдим. Устазны айтханын да, тюз аузундан чыкъгъанлай, эки этмедим. Сабийлеге: «Идирисча окъугъуз!» — деп, махтай эди. Манга да бютюн да жан кирди.

Къыш туюшдю. Къар жаууп, боран болду. Жел бир кюн чыкъгъан жанындан, бир кюн батхан жанындан уруп, къыяма айланганча урады. Желни тауушундан уянып, тышына чыкъсам, терен къар басыпды. Дерсге баралмазлыгъымы билдим. Юсюме кнерге жугъум жокъ эди. Тамата къарындашымы фуфайкасын кийиучю эдим. Ол да жыртылып, юсге сугъаргъа жарарыкъ туююл эди. Мени амалсызлыгъым фатар иесин да мудах этди. Ол юйню чардагъына чыгып, эски шинелин алып келди. Солдат шинель манга уллу бола эди. Василь Васильевич аны этеклерин кесип, узунлугъун манга жарарча этди. Инбашлары кенгирек болгъанына къайгъырмай, къууанып кийдим. Эки кёзюмю школ табадан айырмай къарайма. Бир бири кыуа, сабийле школдан чыгып келедиле. Жангыдан, Василь Васильевич манга турургъа берген гитче отоучукъгъа кирдим. «Бютюн не болса да, школдан къалдым деп,

«Орус литература» китабымы окъуй башлады. Бир кесекден Къазий келди. Юсюнде омакъ пальтосу. «Кесине ёнчелеп этилген кибики»,— дейме ичимден. Ол школда ол кюн юйге берилген ишлени манга ангылата, мени школдан къалгъаныма устазыбыз бек жарсыгъанын айтды. Устазыбыз Къазахстанда жашагъан уйгурлу жаш эди. Аты — Якъуп.

Эрттенликде Якъуп агъа¹ юйге келди. Василь Васильевич бла тынчыкъ-саулукъ сорушуп, ушакъ этди, сора манга:

— Сен аурукъсунуп ишми къалдынг деп келген эдим. Сен а юсюнге киерге пальтонг болмай къалгъан кёреме,— деп жарсыды. Сора чыгып кетди да, къолунда бир чулгъамы бла къайтып келди.

— Аякъларынг да жаландыла, ма быланы бир кие тур. Дагъыда бир мадар болур,— деди да, эки солдат чурукъ берди. Аягъыма кийдирип кёрдю. Уллуракъ болгъанларын эслеп, эски кийизден кесип, габашла салды. Мени къууанганымы чеги жокъ эди.

Эрттенликде шинелни, чурукъланы да кийип, школгъа бардым. Сабийле манга сукъланып къарай эдиле.

...Андан бери талай жыл озгъанды. Алай устазым берген чурукъла бусагъатдагъы чурукъланы къайсысындан да багъалы эдиле.

ХАЛАЛЛЫКЪ

(Жомакъ)

Эртте, эртте заманда Ташжюрек деп бир эмеген жашагъанды. Аны санлары да уллу, бек уллу болгъандыла. Аны къоллары, аякълары да ташдан эдиле. Атлагъанда аны санлары таш таууш этип, адамланы жанларын чыгъарыргъа жетдирип тургъанды. Аны аякъ тюбюне тюшген жан-жануар жерге жабышып къала болгъанды. Къулакълары бек болгъанлары себепли, жукъ эшитмегенди. Тили ташдан болгъаны себепли сёлешмегенди. Алай, аны кёзлери бек жютю болгъандыла. Не узакъдагъыны, не бийикдегини да кёрюп болгъандыла.

Ташжюрек адамлагъа асыры кёп азап чекдиргенди. Ала кёп сагъышлангандыла, кёп кере оноулашхандыла. Сора, ахырында, жюз элли жыл жашагъан къартха келгендиле да соргъандыла:

¹ Агъа — тамата къарындаш.

— Хурметли таматабыз, Ташжюрекни кыйынлыгындан бизни кутхарып оноу этигиз,— дегендиле.

— Селешсек сёзюбюзню эшитмейди. Аны кзулакълары да ташдандыла.— Сёзюбюз бла кый да, тыякъ бла окъуна урсакъ да аны жугъу ачымайды, сезмейди.

Акъ сакъланы сылай, тыягына тыянып кеп сагыш этгенди хурметли тамата.

— Эй, жашларым,— дегенди бир заманда башын ёрге тутуп,— артына барганны катына барма демей, эмен турукъ кибик, манга акъыл сора келгенигизге сау болугъуз. Тоба! Тоба! Сизни жарсыуугъузга жарар эсим кълан болурму?

— Айтыгъыз! Айтыгъыз! — кёлююзге келгенни,— дедиле жыйылгъанла.

— Жанларым, кезлерим! «Къартны бурнун сюрт да оноугъа тут» деген эдиле аталарыбыз. Сизни тюз жолга тюзетсем, андан уллу ахшылыкъ кыйда?!

— Айтыгъыз кёлююзге келгенни,— деп кысыдыла адамла.

— Да алай эсе, балаларым, Ташжюрекни алай бош хорлаялмазсыз. Таукел болсагъыз, мен айтханны арсарсыз этигиз.

Жыйылгъанла акъылман къартны кезюне къарап, ол айтханнга таукелликлерин билдирдиле. Къартны айтыуу бла Ташжюрекни жай кшошха конакыга чакырырга дедиле. Ташжюрек а башындан Черекге къарасанг кезюнг къарангы этерча бийик каяны эринде жол бла келирге керекди. Кшошха жангы жюрюй башлагъан сабийчиклери бла бир киши бла катынны келтиредиле. Ала уа Ташжюреке суусуннга тюрлю-тюрлю дарман хансланы гюллери бла тамырларын кыйнатып, аны ичирирге керекдиле. Ма ол суусунну ичгенде эмегенни таш жюреги жумушап, эт болуп, адамлагъа жаны ауурурча болурга боллукъду.

Эри бла катыны Ташжюрекни бек кеп сакълалдыла. Чыдамлары тауусулуп, сагышха кълалдыла. Сора бир эски кшошунну эслейдиле. Алайлай экисин да суусап кысады. «Ташжюрекни жюрегин жибитирча бу кълалай зат болур. Кел, бир ичип керейик. Ким биледи, бизни жюреклерибиз мындан да бек жибип, бир бирни бютюн да бек окъуна сюерик эсек а,— деп, ичип кердюле. Ичип керсселе, бир татлы. Бир заманда санлары бошайып, жукълап кълалдыла.

Кшошну ичинде жангы жюрюй башлагъан сабий, ач болуп, жиляп башлайды. Тёрт аякъланып, атасыны-анасыны кълатларына барады. Алай ала уянмайдыла. Сабий кычы-

рып жиляйды. Жиляй, жарсый кетип ол да жукълап къалады.

Ач сабий кѣпмю тѣзерик эди. Уянып, дагъыда жиляйды. Атасын, анасын уятыргъа кюрешеди. Болмагъандан сора, аллындан да бек къычырыкъ-хахай этеди. Сора тюнгюлюп, къошну босагъасындан атлап, къая къыйырына жууукълашады.

Бу кезинде къош аллына Ташжюрек келип къалады. Ол къаяны къыйырына жетип къалгъан жашчыкъны эслейди. Чабып келип, жашчыкъгъа къолун узатады. Сабийге къолу тийгенлей, къол аязы мамукъ кибик жумушакъ болуп къалады. Таш аякълары жерни жылыуун сезедиле. Къулакълары сабийни жилягъан тауушун эшитедиле. Сабий таууш жюрегин жибитеди. Жюрегинден санларына къан тамырла жайылып кетедиле. Анга тил чыгъып: «Жашчыгъым» дейди. Андан ары тѣзалмай, сабийни сермен алып, къойнуна къысады.

Ташжюрек сабийни къошха алып келеди. Сабий аны къойнундан сыпдырылып тюшюп, жукълап къалгъан ата-анасына мыллыгын атады. Сабий не бек инжилсе да ала уянмайдыла. Аны къычырыгъына тѣзалмай, биягъы Ташжюрек сабийни къолуна алып жубатама дегенлей, бармакълары эрине бла къатынга жетедиле. Алайлай, эжисини жукъулары аязып, орунларындан секирип турадыла.

Сабийни Ташжюрек алып тургъанын кѣрюп, жанларын къолларына аладыла. Ташжюрек, кѣзлеринден нюр тѣгюлюп, сабийни анасына узатады. Анасыны ёшюнюн эмип тойгъандан сора сабий биягъы дятти этип, Ташжюрек таба тентирей барып, аны аягъына тыянады. Ол а аны ёрге кѣтюрюп:

— Мени таш жюрегими эритип, мархабат этдирген бу сабийди, бу сабийди! Сабийден уллу къууанч жокъду дуняда,— деп, кѣзлеринден, жилямукъла тѣкгенди.

Ташжюректни сѣзлери кѣкню, къаяланы зангырдатхандыла. Ол кюнден сора ташжюрек эмеген адамлагъа къыйынлыкъ салгъанын къойгъанды. Адамла да уллу къурманлыкъла этип, къууанчлы болгъандыла.

БИЧЕНЛИКДЕ

Ханафий бла Музафар эртте туруп, чалгъы чалыргъа кетдиле. Ала чыкъ къуругъунчу чалгъы чалдыла. Кюн къызгъандан сора уа дырын жыйдыла, батан этдиле. Тюшден сора уа гебен этербиз деп, ауузланып, терек салкъы-

нында солургъа олтурдула. Ханафий тамата болса да, арыгъанмы болур эди, тыянганлай къалкъып къалды. Музафар а нек эсе да сагъыш эте кетип, арлакъда гумулжук уяны эследи. Ханафийни акъырын тюртюп уятды да:

— Тур, гебен этейик,— деди.

— Тохта, бир кесек солуюкъ.

— Бусагъат жауун жауарыкъды!

— Къайдан билесе?

— Билеме. Гумулжукла къозгъалгъандыла. Къарачы, тешиклерине къалай терк киредиле. Эрттен бла мен азыкъланы чий кырдык бла басдыра туруп, бирин да эслемен эдим. Гумулжукла къозгъалсала, къарылгъачла алащаны учсала жауун жаууучусун апша пенча кере айтханды.

Кертиси бла окъуна ала экинчи гебенлерин бошагъынчы окъуна жауун тамып башлады.

ЖАШ АППАБЫЗ

Мен аппамы танымайма. Атам да аны бет сыфатын окъуна эсинде туталмагъанды.

— Аппанг, тюзлюк ючюн кюрешген, ётюрюкню кёрюп болмагъан, бек тири адам болуучу эди,— дейди ынна.— Аны кёзбаучу, эки тилли адамла жойдургъан эдиле. Сени атанг ол заманда эмчекде эди.

Хоншубузда жашагъан Элмырза аппаны шуёху болгъанды. Ол манга тюбесе:

— Къайырбекни туудугъу, иги окъуймуса? — деп сорур. Мен анга салам бермей бир кере окъуна озмагъанма.— Аппанг тюзлюк ючюн къурман болгъанды. Жашым, сен да ётюрюкге юйренме,— дейди.— Аппангы аты Къайырбек эди, унутма, эсингде тут. Ол борчунг болсун...

Бир кюн классда устазыбыз: «Хатасыз жоулгъанла» деген ушакъ бардырды. Класс башчыбыз, Жаннетхан Омаровна сабийлеге бизни аппаны юсюнден хапар айтды.

Сабийле аппаны суратына бла манга кезиу-кезиу къарай эдиле.

— Арсенин аппасымыды, ол?

— Хау. Ол бек алапат адам болгъанды.

— Орденидамы барды кёкюрегинде?

Эм арттагъы партада олтуруучу тынгылауукъ Ханауну къолун кётюргенин эследим. «Не айтырыкъ болур ол умму уа»,— деп сагъыш эте тургъунчу, ол:

— Жаннетхан Омаровна, суратдагъы жаш адам тьюлюмюдю? Сиз а анга Арсенин аппасы дейсиз? Ол...

— Ай, таш табан, къарачы аны эссизлигине. Мен анга жундурухуму кёргюзтюрге амал излегинчи, устазыбыз:

— Бу, Къайырбекни жаш заманындагы суратыды. Анга ол заманда жалан да жыйырма төрт жыл бола эди. Ол заманда анга Ленинни орденин бош бермеген эдиле. Ол сизни бюгюнню огурулу жашауугузуз ючюн кеп кыйын салган эди. Аны атын бизни эллилерибиз бир заманда да унутурук туюлдуле.

Санларым зызылдап, атамы атасы бла ёхтемлениригим келди. Жундурухуму кишиге да кёргюзтмей, кълуму парта тюбуне сукъдум.

АЛАЙ ЖАРАЙМЫДЫ?

Дерсен чыкганлай, тююнлей юйге тартдым. Бирсилеча, орамда тюбеген итни кълузута бармайма. Мени аякларым кълалай эсе да школдан эсе юйге терк элтедиле. Элтсинле. Мен угъаймы дейме. Алай мени башымда мыйым барды да, аны жартысы жиликлериме тюшюп кетмеген эсе, нск болады алай?

Бюгюн алай болмады. Тынч-тынч келе турганымлай Жанибекни жабагылы маскеси ююме атылды да кълалды. Башым: «Сакъ бол!» — деди. Аякларым кълачаргъа хазырдыла. Сермеп жерден ташны алганымлай, маске кълбакъ эшикни тюбю бла сындырылып, арбазгъа ташайды. Тынч-ырахат бара турган адамгъа итле ёч некидиле? Не тапды манга кесин атып? Огъесе шау-шаудан кълыру аны борчумуду? Бу соруугъа мен жууап излей тургунчу аякларым мени терк окъуна юйге жетдирдиле.

Тюз босагъадан атлаганым, ынна аш кълйгылы бола башлады. Къларт атамы сыбапхадан тиккич чыгъара турганына кълз кълйырым жетди. Сумкамы чюйге такъганымлай, доп деп жерге тюшдю. Турсун алайда, бёрюмю ашарыкды аны. Аякларымы да экисин эки жанына силкдим. Сол чуругъум аш юйню терезе мияласын ууатыргъа аздан кълалып, холодильникни артына чартлады. Онг чуругъум да, сенден кълутулдум эсе дегенча, ундурукъ тюбюне ташайды. Формамы алышындыра турмай, ундурукъгъа аудум. Къларт атам хар этилинген терсликни эслеген болур эди, манга къларап ышарды. Мен да ышардым.

— Жашым, сен не умут этгенинги бир айтчы? — деди кълартыбыз биягы ышара-ышара.

— Не умут этерик эдим? — дедим кълбынымы чайна-

май жута. Соргъаннга тюз жууап этерге керек эди. Аппа аузунда кябынынг бла селешгенни жаратмаучуду.

— Атасын мен елтюрген кибик, Жанибекни ити жолну озаргъа кьоймайды. Аягъымдан кябаргъа аз кяалгъанды. Андан сора бир сагъышым да жокъду.

— Хы, ёзге сагъышынг болмагъанын сезип турама, жашым.

Бизни селешгенибизге ынна да кзулакъ салыпды.

— Аллай бир хыпярлыкъ кяалайынга сыйынып туралды, бала?

— Аякъ кийимлеринги бусагъат алып жерлерине сал!— деп аппа буйрукъ этди.

Туруп, къарт атам айтханны этдим. Тамата айтханны этмеген иги болмагъанын ким билмейди? Алай болмаса, биягъы аппа «алай жарамайды, ырысды,— дерикди.

— Бёркюн аллын артына айландырып кийгенин кёрмисе аны, дагъыда тешген а этмейди,— деп ынна биягъы сёзге кьошулду.

— Мода — атам ол сёзюн ауазын кётюререк айтды. Устасыбыз Сафар Сафаралиевич ачыкъ тауушланы окъутханда этиучюсуча.

Эки-юч кюнден бери аурукъсунуп жатхан эгешчигим жастыкъдан башын кётюрюп, кяарыусуз жётел этди. Бизни хапарыбызгъа тынгылап тура болур эди. Ол телчик сёзге кьошулса уа борбайларынгы кьыркъырыгъын билип кьой.

— Ынна, Халил бети желкесине бурулгъан сунган болур ансы, бёркюн алай нек кийгенди? — деди. Сора жууургъан тюбюне бугъуп кюлдю.

— Алай этерге жарамайды, ырысды, жашым. Бёркюнгю тап кий,— деди, кёпден тынгылап тургъан ынна. «Не болдукъду?» — деп соргъанымы да эшитмеген кибик этип кьойду. Аны себепли мен да тынгылауну басдым.

— Терсине айланып кяалсанг а не этериксе? — деди, биягъы эгешчигим кюле-кюле.

Жаркойну бек сюйюучюме. Бахчагъа барып, картофну тёбе этдим, жугарны мал орун таба быргъадым. Сора барып, терек салкынында иги кесек олтурдум. Хар аякъ басханынгы марлап туруучу аппа алай жарамайды деп бош айта болмаз, анга ишексизме.

Эрттенлигинде классха келсем, кесими антлы шуёхум Шохайып, классда бёрюча улуй. Сора озуп баргъан бир кызыны аягъын салып абындырды. Сумкамы парта юсюне атдым да, чабып барып Шохайыпны кёзюне башына тебиндим. Жумушакъ жерине тобукъну жетдирдим.

— Кесингден къарыусузну басынчакъларгъа нек кюрешесе? — Бёрюча улугъанны игими сунаса?

Шуёхум не этерге билмей, асыры абызырагъандан болур эди, ахыргъы сорууума жууапха:

— Нек? — деп сорду.

Эсиме былтыр болгъан бир зат тюшдю.

Эгешчигим, Балханий бла мен ойнай тургъанлай, нек эсе да кесибизни маскеча сынсыдым. Аппа маске сынсыгъан сунуп:

— Кет, хужулукъ! — деп хыны этди да, мен болгъанымы билгенден сора уа эрикгинчи кюлдю.

— Жашым, сен халал хайыуан кёргенмисе? Итча юрген неге ушагъан ишди? Алай жарамайды, ырысды,— деди. Мен да аппаны айтханын шуёхума айтдым.

— Кёремисе аны дагъыда нек деп соргъанын! Жаллыча улумай, бир да болмаса да халал хайыуанны эрикленсенг а! Къызлагъа уа тийиучю болма. Аякъларынг кичий эсе, жалан аякъ айлан. Алай жараймыды?—Шохайып харх этип кюлдю. Ол мени хыликкя этгенлиги эди

— Муну къарт атасы къуру да «алай жарамайды» дегенлей туруучуду. Энди бу да алай айтып тебирегенди.

Биз да алай эте тургъанлай, малкъар тилден окъутхан устаз кирип келди. Хар ким жерине жарашхандан сора, этнучюсоча Назир Заурбекович классда сабийлени жокълап къарады. Ол аны юйренчикли адетиди.

Мен ол кезинде къолуму кётюрюп, «Назир Заурбекович бир сорлугъум бар эди»,— дедим.

— Сор!

— Мен бир зат этсем, аппам: «Алай жарамайды, ырысды»,— дегенлей турады. Аны бир ангылатсагъыз эди...

— Да ушамагъан ишле эте болурса ансы... Сёз ючюн...

— Сёз ючюн... «Юй ичинде сызгъырма, кючюкча сынсыма, жыякъларынга къол аязларынгы тиреп олтурма, бёркюнго аллын артына буруп кийме, азмыды аллайла...

— Мен да айтайым аллайланы: — деп Шохайып секирип турду. «Ёхчеге жилияма, къуру сууну къайнатма». Бютюн да жашчыкълагъа: «Алай жарамайды, ырысды»,— деп кёбюрек айтадыла таматала. Алай айтыргъа адамла хаппа-хазырдыла.

Устазыбыз, жеринден туруп, бизге ол сёзлени магъаналарын ангылатып башлады.

— Абаданла, таматала ырысланы бек кёп биледиле. Исхакъ сен кеппе-керексизге сызгъырыргъа жараманганын айтдынг. Юйде сызгъыргъан — адепсизликди. Аберини юсю

бла атларгъа жарамайды. Балтаны, бичакъны аузун ёрге айландырып къояргъа жарамайды. Тамблагъа сизге юйге иш: «Хар биригиз юйлеригизде таматалагъа соруп, бирер ырыс зат жазып келигиз. Жууапларын классда сюзерик-биз»...

Сабийле, шум болуп, устазгъа тынгылайдыла. Устаз, алай айтып, жерине олтурду.

Юйге келгенимде къарт атамы къашха алашасы арбазда тагъылып эди. Атха иер салынып, айыллары да тартылып. Аппа къайры эсе да ашыгъып тебирегени белгили эди. Юйге кирсем чурукъларын кие. Къарап турама. Алгъа сол чуругъун андан сора онг чуругъун кийди.

— Аппа, алгъа сол чуругъунгу кийдинг эсе да, аллах онгуна бурсун,— дедим.

— Не дейди бу къара шайтан? — деди, иги жаратмай.— Кърти окъуна алаймы этдим.— Аппа ачыуланганча кёрюндю.

— Ма бу чуругъунгу,— деп, сол чурукъ башындан къарап тургъан кёнчек бухчагъын ичине сукъдум.

— Бу жол хорладынг, жигит,— деп кюлдю.

— Аппа энди ырысларынгы барысын да манга бер. Жараусуз адетлени да анга къошуп.

— Не этериксе сен аланы?

— Устаз тилегенди.

— Аперим, жашым! Энди сёз ангылай башлагъанса...

ЖЕР ЮЗЮЛГЕНДЕ

(Новелла)

196... жылны къышы бек къарлы эди. Жаз башы да кеч келди да, жайы уа бек жауунлу болду.

Аллай жыллада тау берекет тегюлюп туруучуду. Аны сынамлы къартла терк эслейдиле. Кюнлюмле окъуна чалгъычы кирирча болуп, таш юслеринде габугъа окъуна кырдык чыгъады.

Тау тёппелери уа — тау тёппелери! Анда ёмюрлюк чыранла кюмюшча, жылтырарла. Бютюн да кюзде кюнню нюрлю тыякълары акъбаш таулары ариулукъларын, табийгъатны тамашаларына асыры къууаннгандан адамгъа къушкъанат битип, кёкге учуп кетериги келеди. Тау этеклерине къысыла битген къайын, нарат, назы, акъ терекле уа къалай ёхтем суйеледиле, къалай ариу шууулдайдыла!

Аланы сен узакъдан къарап кёраллыкъ туююлсе. Ол ариу-лукъну, субайлыкъны адам кёзю бла кёрюрге керекди.

Экеулен болуп, танг къарангысы бла жолгъа чыкъдыкъ. Атлагъа къамичи тийирмейбиз, кеслерини жюриюшлери бла келедиле. Жолубуз узакъды, ёрдю. Саскы чыкъгъынчы таугъа къутулургъады умутубуз. Аллыбыз Жыгышгы жайлыкъгъады.— Лабу тары бла чыгъайыкъ,— деп мен, угъай, Гестенти суу бойну бла,— деп а Харун. Нёгерим кёп даулаша турмай, тор алашаны башын мен айтхан жолгъа бурду. Тёгерек агъачха жетгенибизлей, Ийреден бла Хобустай таудан Лабу ичине шулпу эте, туман чёгюп тебиреди. Тёбенде кышылыкълада ачыкъ кёрюннгениликге, Мыхылууагъа акъ мамукъ кибик булут къоннганды. Ол а уллу киршини белгиси болуучусун чегемлиле эрттеден биледиле.

Тёгерекге-башха къарай кетип, андан ары барыргъа башынмай, кече Шубу дорбунда къалыргъа келишдик. Дорбун — сау сюрюу сыйышырча уллу дорбунду. Эртте заманда дорбуннга сау сюрюу уруп, бир мюйюшюнде къош тургъанын айтычудула.

Атланы терлегенлери къуругъунчу жерлерин алмай, айылларын бошлап къантарып къойдукъ. Жауун жетгинчи, терк окъуна жайылып, иги кесек отун мадардыкъ. Дорбун бийик къаяны тюбюндеди. Аллында бир къауум мал жатарча, къапхакъчыкъ. Андан энишге къарасанг а тик чегет. Биз барлыкъ жол ол чегетни ортасы бла ётеди. Атланы кишенлеп къояргъа къоркъуулуду. Отлай барып, тёшге кирирге боллукъдула. Ач окъуна болсала да, улоуларыбыз кёз туурабызда турсунла дедик. Таулада буз уруп, саулай ажир юлюшню окъуна чегетден къуйгъан кезиуле азмы болгъандыла. Огъурлу тауларыбызда сакълыкъ хар заманда эсде болады.

Терк окъуна от тиргиздик да къарангы болгъунчу ауузланып башладыкъ. Ким эсе да къоюп кетген заба салам духну жайып, аны юсюне чёкдюк. Къайда эсе да жухда гылын къуш кычырады. Алайлайын тёгерек къаралып, кёк алай жашнап тебиреди, атла элгенип, дорбунну къарангысындан юркгенча, от жарыкъ таба тепчидиле. Биз а асыры элгеннгенден ауузубузда къабыныбызны тюшюрюрге аз къалдыкъ.— Сакъ болугъуз дегенча, элия гауушну къаяла да къатладыла.

Узун сёзню кысхасы, хар зат биз умут этгенча болмады, тангыбыз зауукълу атмады. Жауун тюз да бухчакъдан къуйгъанча къуяды, кёк тохтаусуз кюкюрейди. Биз энди уугъа барыуну къоюп, сау-эсен юйюбюзге жыйылыу-

ну к'айг'ысына киргенбиз. Экинчи кюн да жукъ тюрлен-меди. Жауады, жауады. Азыг'ыбыз да тауусулг'анды.

Ючюнчю кюн эрттенликде, атларыбызны отлатырг'а кюреше тург'аныбызлай туман к'етюрюлюп, кюн аяза башлады. Биз пек эсе да к'аапхакъдан энишге к'арадыкъ. Лабу суу асыры к'утуруп келгенден, асыры таш ийис этгенден, асыры сухудан адамны к'езю к'арангы этерчады.

Иги эслеп к'араг'аныбызда сууну ары жанында к'ая ырбынына к'ысылып юч доммай. Жарлы хайыуанла к'айдан ажашып, неден юркуюп келгенлерин ким билсин. Бири бузоучукъ, экинчиси былтырг'ы танасы, сора ана доммай. Ала ырбынга к'ысылг'анлай, артха чыг'ар жолларын суу ашап, бегитилгендиле да к'алг'андыла. Суу ч'ексе бир жанына бир чыг'ар эдиле. Жауун тохтаг'анлык'г'а, бир-эки кюнден алг'а суу ч'екмеучюдо.

Биз да алай армау болуп, тург'аныбызлай, жолну ог'ары жанындан жер к'ечюп барып, шайтанлы сууну аллын тыйып тохтады. Жашил чегетни иги кесеги тюбюнде таш к'атыш сары топураг'ы ачылып, чий тууар терича сыпдырылып, тебирегенде алай таууш этди. Битеу таула юсюнге ауг'ан сунар эдинг. Чегетни к'ыртиши юзюлюп барып сууну аллын тыйып тохтаг'анлай, ызындан т'енгереген ташла аны басып тохтадыла.

Чегет юзюлген ог'урсуз сууну жангыз бир тамычысын ётдюрмей тыйды. К'арап-к'араг'ынчы суу жыйылып, к'ёл болуп башлады. Суу доммайла тург'ан тырхыкны басарыг'ы белгили эди.

Учулукъда аз тюрлю сейирликлени к'өрмейсе! Алай, быллайг'а ким тюбегенди?

Мен асыры апчыг'андан ушкогуму жерледим. Харун а хужу к'ёрюмдюню суратха тюшюрюрге кюрешеди.

Суу! Тилсиз жау? Ёчюкленген этгенча, таудан ауур ташланы ташыг'анын к'оймайды. К'ёл жайыладан жайыла, т'енгиз болуп, к'ез аллыбызда к'етюрюлюп, суу ашаг'ан жаг'аны да басып келеди. Энди доммайла тург'ан жерге жете башлады. Алг'ынча, жаг'аланы таларг'а уг'ай, басдырыг'а! Кийик хайыуанла ажаллары жетгенин билгенча, типисги болг'андыла. Бузоучукъ анасыны к'арын тюбюне к'ысылады. Алайлайын ол, аяк'лары тутмай, «чоп» деп, таш, зыг'ыр к'атыш сууг'а к'ёмюлдо.

Ол кезинде к'ёлню бир к'ыйыры ычхынып, жыйылг'ан суу кесине жол ачып, чегет юзюлгенни талай башлады. К'утург'ан сууну кюйсюзлюгюне чамланып тург'ан ана доммай да арсарсыз бузоуну ызындан кесин сууг'а атды. Бузоу кырдык, ханс к'атыш худурда жюзалмай эди. К'ая

ырбында кьалгъан доммай тана да, ачы ёкюрюп, анасыны ызындан кесин атды. Суу анасын, баласын да тегерек айландыра келди да, кыйырына жетдирмей, жангыдан алып келип, кёлню ортасына кёмдю. Насыпсыз аналары не бек кюрешсе да, не алгъа кетген, не артда секирген баласына жеталмады. Бокъланнган суу бла ёшюн уруш эте, бузоууна тартдырады.

Бу кыйынлыкъ хайыуанлагъа билмей тургъанлай жетген эди. Биз алагъа жазыкъсыннгандан сора бир тюрлю бир жардамлыкъ эталмадыкъ. Жюзе келедиле да чырпылагъа чырмашадыла. Сора, болушлукъ излегенча, бир тюрлю бир жазыкъсыныулу ынгырдайдыла.

Бир ауукъдан ана доммай, битеу къарыуун-кючюн да салып, жетип, бузоуун гумхоту бла тюрте тебирегенлей, кёл ычхынып, анасын-баласын да суу бла бирге ашырды. Тана уа бир башы, бир сырты кёрюне худур тюрюне кетди.

Ажал сюрюп кетген сууну ары жанында уллу къая сюеледи. Ана доммай суу толкъунлагъа булгъана артда кьалгъан танасына «хйт де» дегенча ахыр кере, ынгырдап шорхагъа ташайды.

Ауузну алайдан арысы жар эди. Къалын агъач басып. Башындан жыйылып келген къара палахла алайдан ары нёгер болуп кетдиле. Андан арысын биз кёралмадыкъ...

Ана доммайны ол кюннго къыйынлыгъын, кёрген зарауатлыгъын сизге жазып ангылатыргъа мени къолумдан келмез. Насыпсыз хайбуан бирде суу алып баргъан бузоуну ызындан тарала, бирде топуракъ жутуп къойгъан танасына жанын, санын, къарыуун, жүрек таралыуун тенг юлюш этерге кюрешди. Суу шорхалагъа кёмюле баргъан жарлы башын анда-санда ёрге тутуп, ёкюре эди. Ол тауушну бизге къаяла эшитдире эдиле...

Эсирик суу доммайны бюкмей къоймагъанына, таула, агъачла, ташла шагъатдыла. Мурдар суу ананы бла баланы жанларын алып, суйген жеринде жагъагъа чыгъарыпмы атды, огъесе таш тюбуне сугъупму кетди? Аны ким билсин...

* * *

Къутургъан суу бир жукъ да билмегенча бара эди. Жазыкъсыныусуз ишин эте эди.

Биз къутурадан къутура баргъан суугъа, сын болуп къарап къалдыкъ. Эки да болушлукъсуз баланы бла ананы ызларындан къарадыкъ да къалдыкъ. Аланы эсен-сау жагъагъа къутулуп, кюн аязгъанлай, нарат агъачны тюбюнде отларларын къалай сую эдик...

* * *

Бир кюн уучу тенгим Харун келип:

— Эсингдемиди? Ол жол таугъа жеталмай къайытханыбызда доммайлагъа жетген зарауатлыкъны суратха тюшюргеним? Кел, кёргюзтейим,— деди.

— Угъай, къараяллыкъ туююлмс,— деп барыргъа унамадым.

Андан бери кёп болады, ненча къыш, ненча жай озду. Алай болгъанлыкъгъа, мен туугъан тауларымы табийгъатына сукълана къарайма. Тау тёппелени, нарат агъачланы ариу ийислери, къайын тереклени субай шууулдаулары да биягъычады. Жалан да аланы алайлыкъларын не бек жаратсам да, суу жагъада олтуруп туралмайма. Бузоулары ючюн жан берген доммайны сураты кёз аллыма келеди да, суу шорха къатыш эшитилген доммай ёкюрген таууш къулагъыма эшитиле башлайды.

Ол мамыр дуняны белгиси, болушлукъсуз хайыуанланы халларын кѣрген уугъа къалай барыр? Алайсыз да жашауну кюйсюзлюгю жута тургъан кийик жаныуарланы мараргъа адам ушкокну къолуна къалай алыр?..

Харун да энди сурат алгъан учуду.

ШУЁХЛА

Мухаммат, Аслан, Сергей бир элде жашайдыла. Ала шуёхладыла. Шуёхла болмай а. Хар бири ючюшер тилде сѣлешедиле. Мухаммат ана тилинден сора да, къабартыча, орусча сѣлешеди. Сергей орус тилден сора да малкъарча, къабартыча биледи. Аслан къабарты тил бла бирча малкъарча, орусча чалмай сѣлешеди.

Юч шуёх жол узуну хапарны къыздыра келип, Сергейланы юйню къатында агъач томуроугъа олтурушдула. Жашчыкъла кийик жаныуарланы юсюнден кѣргюзтюлген кинону сюзѣ эдиле. Мухаммат айтды:

— Мен къоруучу боллукъма. Аланы жангыз бирчигин да ёлтюртюрюк туююлме,— деди, орусча.

— Къоруучу болгъан аман иш туююлдю. Алай мен архитектор болургъа суюме. Шахарда ариу юйле ишлеген къоруучулукъдан аман туююлдю,— деди, нек эсе да тауча билгенине махтанып Сергей.

— Мен а лётчик боллукъма,— деп кесип айтды Аслан, аланы экисине да кезиу къарай къабартыча.

— Алай эсе табийгъатны жангыз кесим къорууларыкъ кѣреме,— деп ёхтемленди Мухаммат. Сиз биригиз лётчик, биригиз архитектор болгъанлыкъгъа менден эркинликсиз кийикле болгъан жерге аягъыгъызны бастырлыкъ туююлсюз. Шуёхларым деп къарарыкъ туююлме, билдигизми? Ючюсю да кюлдюле.

Жашчыкъла юч миллетден болуп, юч тилде да эркин сѣлешгенликге, бир тилде кюлдюле. Хау, битеу адамла бир тилде кюледиле!

— Да, биз браконьерлеми боллукъ сунаса сен? — деди Сергей.

— Да сиз, айтханыгъызча ишлерик эсегиз, мен билмегенми сунасыз? Шахарда жашагъанла солургъа агъачха, таугъа барыгъа бек суюючюдюле. Аны ким да биледи. Акъкъалай банкаланы, къуру шешаланы, желим хуржунланы, къагъытланы агъач талалада чачып кетедиле. Терекленн бутакъларын ала ууатмай ким ууатхан сунасыз? — деп, уллу адамча кѣлкъалды этди ол.

Энди, керти окъуна даулаш къызды. Сергей бла Аслан табийгъатны тамашаларын андан аз суймегенлерин ангылатыргъа кюрешип, тауча, орусча, къабартыча да айтып кюрешгенликге, Мухаммат женгдирмеди. Аслан бла Сергей сагъышха къалдыла. Ким билсин, ала къоруучула болсала, ала бир бирден айырылмазгъа окъуна болур эдиле...

Аланы даурларына Сергейни атасы чыкъды. Бир кесек тынгылап туруп:

— Ол айтханыгъыз? Адамла барысы да къоруучула, къалауурла болсала, къалгъан ишлени уа ким этерикди?,— деди.— Адамлагъа аш, кийим, жашау юйле, клубла, театрла да керекдиле... Керекли затланы айтып тауусмазса. Ол затланы тамам этер ючюн а усталыкъ керекди. Табийгъатны къоруулау а хар бирибизни да борчубузду.

— Угъай, папа, мен Мухаммат айтханны тюзге санайма. Архитектор табийгъатны къалай къорууларыкъды,— деди Сергей сагъышлы къарай.

Агъач къалауурла, дагъыда... сууланы — чабакъланы къоруулаучулагъа не деучю эдиле? Терек салычула, ма ала табийгъатны керти шуёхларыдыла.

— Бусагъатлыкъ заманда, халкъны жартысындан кёбю шахарлада жашайды. Аны себепли шахарланы ишлегенде сагъыш этерге керекди. Адамла таза хауа бла солуп, терекле ёсдюрюн, къанатлыланы да изгилтин этмей, жашау юйлеге кюнню кёзю тиерча алай ишлерге керекди. Ол тынч зат сунмагъыз. Алай адам эталмаз зат а туююлдю. Бизни къыралда аллай шахарла бек кёпдюле. Бизни республиканы ара шахары Нальчикде да эрленле адамлагъа юйорсюнюп, къолгъа окъуна келедиле. Ол орамлада терекле салынмасала боллукъму эди? Адамланы къолларындан ала аш окъуна ашайдыла. Алай хар шахарны да ариу, таза тутуу иште кёп тюрлю чырмаула боладыла.

— Хы, Аслан лётчик болургъа сюеди. Самолётну таушун эшитмегенигиз жокъду. Архитектор юйлени, вокзалланы, аэропортланы ишлерден алгъа, жолоучула барыр жерлерине терк жетерча, машиналаны, самолетланы, поездланы тауушлары шахарда жашагъанланы бездирмез амалын этерге борчлуду.

— Шахарлада зоопаркла да боладыла,— деди, Мухаммат таматаны сёзюн бёлюп.

— Алайды. Ол да кеси аллына бир керекли затды. Архитектор жаныуарла бла къанатлылагъа онг болурун унутмазгъа керекди. Анда илму ишле бардырыладыла: дуниядан къуруп кетип баргъан жаныуарла бла хайуанланы жайыуну амалын этедиле.

Табийгъат ариулугъун бир адам сакълаяллыкъ туююл-дю. Ишленген юле да анга кёре ариу, ойланышып иш-ленедиле.

— Тейри, иги архитектор болгъан а алай тынч туююл-дю,— деди, Иван Ивановични сёзюне иги къулакъ салып тынгылагъан Аслан.

— Къалай суна эдигиз да? Бусагъатда адамланы хар бир усталыкъдан хапарлары болургъа керекди. Ол заман-да жангыллыкъ туююлдюле. Техника дегенни кючу бек уллуду. Тюрлю-тюрлю заводла кёбейгендиле, кёресиз. Авария болса, адамла угъай эсенг табийгъатха да уллу заран тюшерикди. Аны бла бир кибик а хар адам сууну, электр кючню аяп хайырланмай болмайды.

— Иван Иванович, мен сайлагъан усталыкъны юсюн-ден айтмадыгъыз. Самолётну тауушу адамгъа заранды дегенден сора, жукъ кюшмадыгъыз. Сора лётчикле не этедиле? Ала табийгъатны сакъларгъа къалай болушадыла?

— Жарсыма, Аслан! Ол магъаналы иште лётчиклени борчлары айтып айталмазчады. Эл мюлкде ишлегенлеге болушлукъгъа жиберилген самолётла тирликлеге, агъачла-да заранлы къуртланы, заранлы хансланы къурутургъа дарман себедиле. Кече-кюн демей, сакълауурлукъ этедиле. Агъачлагъа, битимлеге ёртен тюшсе, аны ёчюлтедиле, десант тюшюредиле. Мухаммат керти айтады. Бир бирде туристле этген отларын ёчюлтмей не да тютюн кыйырла-рын атып кетедиле. Андан къабынып, ёртен башланады.

— Сен космонавт болгъан заманында космос кемени иллюминаторундан ёртен угъай эсенг, вулканланы да, тенгизлени бла уллу череклени, нефть тёгюлген жерлени да кёрлюксе.

Тенгизге нефть жайылса анда тенгиз жаныуарла, ча-бакъла, къанатлыла кырылып къаладыла. Аллай затла уа нефть ташыгъан танкерле бир бирге тийип не да нефть чыгъаргъанда чола этилген ишлени хатасындан боладыла.

Бск аламаты уа неди десенг, Жер бек ариуду, биз сун-ганча ол аллай бир уллу туююлдю. Ма сен аны да кеси кёзюнг бла кёрлюксе. Жер жангызды... Аны себепли битеу адам улуну тилеги — Жерге тынчлыкъ тилеудю. Хар бир-инсан, табийгъат, адамланы жашаулары узакъгъа созулур ючюн, Мамырлыкъ ючюн кюреширге керекди.

«КЪАУАЛ»

Эртте-эртте ётюрюкчю биреу болгъанды. Ол кеси эл-ли адамланы окъуна, ётюрюк айтып, алдап тургъанды.

Аны ол осал адетин жаратмай, адамла анга «Къауал» атагъандыла.

Бир жол ётюрюкчю жолоучулукъгъа чыгъып баргъан бир адамгъа тюбеп:

— Атынг жайлыкъ таба къачып бара эди, кишенин юзген болур,— дейди.

Ол адам тебиреп баргъан жолундан къайтып келсе, аты тынч-ырахат отлай.

— Мени алдап, жолумдан нек къалдырдынг Къауал? Не хатамы кёргенсе мени? — деп соргъанды.

— Бош алай,— деп къойгъанды, Къауал. Экинчи кюн биягъы биреуге жолда тюбеп:

— Малларынг къая ыранда бекленип чыгъалмай турадыла,— дейди. Киши чабып барса, къою, эчкиси да сырт юсюнде ариу отлай. Ётюрюкчюге келип айып этгенде:

— Да, мен бош ётюрюк айтхан эдим,— деп къояды аны да сансыз этип.

Кюнлени бир кюнюнде ётюрюкчюню жангыз ийнеги туймек болады. Хоншуларына, тюбегенине, ол жангыз ийнеги тёнгереп тургъанын кёрюп: — Болушугъуз, ийнегим харам болады дейди.

— Къой, сени ётюрюкден тюбюнг жокъду,— деп киши барыргъа унамайды.

Ётюрюкчю кишини ийнандыралмады. Жангыз ийнеги харам болады.

КЕРТИСИ...

Бирде Жансурат Жаммолатовна бла бирге школдан келсе, ол манга:

— Сени звенонг классда бек артха къалады. Дерсге кеч къалыучула, осал багъа алыучула, барысы да сени звенонгдадыла. Тамбла жыйылыу боллукъду, сен анда сёлеширге керексе. Бош сёлешген керек туйюлдю. Ачыкъдан ачыкъ, тюзюн айтыргъа керексе. Хазыр болуп кел,— деди.

Юйге келгенден сора кёп сагъышландым: бек биринчи жыйылыугъа кимни салыргъа боллукъду? Къатымда ол тургъан Ахматдан башласам... Ол хар заманда кеч къалып келеди. Анга кёре, сылтауну бек терк табып къояды. Тамбла кюнюн кёзюне кюрдюзтейим. Алай андан сора ол сени аякъ мешинасына миндирмезлигин бил. Аны мен кесими аякъ мешинамча айландырама. Ахматны къылыгъын мен билемс. Ол терк окъуна ёпкелеп тохтаучуду. Ахмат бир тура турсун. Бир тап тюшген кезиуде мен аны къапха жыярма. Тюзелмесе, школну бошагъынчы букъу-

сун кьаратырма. Андан эсе Тебодан башлайым. Бююн чотун эталмагъаны ючюн, эки салгъандыла. Жыйылыуда терисин союп юсюне кьаплайым мен аны! Тюз этерикме. Алай а... тюнене математикадан кесим да алгъанма «эки». Ёрге туруп, кесими терслигими кёзюме тутса уа? Тапсыз боллукъду. Мен звено башчысыма. Темирханны юсюнден айтыргъа боллукъ эди. Аны китаплары окъуна адам кьолуна алгъысыздыла. Топ ойнай тургъанлай классны терезесин да ууатханды ол. Дерсе да Тебону ауанасына бугъуп, кьуру шыбырдагъанлай турады. Аузу бир тохтаса уа юйю кьурумагъан. Кертисин айтсакъ Темирханнга не этсенг да гюнях боллукъ туююлду. Угъай, ол карикатура суратланы кимден да аламат ишлейди. Адамгъа табама десе, сылтау азмыды. Газетде суратынгы ишлеп чыгъарса, битеу школна сабийлери кюлюп, хыликкя этип турсала уа? Тюнене кьуру да жашланы аманларгъа хазыр болуп туруучу Мариямны абындырып жыкыгъанымы ол кёргенди. Не да Ахмат бла мен парталаны юслери бла секирип, хыли этгенибизни ол унутханмы сунаса? Къой, аман сагъатлы болгъан ол болсун. Ахмагы-чахматы да жерлеринде турсунла... Аланы юсюнден сагъыш этерик менден сора жокъмуду?

Чыкы сёлеш деп кыссала уа кимни саллыкъма жыйылыугъа? Звено артда къала эсе. Аны юсюнден менден башха ким айтырыкъды да? Ачыгъын айтыргъа керек эсе. Тюзлюк керек эсе. Ол заманда къалай боллукъду? Дадашны салайым жыйылыугъа. Нек десенг, Дадаш дежурный болса, класс къанганы сюртюрге унутуп къояды. Гюллеге суу куймайды. Ол азмыды? Танг бир атсын! Звенону арха тартханны барысы да билсинле. Ол манга не этерикди? Алайсыз да ол башха школга кетерге айланады.

ЧУБУР

Къая арты. Бу жайлыкъда мал, адам киралмагъан кыйын чатла кёпдюле. Мында мюшгери къатыш къалын чырпы ёседи. Адам кьолу бла салгъанча, бирге-бирге тирелип, жашырыныр жерлерин хазырлап тургъан ташланы анда кёрлюксе. Аны себепли, бёрюле мында уа этерге бек сюедице.

Анда аланы аталары, тюз да эшек тенгли бир кёкжалкъа бёрю болуучу эди. Аны аякълары тана аякълары кибик, тишлери бичакъча жютю, сырты сыйдам, кьарыулу зат эди.

Кёкжалкы аман акылы, жыртычланы жыртычы болганды. Ол кюндюзгю кюнде сюрюучюле кырап турганлай окыуна, сюрюуге чабып, кыойланы кесип кетиучюдү. Баулагы окыуна тышуп, кеп кере сау-эсен кыутулганды.

Алагы жай кечинген бек кыйынды. Таула мал сюрюулден толуп кыаладыла.

Кюз артында уа малла кышылыкылагы энедиле. Ол заманда ала биягы таш аралада кеслери эркин кыаладыла.

Малла кышылыкылагы тамам тохташхандан сора уа, ала да энишге келип, кыоркыуусуз жер сайлайдыла, таш араларына бугуп бегинедиле. Анди ала ач болмайдыла: сюрюуле жуукыда, малланы кеслерин кыыстап кыойган сюрюучюлени марлайдыла.

Жаз ала уа биягы ата журтларына кыайтадыла. Гажай бёрюле балаларын юйренген жерлеринде табадыла.

Кючюклени аталары-аналары угыай эсенг, бирсиле да юйретирге керекдиле, Гажай кеп заманга дери кючюклерин кыоюп кеталмайды. Анга ашны эркек бёрю бла бирсиле келтиредиле. Ол кезинде аш тапхан бек кыйын болады. Мал кыошла узак. Адамла бек сак болганлары себепли, жортуулдан сау кыайтхан тынч болмайды. Озган жыл жаз башында эки бёрюню кыойчула ёлтюргенлерин ала билгендиле.

Аны себепли быланы ышанганлары жылкы сюрюу болады. Ала кышы-жазы да орунга урулмайдыла. Бютюн да тайла табарда, байталла ауур боладыла. Жылкычы уа кыошда, бёрю излеген да олду.

Ат бёруге кесин алай терк ашатып кыоймайды. Жаллы болганын сезсе, бирсилери да кишнеп, жыйыладыла да бёрюню тегерегинден алып, туяклары жетдирип, ёлтюрюп окыуна кыоядыла. Иги абадан ажир а бёрюню кеси окыуна ёлтюреди.

Жашырак заманында кёкжалкы бир негери бла тайны ашап кетгендиле. Алай жылкычы кыапхан салып аны тутаргы умут этгенди. Ол кыапханга кыалай эссе да кыуйругун кысыдырып, кюреше кетип, юзюп кыутулганды.

Андан бери анга «Чубур» атагандыла. Бу жерли малчыла аны таныдыла.

Кыуйрукысуз бек сак айлана эди. Жылкыгы чабаргы кепге дери базыналмады. Умутун а юзмедди.

Март айны ал кюнлеринден башлап, тор кыашха ажирни юйюрюн эрикмей марлады. Ажирге жылкычы минип айлана эди сора уа? Ажир юлюш а иесиз, кеси аллына.

Эрттенлик. Кюн да ачыкъ эди. Жылкы тынч-ырахат отлайды. Акъырын, жерге баурлана, Чубур жылкыгъа жууукълашды. Сора жерге жабышып жатды.

Ал кезиуде байталла юркген кибики этип сахиник болганлыкыгъа, къайгысыз отлай башладыла. Тор къашха саулукъда была ит-къушдан хапарлары болмагъанлары себепли, Чубурну ит сунупму къойдула, ким билсин?

Чубур ол кюнню эрттеден сакълай эди. Бош турмай, арлакъда бир, берлакъда бир кёрюнюп, кесине жууушдура башлады. Байталла тайлары бла бирге суу бойнуна саркъгъанда да, бу жол жанында жатып къалды. Экижашарла, тайла да ойнакълай, къысыр байталла да ырахат.

Бёрю бир ауукъгъа бугъуп да турду. Андан сора башха ажир юлюшлеге да туурадан къарады.

Аланы къоюп, эл таба жортду. Эл тегерегинде не кишенли ат, не бузоу, эшек-мешек изледи. Болмады.

Бир ыйыкъдан сора, Чубур Тор къашханы юйюрюне аууз салды.

Къаппа-къарангы, шош кече эди. Чолпан жулдуз чыкъгъанды: танг аласы. Салкъын кече. Эркин жайылгъан атла башларын энишге бошлап, ырахат сюелишедиле. Эки кёзю жилтинлеча жанып, Чубур къарны энишге салынган бууаз байталны къатында бугъуп тура эди. Байтал тюз адамча хурулдады. Чубур да ма ол кезиучюкню сакълай эди. Шыбыртсыз секирип туруп, байталны богъурдагъындан тутду.

Байтал ауур санларын тепдиралмай, башын бир силкип, амалсыздан жерге тобукъланды. Чубур бир сермегенлей байталны турмазча этген эди. Туу байталны ачы кишенеген тауушун къаяла къатладыла. Бойнундан къан, ыры баргъанча, барды.

Нёгерлери санга не болду дегенча, кишенеп жетгенлеринде, жаралы байтал секирип туруп, бир эки кере бурулду да, «горф» деп жерге тийди.

Чубур терк окъуна думп болгъан эди. Артыкъ узакъ кетмей, чунгурда байталны жан алырын сакълай эди.

Бёкем санлы, алтын жалкъалы туу байталны жаны чыкъды. Бирге жокку болгъан байталла да жан-жанына кетдиле.

Чубурну ичине жукъ кетмегенли иги кесек бола эди. Туу байталны этинден тоюп, таула таба тартды.

Ол келгенде кючюклери кюн чууакъда зауукъ этип ойнай. Алларында бирси кюн аталары келтирип берген къара къозуну сюеклери.

Кючюкле аталарын кёргенлей аллына чапдыла. Ала да

ач болур эдиле. Чубур терк окъуна ашагъанын къуса, кючюклеге кезиу-кезиу ашатды. Ол кезинде эмчеклерин салындырып, алайгъа арыкъ гажай да келген эди.

ГЕНЕРАЛ

Тогъузунчу Май. Аппа бла мен Хадаужукъ бахчагъа бардыкъ. Адамла ары ашыгъып келе эдиле. Мен аллай байрам кюнледе Аппа бла бирге айланыргъа бек сюеме.

...Орамлада кызыл байракъла сюзюледиле. Менден сора да къарт аппалары бла келген сабийле кѣп эдиле. Аланы да къолларында кызыл байракъчыкълары.

— Кел хайда, кел,— деди аппа ашыгъып.

— Бир жары ишми барлыкъбыз?

— Хау...

— Биз жезден ишленнген жулдузну ортасында жанып тургъан отну къатына келдик.

— Бу ёмюрлюк отду,— деди Аппа.— Урушда ёлгенлени эсге тюшюрюучю, сыйлы жерди, ангыладынгмы?

Мен башымы кымылдатдым.

Аппа отха къарап, иги кесек турду.

Гюллерибизни салдыкъ.

Бир заманда аскер кийим кийген бир киши, бизни эслеп, къатыбызгъа келди. Кийиминде жез тюймеле алтынча жылтырайдыла.

— Салам алейкум, Саид! — деди, Аппагъа жууукълашып.

— Алейкум салам! Ой, сен Хакиммисе?

Ала къучакълашып саламлашдыла. Хаким Алма-Атадан келген эди.

Аппа мени:

— Бу мени жашымдан туугъанды, аты Сабыр,— деп танышдырды.

— Сен насыплыса Саид,— деди Хаким,— быллай туудугъу болгъан.

— Алайды, къарындашым.

— Уруш аулагъында кѣп айланмасам эди, мени да эндиге дери туудукъларым боллукъ эди?!..

— Жарсыма, аллахчу! Саулукъ болса, аланы да кѣрюрсе. Тынчлыкъ болсун.

Бахчада шинтикге олтурдукъ. Ала кѣп хапар айтдыла. Урушда ёлген тенглерин сагъындыла. Урушда Хаким танк батальонну командири болгъанды. Аны шуёху эбизе жаш, Вахтанг мени Аппам бла бирге уруш этгендиле. Вахтанг

да командир болганды. Бир кюн мени Аппамы, тасха билир ючюн сау немисни тутуп келирге ийгендиле. Аппа бир фашистни тутуп, кьолларын артына байлап алып келгенлей, намислиле аны жаралы этедиле. Алай ол жесир немислини иймейди. Алайлай Вахтанг негерлери бла жетип келеди. Ушкокла бош атылмагъанларын сезген болур эдиле. Аппаны да ала ёлюмден кьутхардыла.

Къарасам, Аппаны кёзлери жиялумкъдан толуп, хуржунундан кьол жаулугъун чыгъарды.

— Кел, юйге барайыкъ,— деди Аппа Хакимге. Ол заманы аз болгъанын ангылатып, алгъыш эте:

— Сау къалыгъыз! — деди, атамы кьолун тутуп,— Энтда тюбеширбиз.

Бир кесек баргъандан сора Аппагъа:

— Уллу болсам, мен да Хакимча солдат боллукъма,— дедим.

— Да, ол генералды,— деди Аппа.— Анга ушасанг а, чынтты адам болурса!

Юйге келгенден сора, аланы шуёхлукъларыны юсюнден сагъыш этдим. Хакимни туудукълары болса, ала бла шуёх болургъа суйгеними Аппагъа айтдым.

АЛТЫНДАН ДА БАГЪАЛЫ ЗАТ

(Ж о м а к ь)

Эртте, эртте, эртте, Махмут бла Масхут деп эки шуёх жашчыкъ болгъандыла. Махмут сабыр акъыллы, хар ишни сагъышланып эте болгъанды. Жерде не мирзеу бюртюк, не гыржын ургу кёрсе, терк окъуна ийилип алып, адам аягъы басар жерде кьоймагъанды. Ашагъанындан къалгъан гыржынны да, бир къауумлача, атып кьоймай, асырап тургъанды.

Масхут а ашагъанындан къалгъанын къайры болса да атып кете болгъанды.

Бир кюн Махмут, негери Масхутха:

— Сен алай нек этесе, гюнях деген болады. Дунияда гыржындан багъалы, андан сыйлы зат жокъду,— деп акъыл айтханды.

— Угъай, андан эсе накъут-налмас багъалыды, бизни аллайыбыз барды.

— Алай эсе, кел, адамлагъа сорайыкъ,— деди Махмут.

— Да аны тюзюн ким биледи?..

Бир киши, кёп болмай, Шамгъа барып, хажи къылып

келгенди дейдиле. Ол анда кѣп зат кѣргенди. Меккада Каба ташны тѣгерегине окъуна айланганды. Аны хапарын кѣпле айтадыла. Аны аты Кязимди.

— Ол а къайдады?

— Хажы Бызынгыда жашайды. Ол бек алим адамды дейдиле. Кюн сайын аны хапарын ныгъышда олтургъан къартла, кийиз ургъан къатынла, чепкен сокъгъан кызла, хар ким да айтханлай турадыла. Биз ары бир кюннге барып къайтырыкъбыз.

Масхут нѣгерини айтханына угъай демеди. Экиси да ач болсакъ деп, азыкъчыкъларын алып жолгъа чыкъдыла. Жашчыкъла бара-бара кетип, ач болуп, азыкъ ашаргъа бир шаудан къатында тохтадыла. Экиси да алайда чѣгюп, Махмут гыржычыгъын, Масхут лѣкъумларындан къаба башлагъанлай, биягъы Махмут:

— Гыржындан иги зат жокъду,— деп Масхутну ийнандырыгъа кюрешди.

— Мен санга айтханма да, накъут-налмасдан багъалы зат жокъду,— деди лѣкъумуну кыйырындан къаба.— Тюз бусагъатда бу шауданны тюбюнде ариу ташла накъутла болуп къалсала эдиле ийсагъан.

Алайлайын огъары жанында къаядан биреу:

— Охо, сен айтхан окъуна болсун,— деп кычырды. Масхут ол тауушдан асыры элгенгенден лѣкъумну къабар орнуна тилин къапды. Эс жыйып, экинчи кере лѣкъумун къабып кѣрсе, ол а таш болуп. Тишлерин сындырыгъа аздан къалды. Къараса лѣкъумлары накъут ташлагъа айланып тура эдиле. Ала алай ариу эдиле. Жимжим жылтырап, кѣз къаматадыла.

Махмут а тыншыкъ олтуруп, гыржынын ашай эди. Ол:

— Ма ариу ташла, ашаргъа жарамазла, мени гыржынымы ашайыкъ,— деп, анга гыржыныны жартысын сындырып берди.

Масхут бек ач болгъан эди.

— Кѣрчю энди,— деди, Махмут. Адамгъа дуняда бек керекли зат не болгъанын?

— Сен тюссе, Махмут, мен энди гыржынны къачын ангыладым,— деп Масхут бир нѣгерини бетине, бир а юйге къайтыры келип, батып баргъан кюннге къарады.

Уллу элчи жашчыкъла къарангы болгъунчу юйлерине къайтдыла.

АКЪЫЛМЫ, КЪАРЫУМУ?

(Жомакъ)

Гылыу чычхан жашына эрттеден окъуна бан кишини кызын алыр къайгы эте тебирегенди. Ол кесини жашын хар кимден да ариу, акъыллы, къарыулу суннганды. Келини да анга кёре болургъа керек эди. Кёп сагъыш этгенден сора, бармагъан сахары, эли къалмады. Кюндюз айланнгандан эригип, кече жүрюп тебиреди.

Бир кече кёкге чыгып, къарангы кечени нюрю бла жарытып тургъан айгъа барды:

— Мен сени кызынгы жашыма тилей келгенме. Дунияда сен аныча киеу табарыкъ туююлсе. Сокъуранмаса! Бер кызынгы мени жашыма. Алай, кызынг мени жашыма тийишли болургъа керекди.

Ай кюлюп:

— Ссени айтханынг тюздю, жюйюсхан Чычхан. Мен къарангы кечени жарытханлыкъгъа, билемисе, адамлагъа, жанууарлагъа да болушама. Алай, бир бирде булут басып, мени жарыгъымы жерге тийирмей къояды. Ол угъай эсенг, булутла жауун окъуна жаудурадыла. Чычханла сууну соймеучюлерни а мен билеме.

Чычхан терк окъуна айны басып тебиреген Булутха келди.

— Булут, сени бла жууукъ болургъа умутум барды.

— Да, угъайым жокъду. Алай мен сен суннганча къарыулу туююлме. Мени хорлагъанла да бардыла. Билмеймисе? Жел мени, суйсе — ары, суйсе бери суреди.

Гылыу чабып Желге барды.

Жел:

— Да, хау. Мени къарыуум да барды, башыма эркинме. Алай а сен суннганча туююлдю. Къабырлада сын ташла менден эсе къарыулудула. Не бек кюрешсем да аланы жерлеринден тепдиралмайма. Аланы адамла бош сала болмазла.

Гылыу чычхан къабырлагъа жетип барып, бек кыйырда тургъан сын ташха:

— Уа гюняхсыз белги! Дунияда сенден сора тюрленмей, тепмей тургъан зат жокъду. Сени бла жууукъ болургъа сюеме. Мени айтхылыкъ жашыма кызынгы берирми эдинг?

Сын таш кюлюп:

— Алайды. Мени былайдан тепдирир кюч жокъду. Минг жылланы былай сюелликме. Алай Гылыула мен тур-

гъан жерни къазгъандан аллах сакъласын, ансы бир жапына аууп къаллыкъма. Аны себепли менден эсе гылыула къарыулу болурла дейме.

Ма санга! — деди чычхан къууанып. Дунияны башында бизден къарыулу жан жокъду. Андан эсе, жашыма кесибизни чычханланы къызларындан бирин алырма,— деп, жауун жетгинчи тешигине кирип кетгенди.

ЖЮРЕК ЖЫЛЫ

Сосуран къарындашчыгъыны кубиклерини да хоншу жашчыклары Адилниклени да хуржуннга жыйып, арбазгъа чыкъды. Ол шахарда бийик юйлеца юй ишлеп кёрюрге умут этди. Ма бу кубикни тышындагъы сурат, Сосурукъ нартладан от алып келгенин кёресе. Бу кубикни тышында уа Бийче къаланы сураты. Юйлени къабыргъаларында быллай суратла салынсала, адамла аз сюйюп къарамазла!

Алай Сосуранны юйю эки-юч кере да оюлуп къалды. Сосран бурнун женги бла сюрте, секирип туруп, юйюн табаны бла урду. Кубикле жан-жанына чартладыла.

Мен аны этген ишине башындан аягъына дери къарап турдум. Ол а мени газет окъуй тургъан суннган эди.

— Жашым, бу баш башмыды, огъесе хыярмыды? — дедим.

— Да, башым болмаса манга адам деп ким айтырыкъды? Хар затны да билир ючюн.

— Андан сора уа?

— Аш ашар ючюн, адам айтханын ангылар ючюн,— деп, манга къарады.

— Андан сора уа?

— Не билейим.

— Иги жаш, ойлай билир ючюн айтханнга тынгыла. Ниетинг, умутунг аман туйюлдю. Къала ишлергеми кюреше эдинг, огъесе юймю къаларыкъ эдинг? Эки кере да ауду да кетди. Ол алай нек болду? Сагъышланмай, ашыгъыш иш этгенинг себепли. Юйню бийик этерик болсанг, мурдору бёкем болургъа керекди. Алай болмаса аны ичине адамла къоркъмай къалай кирликдиле?

Таулула бийикни бек сюедиле. Аланы тургъан, атлагъан жерлери уа бек къарыулуду. Жерге аягъын басхан хар адам, ёрге туругъа бек сюеди.

Къарап турама да, сен болушлукъ керекли болдунг. Мен а кесинг сагъыш этип, сабырлыкъ бла энтда кёрлюк сундум. Сени уа тёзюмюнг тауусулуп, барын да чачдынг

да бошадынг. Адамны иш жетишимлери чыдамлыкъ бла байламлыды. Бийик юйлени ишлерден алгъа элдеги юй-леча юй ишлеп бир кёрейик,— дедим мен.

— Къой, къой! Аллай юйню ишлер ючюн, сагъыш эте турургъа керек туйюлдю.

— Атабызны, аппангы юйю тышындан къарагъаннга алай бош керюннгенликге аны жылыуу бек алааматды.

— Ичинде не мебели жокъ. Неси алааматды аппаны юйюню?

— Аппаны юйю алай кёрюннгенликге деменнгилиди. Жылыды, аны жылыуу барыбызны да жылытханлай турады. Иги сагъыш этип бир кёр,— дедим.

— Кёмюр от этсенг, жылытхан угъай, ичинде да тёмезсе.

— Отсуз да жылыды аны ичи.

— Хоу, сен айтдынг эсе...— деди Сосуран.

— Аппаны бла Ыннаны юйлери алай нек болгъанын билемисе? Аланы бетлеринден хар заманда нюрлери тёмюлюп турады. Юйню ичин алтын терекча жарытханлай турады. Аланы жүрек жылыулары бир заманда селсеймейди. Жашым, юйню ичин да, ташын да омакъ этерге да, бузаргъа да боллукъду. Жүрек жылыуну бла адамлыкъны, адамны адам сүймеклигин, халаллыгъын къолунг бла жарсаргъа, гунч этерге жарамайды.

Ол кюнден бери Сосуран шахарда кём къатлы бийик юйлеге сукъланмайды.

ЫННАНЫ АЛТЫН КЪОЛЛАРЫ

Ынна сюзюк жүн ийире тура эди. Балханий анга кирпич къакъмай къарайды. Балханийни ыннасыны къолундан келмеген иш жокъду. Чепкен согъады, къалпакъ, кийиз, жамычы урады, башлыкъ этеди, тон бичеди, къайсы бирин санагъын... Балханий сагъыш эте кетип, Ыннасына эркелене, аны бир кесекни къучакълап туруп:

— Мен чепкен согъаргъа юйренирге суюме, къачан чепкен иериксе? — деп тиледи.

— Къызым, тауатха олтургъанны сен тынч сунма, ол къыйын ишди. Ёсюп бир кесек къарыулу болсанг кёмюрбюз...— деп ыннасы къызчыкъны чачын зыбыр къоллары бла сылады.

— Ынна манга бир къарачы! — деп, Балханий боюнчугъун созуп, аякъ бармакъларыны юсюне турду.— Кёремисе, уллу болуп барама.

— Охо, жаным, алай эсе юйретирме. Бар бир кесек ойна. Мени алыкъя аркъяуум да хазыр туююлдю,— деп ариу ангылатды ыннасы.

«Къара, Ынна мени алдап, кеси чепкен иерге сюеди!,— деп келди кёлюне къызчыкъны.

Сора:

— Ынна ойнарыгъым келмейди, андан эсе сени этгенинге къараргъа сюеме,— деди, Балханий.

— Алай эсе, жюн айыра тур, къызым, мен а бу баш алгъанны толтурайым,— деп Ыннасы Балханийни аллына таралмагъан жюн, сора къош четен салды.

Балханий назик бармакъчыкълары бла кёк жюнню сюзююн айырып башлады.

Ыннасы алгъа шинтиклени аякъларын ёрге буруп, чепкенни боюн ийди. Андан сора чык туюдю. Чепкенни бою чёргелген чоллакъланы хазырлады. Сора бойну бир кыйырын таракъгъа кийирди да, тауатны хазырлады. Ынна таракъны шыр деп кесине тартханда Балханий:

— Ынна! Чепкен халыларынг юзюлюп кетерле,— деп гузаба этди, Балханий.

— Угъай, къызым, Ыннангы къоллары аллай кёпню сокъгъандыла,— деп ышарды ыннасы.

Балханий аны къолларыны женгил кымылдагъанларына бююнча эс буруп къарамагъанды.

— Чепкеннге жюн ийиргенде чийсил жерин къоймай, бир бетли ийирсенг халынг юзюлмейди. Энди мени къатыма жууукъ келип, чоллакъны къалай суургъанымы эсле,— деди.

Балханий ыннасындан бла кисуледен кёзюн алмай къарады. Бойдан бла аркъаудан чепкен болуп башлады.

— Чепкен! Чепкен! — деп, Балханий къарс урду. Чепкен алай терк болуп башларыкъды деп аны эсинде жокъ эди. Тюз да жюн къумач кибик.

— Сен бир согъуп кёрюмединг? — деп ыннасы шинтикден ёрге турду.

Балханий къыртчыгъа кибик, барып шинтикге олтурду.

— Сен сокъгъан чепкенни аппагъа тон тыш этербиз, бала,— деди, Ыннасы.

Энди Балханийни къолчукъларына бла чепкен чоллакъны ётююуне Ынна кёзюн къакъмай, сюйсюнюп къарай эди.

— Эсли къызым,— деп махтады Ынна аны.

— Ынна кертисин айтсам, чепкен сокъгъан алай кыйын туююл кёреме. Уста согъа билир ючюн энгда не этерге керекди?

— Чепкенинг хырез болмай, бир бетли ариу согъулур ючюн тѣзюмюнг, къолунгу эби болургъа керекди, къызым, сен уллу.

— Андан сора уа не керекди?

— Андан сора уа эрикмез ючюн ийнар айтыргъа, жыр жырларгъа керекди, элберле, жомакъ айтыргъа керекди. Ынна эски макъам бла, шош ауаз бла:

Игиледен аман кѣрюп къыз кѣйма,
Аманладан иги кѣрюп къыз алма.
Аманладан иги кѣрюп къыз алсанг,
Кече жатхан тѣшегинг эрттен жыйылмаз,—

деп, сейирлик жыр жырлай эди.

БИЛИМ БАШЛАННГАН КЮН

Ислам эрттенликде тѣшегинден ашыгъышлы турду. Ол бюгюн биринчи классха барлыкъды. Жаппа-жангы школ форма киерикди.

Эшикни хыны ачып къараса, Аппа орам таба къарап, сагъышланып олтурады. Барып, Аппаны бойнундан къаты къысып къучакълады.

Аппаны чачы, жюн къалпагъыча, чиммакъды. Сакъалы, мыйыкълары да, къырау ургъанча, акъдыла. Жашчыкъ аны бюгюн кѣргенча, иги эс этип къарады. Къарт а анга сюйсюнюп ышарды. Сора Исламны къучагъына къысып, кѣлю бла эркелетди. Жюрек жылыуун чомарт тѣкдю. Акъыллы, асыл сѣзлю аппасы аны не айтыргъын сакълайды.

Ислам башын къарт аппасыны кѣкюрегине къысып:

— Аппа,— деди.

— Уой, жашым. ...

— Жюрегинг сагъат кирик, «тыкъ-тыкъ» деп нечик ишлейди. Тюз да сагъат кирик.

— Тюз айтаса, жашым. Мени жюрегим кѣп заманны санагъанды.

— Мени жюрегим а, Аппа?

— Тутчу берн,— деп къарт жашчыкъны кѣкюрекчигине къулагъын тиреп тынгылады.

— Къара, сен мынга! Сени жюрегинг «дып-дып» деп, заманны жаппа-жангыдан санаргъа хазыр болуп турады.

— Угъай, Аппа!

— Сора?

— Тюнене Ынна манга жангы кийимле, жангы сумка алып келгенди. Аланы кийип, школгъа барыргъа. ...

— Огъурлу кюнде, огъурлу кюнде, балам,— деп, Аппа жеринден турду. Ол кезиуде Исламны анасы къолунда гокка ханслары бла юйге кирди.

Ислам жангы кийимлерин кийди. Ашын ашап бошاپ:

— Аппа, къарачы, орамда сабийле школгъа кетип барадыла,— деди, тынгысыз болуп.

— Ашыкъма, жашым. Алыкъа кеч туююдю,— деп, Аппа хуржунундан сагъатын чыгъарып къарады. Сора къууанчлы ышара, экиси да орамгъа чыкъдыла.

Ала экиси да школ таба кетип барадыла. Билимни эшигин биринчи кере ачаргъа.

Исламны Ыннасы бла анасы иги кесекге дери аланы ызларындан къарап турдула.

— Адамны ёмюрюнде бек зауукълу заманы — насыплы сабийлик. Сау ёссюнле сабийле! — дей эдиле ала.

ЖАШЫРЫН КЕЛГЕН УСТАЗ

Бизни эл тѣш жерде болгъаны себепли, бизде стадион ишлер жер жокъду. Эл аягъында бир ариу къыртиш ёзенчик барды. Элли сабийле жыгъышыргъа алайгъа жыйылдыла.

Тутуш башланды. Быллай жерде жыгъылгъан бир жанына турады. Тутушда жаууруну жерге тиймсучю Мухашды. Ол кесин башчыгъа сапайды.— «Чалдиу эт! Жан сюегинге ал!» — деп, онглуракъ болгъан жашчыкъгъа юйретирге кюрешеди.

Ала да алайда тырмаша-тутуша тургъанлай:

— Жашла, къайсыгъыз къарыулусуз? — деп, аланы къатларына биреу келди.

Мухаш тутушханланы къоюп, ол келген адамгъа къарады. Ариу кийинген, субай санлы, жаш адам, тутушханларын къоюп, бирге жокку болуп тохтагъан сабийлеге сюйсюне къарады. Сора, къолундагъы ауур сумкасын жерге салып:

— Бек къарыулу гѣжеф къайсыгъызсыз? — деп сорду сабийлеге.

— Тутуш бла эрттеденми кюрешесиз?

— Хар ингир сайын былайгъа келип жыгъышабыз.

Жаш сабийлени бетлерине кезиу-кезиу къарай:

— Бир экигиз бир тутушчугъуз энтта бир кѣрейим,— деди.

Мухаш бла бир узун бойлу жашчыкъ ортагъа чыгъып тутушуп тебиредиле. Мухаш кесинден иги да абаданыракъ жашны, Мажитни жан сюегине алып, «зап» деп жерге урду. Сора ёпке солуу эте, танымагъан адамыны къагына келип сюелди.

— Аперим! Эрикмей кюрешсенг гёжеф боллукъса,— деп, башын сылады.— Кесигиз бир команда тенгли бир барсыз, къайсыгъыз къарулуруз?

— Ма, ол чурукъ бауун кыса тургъан жашдан къарулубуз жокъду. Анга он жыл болады. Алай жыгъыш-ханда амал билмейди, ансы,— деп, кызыл кёлекли, токъбет жашчыкъны кёргюзтдю, биягъы Мухаш.

— Ол сизни биригизни да жыгъалмаймыды?

— Угъай, ол менден къалгъанланы барын да, тюз къайиш кибик ийлейди.

— Да, сора сенсе пелиуан.— Белгисиз устаз.— Мухашны онг билегини къары шаугютюн кысып-кысып ышарды.

— Мен амал бла жыгъама...

— Да, ол амалынгы бирсилеге да юйретсенг а?

— Хау санга,— деп Мухаш ёрге секирди.— Андан сора иги жыгъарса аланы...

— Алай этерге керекди.— Устаз болгъанын билдирмей, ол келген адам башын чайкъады.— Иги адам билгенин бирсилеге да билдирге керекди.

— Сора мен а аманмамы? Сорчугъуз сабийлеге, мени аманларыкъ эселе.— Мухаш бурун тешиклерин кере, солуду. Ол кезиуде сабийле аланы тегереклерине басынып эдиле.

— Хо, кёрюрбюз. Школугъуз къайдады, къайсыгъыз кёргюзтесиз? — Ол Мухашны бетине бирсиледен эсе тюрслеп къарады.

— Мен анама сормай, ары-бери кетмеучюме,— деп Мухаш сылтау излен, бир жанына бурулду.

Аны алай этгенин жаратмай, Мажит:

— Келигиз, мен кёргюзтейим,— деп сабийледен айырылып, алгъа чыкъды. Артыкъ кёп селеширге суймеучю Мажит къонакъ бла бирге тебиреди.

Ала тынгылашып иги кесек баргъандан сора:

Мажит, мен сизни школда тутушургъа юйретирикме. Тамбла сабийле къалмай келсинле. Жыгъышыуну жорукъларын сиз алыкъа билмейсиз,— деди.

Школ аллына жете тебирегенде устаз Мажит бла уллу

адамча танышып, атын да айтды. Аны аты Темир эди. Ала жарыкъ саламлашып айырылышдыла.

Жангы устазны хапарын бютюн да жашчыкъла терк жайдыла. Ол а аланы молжалсыз тутушургъа эм башха спорт оюнлагъа юретиш башлады. Алай Мухаш ол затлагъа къатышалмай бир къауум кюнню турду. Ол кюн келген адамны устаз болгъанын билсе?.. Огъесе негерлерин биягъыча жыгъып турургъа умутму этди? Не да болсун школну жангыдан жарашдырылгъан спортзалына барыргъа суймеди.

Окъуу жыл бошала туруп тутушуудан эришиуле боллугъун билдирдиле. Ары дери уа хазырланыргъа керек эди. Къачаннга дери къачып айланыргъа боллукъду. Бютюн да аны спортдан дерслеге къатышмагъанын атасы билсе, Мухашны башын сыламазлыгъын ол биле эди. Ол акъырынчыкъ келип эшик жанында сюелди.

Жумушакъ тотамини юсюнде эришиу-жыгъышыу башланды. Анда-санда устаз сызгырыучусун сызгыртып, тушну тохтатады.

Бираздан:

— Мажит бла жыгъышыргъа ким чыгъады,— деди устаз.

Мухаш аны таба къарады. Мажит жангыз кеси сюеле эди. Сюелсин да турсун. Мухаш аны азмы жыкъгъанды?— «Бусагъат мен аны сыртыны кичигенин къандырайым»,— дей ичинден, арсарсыз барып, Мажитге жабышды. Сызгыргъан таууш эшитилгенлей, ала силдешип тебиредиле. Мухаш Мажитни кесине хыны тартып, жан сюекге алыргъа тебирегенлей, «ынкъ» деп сыртындан тийди. Асыры уялгъандап бла ыйлыкъсыннгандан жиляп къалды...

ИГИ ЖАШЧЫКЪ

Халимни анасыны анасы элде жашайды. Ол ынналагъа барыргъа бек сюеди. Халим келсе, сабийледен бек хыпыяры Амин окъуна токълу кибик тынч болуп къалыучуду. Ала бир бирге керти шуѳхлача тюбейдиле.

Ары келгенде, ол экеулени жаратмайды. Бири эки къарындашдан туугъан Азиза. Экинчиси уа «КАМАЗ»-ны жүрютген Зейтун.

Азиза хурнотсузду. Къарындашы Керимни жумушха ийсе, хыны-хыны:

— Алай этме, алай айтма, былай эт, былай айт,— деп, жанындан этеди.

Тауукълагъа аш берген — Керим. Арбаз сыйпагъан — Керим. Маллагъа суу ичирген — Керим. Тереклени сугъаргъан — Керим.

Бир бирде Азизаны аузу Халимге да жетеди.

— Чарыкъларынгы керексизге жыртып айланмай, бар, Керимге болуш,— деп кысады.

— Сен а сен? — деп Халим да кесин бир жанына салып тохтайды.

Бир кюн Халимни ыннасы бир ыйыкъгъа къарындашына кетди. Азиза, Халим, Керим юйде кеслери къалдыла. Азиза Халимни энди къолгъа аллыкъды. Халим аны айтханын алай терк этип кьойсун... Азиза эки ингирде да аны ачлай жатдырды. Бирде Халим башын жууургъан бла басдырып жилягъан окъуна этди.

Ючюнчю кюн ол, терек бутагъына илиндирип, кёнчегин жыртыды. Азизагъа жама деп жалынганлыкъгъа:

— Кёнчек сеникиди, кесинг жама — деп кьойду.

Халим не этерин билмей, Зейтундан:

— Мени ыннагъа элт деп тиледи.

— Бошамайма,— деп кетип къалды.

— Ийне бла къара халы табыц, мал оруннга барды. Кёнчегини жыртылгъан жерин жёрмелеп, жамаргъа кюрешди. Кёнчегини жёрмеленнгенин кёрюп, Азиза иги кесек кюлгенден сора: — Берчи бери, мен иги жамайым,— деп кысханлыкъгъа, Халим ёчюкленип, бермеди. Аны ыннагъа тарыгъыры белгили эди. Азиза анга ариу айтып, бош ойнап этгенин ангылатды. Энди Халим Керим этген ишлеге къарап турмай, хар затха болушуп тебиреди.

Азиза да тырманын кьойду. Ишлерин бошагъандан сора жашчыкъланы экисин да ойнаргъа ийди. Келгенден сора, къол-бет жуудуруп, ашатды.

Энди Халим суймеген бир адам къалгъанды, «узун» Зейтун.

Бир эрттенликде Халим къолан киштикни кьойнуна кысып, Азизагъа:

— Мен кетдим...

— Киштикни уа не этесе?

— Зейтунну «КАМАЗ-ыны» жолун кесдирликме.

Халим! Зейтун бек иги адамды. Бизни элде аны бек ариу кёредиле. Ол болушмагъан, ол ариу айтмагъан хазна адам табарыкъ туйюлсе. Киштик аны машинасыны аллы бла озгъанлыкъгъа жукъ боллукъ туйюлдю. Андан эсе сен иги жаш бол, кесингден уллу не айтса да, тюзге сана. Кишиге дерт тутуучу болма. Бизни аллыбыз бла киштikle азмы озадыла?

— Сиз кѳужур адамласыз! — деп, Халим киштикни бар-ма кѳойду.

Ингир бола Зейтун «КАМАЗ-ны» гюрюлдетип, хуна жанында тохтатды. Кабинадан башын чыгъарып: — Кѳонакъ жаш кѳайдады? — деп кѳычырды.

— Мен эринчек сунуп тура эдим. Сен а иш эте тура кѳереме. Отунланы нечик тапчыкъ кѳалагъанса. Эрттенлик-де хазыр болуп тур, ыннагъа элт деп тилеген эдинг да...

Халим не айтырын билмеди. Ала да сѳлеше тургъанлай ыннасы келип кѳалды.

АДАМНЫ ШУѳХУ

Билялны атасы кѳп китап окѳуйду. Бир бирде уа кече ортасына дери окѳуна, китапланы чапыракъларын таймай ары-бери аударуп, кѳарагъанлай турады.

Билялны да барды китаплары. Алай ол аланы кеси скѳуялмайды. Анга аланы атасы-анасы окѳуйдула. Аланы жазууларындан эсе суратлары кѳпдю. Билял китапларыны суратларына кѳарагъандан эрикмейди. Атасыны китапларыны уа суратлары жокъду. Аны ючюн а ол аланы кѳолундан кетермейди.

— Бу китапны сураты жокъду да? Эрикмей кѳалай кѳарап тураса? — деп сорду Билял атасына.

— Сураты болмагъанлыкъгъа ол кѳп затны айтады,— деп ангылатды атасы.— Китап адамланы акѳылларына акѳыл, билимлерине билим кѳошады.

Билял иги кесекге дери сагъышланып турду. Сора:

— Алай эсе акѳылны адамла китапданмы аладыла?— деди, артыкъ ийнаныры келмей.

— Хау. Акѳыл китапдады. Ол барыбызны да юйретеди. Сабийле кѳп окѳусала, ѳсгенде акѳыллы адамла боладыла.

Андан сора Билял китапла жыйылгъан шкафха сѳйсуне кѳарап башлады.

АНА ТИЛИНДЕ...

Аймѳлекни ыннасы элде жашайды. Орусча билмейди. Аймѳлек бир жол ыннасына тансыкъ болуп, кѳагъыт жазды. Ол аны биринчи кѳагъыты эди.

«Ыннака, сау-саламатмыса? — деп башлады.— Аурумай турамыса, саулугъунг игимиди? Элигизде не жангылыкъ

барды? Биз тынчбыз. Мен школгъа барама. Дерсими окъуй-ма. Бешле алама. Музыка школгъа да барама. Анам манга жангы чурукъла алгъанды...

Кёп сагъыш этди. Андан ары не жазарын билмедн. Кёлюне келгенин къалдырмай жазгъанча кёрюндю. Алай жүрегинде бир арсарлыгъы — халатлары болур деп къоркъады. Малкъарча сёлеше билгенликге, халатсыз жазгъан а къыйынды...

Чабып атасыны къатына барды.

— Папа, мени халатым бармыды, бир къарачы.

Атасы абадан харфла бла жазылып толтурулгъан бир чапыракъ къагъытны окъуп чыкъды.

— Къызым, халатларынг барды да? «Барама» угъай, «жюриюйме» дерге керекдн. «Жанылыкъ» угъай, «жангылыкъ» деп жазаргъа керекдн.

Атасы халатларын тюзетди.

— Эндн жангыдан жаз. Ансы ынпапг сени «бешле» алама дегенинге ийнапмаз. Халатларынгы эслеп, Аймёлек сёзлени тюз жазалмайды дер. Андан сора жукъ жазарыкъ туюлюмюсе?

— Угъай бошагъанма.

— Нек? — Иги ниетли сабий, хар затны болушунлай, кертисин айтыргъа керекдн. Озгъан ыйыкъда неден юч алгъанынгы жаз. Бирси кюн орамда кесингден уллу сабийле бла ойшай къалып, кеч келгенинги айт. Қазбек сени излеп, жетмеген жери къалмагъанды. Иште болмасакъ биз да гузаба этерик эдик... Срамгъа чыкъсакъ, хар тюкенни аллы бла озгъан сайын аны ал, муну ал деп къысаса. Ма ол затланы барысын да тизип жаз.

Аймёлек, гешерлерин турдуруп, ёнкелеп къалды.

— Папа, алай эсе, ыннагъа уллуракъ болсам жазарма, охому?

— Нек?

— Гитче адамгъа къагъыт жазгъан тынч туюлюдю.

— Ыхы, алай эсе, алгъа иги окъуп, адепли бол. Алайсыз, къарт апанга къагъыт окъуна жазаллыкъ туюлюсе...

Аймёлек сагъыш эте кетип, жазгъанын жыртып атды...

ИГИЛИК УНУТУЛМАЙДЫ

Бал чибин, уча келип, эслемей, губу аугъа тюшюп къалды. Гюняхсыз, хыянатсыз жанны ким болса да ёлюм тырнагъындан кутхарыргъа керек эди. Аны аллай къыйынлыкъгъа къалып тургъанын жаз тауукъ кёрдю. Ау эки теркни ортасында эди. Бу халал къанатлы уа, Чибинни

кътхарыргъа амал излеп, ёрге-энишге жорта, жабудан къыра эди. Болса да, бир кёрейим дегенча, тауукъчукъ ауну тюбюнден къарап тохтады.

Жарлы Чибин а аудан чыгъар умут бла, «з-з-з» эте, бютюн да чырмаша барады, аяз ургъан сайын, губу ау ары-бери бара, жарлы Чибинни жапы чыгъыпмы кетеди деп болду, азапха къалып, ажал бла бетден бетге тюбешгенин ингылай, бютюн да адыргы этди.

Хар не да, хар ким да кыйынлыкъгъа билип тюшмейди.

Эрши губу уа, гепсоркъа аркъан юсюнде баргъанча, ау бла Чибин таба тебиреди. Бал чибинни узун аякълары бла чырмап, «татлы къабын» этерге, жууукъдан жууукъгъа жоргъалап келеди. Тюз да ол кезиучюкде Жаз тауукъ, гузабадан къырып, губу аугъа кесин атды да, ауну хурттак-хурттак этди. Сормай-билмей тургъанлай, Бал чибин азат болуп къалды. Кёкню бийигинде къанатчыкълары жылтырай, душманны бугъоуундан кутулгъаныны къууанчы башын айландыра, ол, ёлюмден кутхаргъан шуёхуна да ыспас эталмай, учду.

Къауум замандан ол тийреге бир огъурсуз уучу келди. Ол, аллына къаллай жанууар, къанатлы да тюшсюн, халал-харам демей, ёлтюре эди. Уучу, кюнлюм бетде кенделен жолчукъ бла ётуп баргъанлай, Жаз тауукъну жырлагъанын эшитип, аны ёлтюрюр муратда, къауалын къарап-къарагъынчы жерледди да, тауукъчукъну туурагъа чыгъарын сакълап, ташха къапланып тохтады.

Ажалдан кутхаргъан халал шуёхуну окъ аузуна тюшгенин кёрюп, Бал чибин учуп жетди. Тауукъчукъ да хансла ичи бла ёрге айланганы, уучуну да сол кёзюн кысып марагъаны, Бал чибинни да учуп келип, аны кёол сыртындан къапханы тенг болдула. Уучу, ушкокну сампалын тартхан угъай эсенг, сауутун кёолундан тюшюрюрге аз къалды. Жаз тауукъчукъ да, «дыр» деп, учуп, жухдан ары ауп кетди.

ГУДУКА

Тюш бола кюн тутула тебиреди. Кюнню кёзю жабыла, къарадан къара бола барады. Сабийле кюн тутулгъанына сейир этип къарайдыла. Саубар, юйге чабып, кирип къарт атасыны кёзлюклери алып чыкъды. Не файда, жукъ эслемеди.— Кёзлеринги къаматхан болмаса, быладан хайыр жокъду деп къойду.

Бу кезиуде бири кьалмай кюннге кьарай эдиле. Саубарны анасы да алайда эди.

— Анам сен жукъ кёремисе, кюнню Желмауз ашаймы турады? — деди.

Ол а сабыр ауаз бла, ышарып:

— Жашил мияла бла кьараргъа керекди,— деди.

Саубар кёзлюклени чалыгъа такъды да, анасыны кьа-тына барды.

Керти окъуна жашил мияла бла кьарасанг кюнню жу-тулуп баргъаны алапат кёрюне эди... Кюн тауусулуп-тауу-сулуп, оракъ тенгли бири кьалды. Алай андан ары кьора-мады... Оракъ уллудан уллу, жасыдан жасы бола башла-ды. Жашил мияла кюнню жартысын кёргюзте башлады. Барысын да сейирге кьалдыргъан а, Саубарны кьарт ата-сы болду:

— Саубар, жашым, мени кёзлюклерими иш кёрмеген-мисе? Былайда стол юсюнде кьойгъаным эсимдеди.

— Мен алгъан эдим, кюн тутулгъанына кьарайма ден, ёусагъат келтирейим.

Не кюрешсе да Саубар кёзлюклени салгъан жеринде тапмады. Жер юй, ит орун, тауукъ орун, кирмеген, су-гъулмагъан жери кьалмады. Кёзлюкле табылмадыла. Учдула, кюйдюле, жокъ болдула. Ким алды?

Сакълап-сакълап, эрикгенден сора, Саубарны аппасы арбазгъа чыгъып:

— Кёзлюклерими келтиреме деп, не кёп сакълатдынг таланнга?

Саубар, не дерин билмей, абызрап кьалды. Бираздан сора эсин жыйып:

— Мен аланы чалыгъа илиндирип кьойгъан эдим, ап-па,— деди.

— Алай эсе, шайтанмы алгъанды, иги кьара салгъан жеринге. Хансха иш тюшген болурла.

Саубар да, анасы да кезиу-кезиу излеп кёрдюле. Аппа ачыуланып кеси да изледи. Кёзлюкле думпада-думп.

— Аппа,— деди Саубар, амалсыздан. Кюн тутулгъан заманда кёзлюклени кесине иш тартхан болурму?

Ол кезиуде кьабакъ эшикден, Саубарны шуёху Къу-бадийни башы кёрюндю.— Салам алейкум, аппа, неге ты-гысызсыз?

— Алейкум салам! Ай таланнга, бу хайырсыз жаш кёз-люклерими алып чыкыгъанды да, энди салгъан жерин уну-туп, не кеси тапмайды, не биз тапмайбыз...

Къубадий да излерге болушду. Энди тёртюсю окъуна

төгереки тинтип кюрешедиле. Ол кезинде терек башында бир таууш эшитилди.

— Чаука,— деди Қзубадий,— ма гудука.

Терек бутакъгъа къонуп, чаука Қзонакъбийни кезлюклерин аузуна къабып тура эди.

ЫШАНДЫРЫУ

Дерс башланганлы юч ай озгъанын эслемей къалдыкъ. Четвертни аягъында ата-анала жыйылыуу болургъа керек эди. Устаз Расулну чыкъырды да, къолуна бир къагъыт журунну тутдурду:

— Унутуп къойма, бюгюнден оздурмай атанга бер, охому?

Расул къагъытны алып, юйлерине кетди. Алырын алгъанлыкъгъа, не жазылгъаны аны тынгысыз этгенлей келеди. «Не жазгъан болур окъутуучу?» Жолдан бир жанына чыгып окъуй башлады. Бютюн да къагъытны ахыргъы тизгинлерин окъугъанда асыры сархош болгъандан, жол жанында сюелип къалды. «Не да болсун келирге кюрешигиз. Сизни жашыгъыз, Расулну юсюнден тынгылы селеширге керекди.

«Эшик жабыла турады,— деди Расул.— Хар зат ачыкъланырыкъды. Атам барысын да билликди... Не амал? Ишни башы — атама жууап этмезге керекди. Қзагъытны бермей къойсам... Устаз, атанг нек келмегенди деп сорса уа? Не дерикме?»

Аллай сагъышла башын басып, арбазгъа кирди. Ёхчеге этгенча, атасы терезе аллында олтуруп, газет окъуй тургъанын кёрдю. Расул, эшикни акъырынчыкъ ачып, ич отоугъа кирди.

— Расул,— деди, атасы бир кесекден.— Сен мени жыйылыугъа барлыгъымы унутханмы этгенсе? Ол кийинип, юйден чыгъаргъа хазыр эди.

— Хау, барыргъа керекди, унутуп турама. Устаз санга къагъытчыкъ жазып ийгенди.

Атасы кетгенден сора, Расул бютюн да къайгыгъа къалды. Ким жетдирген болур атама, манга къагъыт бергенлерин?

Атасы ата-анала жыйылыудан мудах болуп къайтды. Сора Расулну къатына чакъырып:

— Дерсни кезиунде, устазгъа чырмау болуп, урчукъ-

ча төгөрөк айланып тургъан кимди? Аны бир айтчы,— деп кысыды.

— Атам,— деди Расул.— Дерсде окъутуучудан кеп сөлөшгөн, андан кеп кымылдагъан адам болургъа амалы жокъду. Аны ким билмейди...

Айтырын айтханлыкъгъа, атасыны къашлары туюлгенин кёрюп:

— Мен да устаздан артха къалмайма... Алай бу жолдан сора, ийнан, устаз мени атымы жалан да махтап айтырыкъды. Мен хар нени ангыладым.

ГЕРГЕ ЧЫПЧЫКЪ

Быттыр кыш эртте тюшдю: ноябрны алтысында къар жауду. Ол эригинчи дагъыда юч-тёрт кере жаууп, къарны къалынылыгъы жарты метрге жууукъ болду. Сууукъдан сууукъ болгъан болмаса, кюн жылынмай, декабрь айгъа дери турду.

Талай кюнню боран окъуна урду. Бизни таулада аллай сууукъла хар жыл сайын болмайдыла. Аны себепли, бютюн да кийик жаныуарла бла къанатлыла бек абызырап, апчыргъа тюшдю.

Къой сюрюуле окъуна къауданнга жайылалмай, къолгъа къарап къалдыла. Алай аланы ашлары кезиуонде жыйылгъаны себепли, мал кышлатыуда кыйынлыкъ болмады.

Кертиси бла да кышны кыйынлыкъгъа къанатлыланы ырбыннга тыйды.

Бизни республикада къалыучу къанатлыла, аш тапмай, юй төгөрөклерине жууукълашып, багушлагъа басынып тебиредиле. Тюклери чюйре болуп, арыкъдан гитчечикле болуп кёрюнедиле.

Бир кюн биологубуз Масхут, бизни чакъырып:

— Сабийле, кесигиз билгенликден быйыл кыш бек осалды. Котурла окъуна къар тюбюнде къалгъандыла. Қанатлыла ачдан кырылыргъа окъуна къоркъууду. Алагъа сизни жапыгъыз ауругъа керекди. Алагъа хар биригиз къолундан келгенча жем берип, хариплени жанларын сакълагъыз,— деп, аманат этди.

Қарындашчыгым Сейит бла мен, юй аллында ариу кюрелген жерге будай, тую чачып ашатабыз. Тауукълагъа чачхан ашдан да ашайдыла. Бир сейирим, бизни къанатлыларыбыз кюнден кюннге кепден кеп бола барадыла. Чыпчыкъла угъай эсенг, къаргъала, чыкъынжикле окъуна келедице. Биз аланы да кыстамайбыз.

Мен школдан келе турганлай, къарындашчыгъым алдыма келип, мудахчыкъ болуп:

— Мынга къарачы! Къанаты сыннганды,— деди. Барыбыз да билген Герге чыпчыкъ. Тюгю къаудан бетли. Жаз башында барыбызны да кёлюбюзню жарытыучу Герге.

Хоншу жашчыкъ рогатка бла уруп, къанатын ууатханды.

Къанатчыгъына иод сюртюп, байлап къойдукъ. Биз жаралы чыпчыкъны эшикге иймедик. Бошлап къойсакъ ёллок эди. Уячыкъ ишлеп, ары жыйдыкъ. Ашы эркин, жери жылы, жарыкъ.

Алай бла жаз башы жетди. Ол кезинде «чалдишеги» чыпчыгъыбызны тюгю жохарчыкъ болуп, тирилген эди. Бир бирде къанатчыкъларын къагъып, терезе таба талпынады.

Биз аны керти чалдишге салып, терезе аллында терекге такъдыкъ. Ашы-сууу аллында. Энди ол танг аласында ариу жырчыгъын жырлап, битеу юйдегилени къууандырады.

Кюн жылынып, терекле чагъып башладыла. Къурман чыпчыкъны жемин-сууун, кюн сайын жангыртады, кюнню кюн узунуна анга къарагъандан эрикмейди. Алай чыпчыгъыбыз бизге юйюрсюнюрге унамай къойду. Жырлагъанын къоюп, асыры тышына тартдыргъандан къанатларын ууатыргъа жетдирди.

Кесин темир чалдишге асыры ургъандан, жемин, сууун да унутуп тохтады. Биягъы къанаты сынмагъай эди...

— Жырлатабыз деп, ёлтюрюп къоябыз,— дедик бир бирге. Андан эсе бошлайыкъ да къояйыкъ,— дедим къарындашчыгъыма. Къурман мен айтханнга ыразы болду. Чалдишден алып, ийип къойдукъ.

Къарасакъ, кёк, къанатларын къууанчлы керип, эркин учхан чыпчыкъладан топпа-толу. Дуниягъа нюрюп тёкген май айны мамырлыгъын жырлай эдиле ала. Къарындашчыгъым бла мен кёкде учуп барган къанатлыланы нчинде биз кьолгъа юйретирге кюрешген Герге чыпчыкъ болгъанына къууана эдик.

САУДЮГЕР

(Жомакъ)

Эртте заманда тау эллени биринде Жаубермез деп бир саудюгер жашагъанды. Ол адамланы алдап, хар затны багъа сатып тургъанды. Бир жол ол арбагъа хапчюкле жюклеп келе тургъанлай, къая башындан бир уллу Самурукъ къуш Жаубермезни желкесине тырнакъларын беклеп, кёкге алып кетгенди.

— Не хатамы кёргенсе, мени жютю тырнакъларынгы чанчып нек азаплайса? — деп жилягъанды Жаубермез.

— Гюняхларынг ючюн,— дегенди, къушха тил битип.

— Жангылма, мен бир тюз адамма.

— Гюняхларынг болгъанын-къалгъанын мен бек иги билеме. Андан эсе кеси терсликлеринги кесинг айт, жан керек эсе.

— Жашагъан дуниямда бир инсаннга ийне багъасы тенгли бир зараным тиймегенди.

— Гюняхынг кесинги болсун, энди бу жолдан сора адамланы алдасанг, мындан да бийикге чыгъарып, энишге атарыкъма,— дегенди. Самурукъ ол ууахгыда къуш энишгеде, жерде бир киши асыры къартдан, къарыусуздан ёлюрге жетип тургъанын эследи. Къуш Жаубермезни жерге тюшюрюп:

— Бу адамны таныймыса,— деп соргъанды, ол ёлюм-ючю болуп тургъан къартха.

— Таныймай а, нек таныймайма. Қъарт болгъунчу ол мени кесине ишлетип тургъанды. Хакъ да бермегенди. «Ашагъанынг-кийгенинг — хакъынг» — деп тургъанды. Бир кере аны ажалдан окъуна къутхаргъан эдим. Мен болмасам, уручула кесин да ёлтюрюп, юйюн да тонап кетерик эдиле. Алай бу игиликни билген адам туююлдо. Қъартлыгъымда мени эшикге къыстап къойгъанды.

— Муну гюняхындан къоркъмаймыса? — деп сорду къуш Жаубермезге.

— Ол къартдан сер болгъанды, анга ийнанма.

— Алай эсе, ол алайда кётюрем болуп, жеринден къобалмай тургъан алашагъа сорайыкъ. Ол да муну аты эди. Хакъымы бер дегенге ол: «Бермез юйден кетмез къонакъ»,— деп хыликка этип къоюучуду.

— Мен къартайдым. Кёзлерим кёр бслдула. Не минерге, не арбагъа, не чанагъа жегерге жарамайма. Керексизге биченни къоратып турмасын дегенча мени да къыйыргъа чыгъарып къойгъанды,— деп тарыкъды къарт алаша. Ий-

нанмай эсегиз Ёгюзе сорулгуз. Арлакда котурну кьатында жеринден кьобалмай турган Ёгюз сизге тюзюн айтыр. Ишни болушун Ёгюзден иги киши да билмейди. Ёгюзню анга кеп кыйыны барды.

Кертиси бла да кекен котурланы арасында талгыр Ёгюз кетюрем болуп жата эди. Асыры арыкдан башын окьуна кетюралмай.

— Ууанык заманымдан бери бойнумдан боюнса тюшмегенди. Арбагъа да жекди, сабан да сюрдюрю, дорласын бла таш да ташытды, гебен да тартдыртды. Мен этмеген иш кьалмады. Кьартлыгымда «Бар, бёрюле ашы боллукъ,— деп тыякны сыртыма жетдирип кьыстады да кьойду»,— деди Ёгюз Самурукъ кьушха.

Жаубермезни кьызганчлыгына толу ийнангандан сора, Самурукъ кьуш жангыдан аны сыртына жютю тырнакларын илиндирип, кекге кетюргенди. Элте-элте барып, аны тау башына чыгарганды да, ашап кьойганды.

Иги эслеп кьарасагъыз таулада, бийик кьаяланы башларында кьушланы энтда кёрюрге боллукъсуз. Ала тюзлюкню суйген Самурукъ кьушну туудукларыдыла дейдиле.

БОЛУШЛУКЪ

Кьабыргъада барометр тагъылыпды. Кюнню бузулугъун-кьаллыгын анга кьарап биличюбюз. Алай бизни аппа анга бек аз кьараучуду.

— Мени кесими барометрим барды,— деп кьоюучуду, тобукъларын сылай.— Кюн бузулурну аллында тобукъларым ауруп башлайдыла.

Урушда онг бутундан жаралы болганды. Орденлери, майдаллары да барды. Аланы ол Хорламны кюнюнде тагъады. Биз аппа бла орамгъа чыкьсакъ аны бла бек кеп адам саламлашычуду.

Бир кюн тюшден сора аппа аурукъсунуп кьалды. Кюнню халы да тюрлене башлады. Атам, анам ишде эдиле. Юйюбюз сууукъду, печге от этер ючюн а отун жарыргъа керекди.

Мен кийинип эшикге чыкьдым. Мен кекге кьарап иги кесек турдум. Жабалакъ этип, кьар жауа башлады. Жапма тюбюнде балтаны алып, отун жара тебиредим. Быхчы бла тууралган кьысха отунланы томуроу юкуне салып, балта бла урсанг терк жарылганларын мен ол кюннге дери да биле эдим. Алай аппа манга; — тобугъунга не

аягъынга уурса деп, балтаны манга ышанып бермеучюдю.

Бир заманда аппа, балта тауушну эшитип, тышына чыккыды.

— Аслан! Жашым, мен кяалкып кяалгъанма, сен а, уллу адамча не кяадар отун жаргъанса,— деп акъсай-акъсай келип, мени махтады. Жарылгъан отунланы кучагъыма жыйып, юйге кирдим да, печни жанына тапчыкк кяаладым.

Аппа печге от этди. Юй жылына башлады. Экибиз да хапар айта тургъаныбызлай, атам бла анам ишден келдиле.

— Бюгюн Аслан отун жаргъанды,— деп аппа мени аркъамдан кяаккыды. Барысы да манга ыразы болдула.

ЖАШИЛ «ВОЛГА»

Бизни элде жангылыкк болса, аны адамла бек терк билип кюоядыла. Элибиз уллу эл туююлдю, андан болур. Адилгерийлары машина кытхандыла дейдиле. Къонгуроу урулгъандан сора тёртюнчю классны окъуучулары жерлерине олтурдула. Жалан да Адилгерийни жери бош эди. Устаз журналны алып, сабийлени жоккылады.

— Адилгерий а кяайдады? — деп устаз кёзлюклерин алып сорду. Сабийле бир аууздан:

— Аны атасы жашил «Волга» кытханды.

— Жашил «Волгамы»?

— Бир ариу машина.

— Адилгерий кече да машина ичинде кяалады.

— Хы,— деп, устаз сейирсинирин-кяалырын да билмегенча, сабийлени кёзлерине кяарады.

Сабийле эшитгенлерин, кёргенлерин бир бирге ал кюймай хапарладыла.

— Дерсге уа келлик туююлмюдю? — деп устаз сабийледен жууап саккылады.

— Билмейбиз, Алий Алиймырзаевич..

— Келирге сюс болмаз,— деди сабийледен бири.

— Школгъа жюрюрюк туююлмюдю?

— Атасы ишге барса, Адилгерий машинаны саккылайды.

— Биригиз барып, Адилгерийни чаккырып келчигиз,— деди устаз.

— Мен барайым.

— Мен,— дешип, сабийле дауур болдула. Устаз бек узун бойлу сабий — Шарафутдинни ийди.

Қъонгуроу урулуп, сабийле арбазгъа жайылгъанлай, жашил «Волга» школ аллына жетип тохтады. Орта бойлу, къара шинли адам совхозну управляюшиси машинадан эринип тюше, арт эшикни ачханда, Шарафутдин бла Адилгерий чыкъдыла. Окъуучула машинаны тегерегине, бал чибинле балгъа басынганча, басындыла. Тертюнчю класны устазы да келди.

— Адилгерий, дерсге нек келмейсе? — деп баштёбен болуп тургъан жашны къатына барды.

Управляющий:

— Мешина кибик къытхан эдик,— деп гур-гур этди.— Улоубуз жокъ эди да...

— Жокъ эсе, энди барды. Огъурлу кюнде мин. Сау айлан! — деп устаз алгъыш этди.

— Бюгюн жашны манга эркин этмемисиз? — деп Адилгерийни атасы арсарсыз сорду. Устаз не айтыргъа билмей, тирелип къалды.— Машинаны мынга жаздырлыкъ эдим, жалан бир кюннге?..

— Тюнене келмегенди, бюгюн да кетсе...

— Хайт десе, жетер,— деди Адилгерийни атасы.

— Қъалай жетерикди окъумаса,— деп устаз управляющийге къарагъанында, сабийле харх этип кюлдюле.

— «Волга» бла къуууп жетерикди,— деди сабийледен къайсы эсе да. Биягъы барысы да кюлдюле.

— Экиле артына тагъылсала уа? Прицепгеми жюклерикди?..— Адилгерийни атасы уялып, кетерге башлады.— Да сора... Барсын дерсине.

— Угъай, жашны юйюгюзге элте барыгъыз,— деди устаз, жаратмай.

— Нек?

— Адстли кийинип, дерслерин этип келсин. Бери ойнаргъа келмейдиле. Адилгерийни къулакълары иш да къызарды. Тюп эрнин чайнай эди ол. Эрттепликде машинадан сабийлеге къол булгъагъаны эсине тюшюп, аякъ бурну бла жерни чучхулады...

Ол кюн да, экинчи кюн да Адилгерий амалсызгъа къалды. Жангыз бир соруугъа жууап бералмады. Устаз болушуп кюрешгенликге ол аузун ачалмады.

— Санга не болгъанды, Адилгерий? — деп, устаз, жүреги къыйнала, сорду. Жаш жууап берирни орнуна тырнагъы бла партаны къошулгъан жерин тырнады.

Дагъыда бир къауум кюнден сора Адилгерий дерсден къалды. Устаз аны жокълады.

— «Волганы» ичинде олтуруп тура эди,— деди къайсы эссе да.

Устаз сабийлеге къарады. Сабийле устазгъа къарадыла. Ала бары да Адилгерийге жан аурутханча кёрюндюле. Бир заманда Адилгерий сумкасын сюйреп, абына-сююне классха кирип келеди.

СОЛДАТ

Исмаил экинчи классда окъуйду. Аны тамата къарындашы Исхакъ аскерге тебиреди. Исмаил а аскерге баргъанланы не этериклерин къайдан билсин.

— Исхакъ, аскер деген неди? — деп сорду.

— Аскер деген — ол бек уллу юйдегиди. Сёз ючюн мен бир къауум кюнден ол уллу юйюрню адамы боллукъма. Тюзюн айтсам, аскерчи боллукъма. Аскер аскерчиледен болады.

— Аскерчини бирсиледен неси башхады?

— Ол аскер кийим киеди. Къолунда автоматы болады. Къалауурда турады.

— Къалауурда туруп кимни сакълайды? Биреу жукъласа экинчиси анымы сакълайды?

— Угъай, сен билмейсе. Солдат Ата журтну сакълайды. Къыралын душманладан къоруулайды.

— Бизни элни да къоруулаймыды?

— Къорууламай а, къоруулайды!

— Алай эсе, сен элден кетме. Кесибизни элде къалауур бол...

Исхакъ къарындашчыгъыны айтханына кюлюп ийди. Сора анга хар нени ангылата башлады.

— Ата журтну къоруулау — ол башха затды. Чекчи деген болады. Ол чекде туругъа керекди, чекни сакъларгъа керекди.

— Сен чекни къалай табарыкъса? Жерни кыйыры бек узакъды.

— Жерни кыйыры узакъда болгъанлыкъгъа, хар кыралны кесини жери барды. Къыралны жерине белги этилгенди. Ол белгиге уа бизни Ата журтубузну чеги дейдиле. Алайдан арысы башха кыралны жери болады. Бир кыралны чегинден бирси кыралгъа ётер ючюн эркинлик къагъыт бериледи. Алай болмаса ётдюрмейдиле.

Исмаил иги кесек сагъышланып турду да, жангыдан сорду:

— Адамла барысы да бир кибик туюлмюдюле? Не кьагьыт керекди алагъа?

— Хау, адамла бары да бир кибикдиле. Алай бирси кьыралдан келген адам аман ниет бла келсе уа? Сёз ючюн, юйлени бузса, тирликлени кюдюрсе уа? Аллай адамла тубейдиле. Ала кирмез ючюн деп, чекни андан саладыла. Аскерчиле аны себепли чекни сакълап, кьалауурда турадыла. Хар бир совет аскерчи Ата журтну мамыр жашауун кьорууларгъа тийишлиди.

Ол кюн Исмаил тамата кьарындашын аскерге ашырды.

Экинчи кюн школгъа ашыгъып келди. Сабийлеге кьарындашы чекни сакъларыны юсюнден хапар айтды. Ол бек кьууанчлы эди...

БОЙНАКЪ

Ол алай топалакъ, ариу кючюкчюк эди. Атам аны анамладан алып келгенде, аны кёзлери окъуна ачылмагъан эдиле. Анга биз Бойнакъ атагъан эдик. Барыбыздан да бек анга гитче кьарындашым кьууанган эди. Бойнакъны кесине юйюрсюндюрюп, ызындан айландыргъанлай турду. Ол да аны кёрмесе кьуру сынсыгъанлай. Зариф да анабызны ызындан жиягъанын кьоюп, кючюк кьайгъылыды...

Жай чилле. Иссиден тышына чыгъып кьарыу жокъду. Бир заманда Зариф юйге чабып кирди. Бети тюрленип, жиярыгъы келип:

— Бой-на-къ... Жокъду...— деди, кёзлери жиямукъдан тола.

— Кьайры кетерикди, келир,— деди аппа сансыз.— Бар иги изле!

— Кьармамагъан жерим жокъду, тапмайма.

Экеулен болуп изледик, не терекле ичинде, не мал орунда тапмадыкъ.

— Хо, жияма, башха кючюкчюк келтирirme,— деди, атабыз аны жубатып.

Хоу санга, Бойнакъча кючюк табарыкъ туюлсе,— деп Зариф ачыкъ жияп башлады.

Алайлай, ич отоудан кючюкчюкню сынсыгъан тауушу чыкъды. Сейирсинип, бир бирге кьарадыкъ. Кюн узуну излеген кючюк юйюбюзню тёрюнде табылгъанына барыбыз да кюлдюк.

САЛАМ АЛЕЙКУМ

Анасы Нанашха тырман этип:

— Нанаш, сен не юйге келгенле бла, не кьоншула бла саламлашмайса. Танымагъанча, ёмюрде кёрмегенча этип тураса. Алай нек этесе? Саламлашыу — адепликни белгисиди. Адамла санга алгъыш этерлерин суймеймисе. Адамгъа алгъыш этилсе, ою да, бою да ёседи.

«Боюнг ёсерикди» деген сёз Нанашны сагъыш этдирди.

Эрттенликде орамгъа чыгъып ётген-сётгеннге, танысынтанымасын: — Салам алейкум! Эрттен ахшы болсун!,— деп адамла бла кыыстау саламлашды.

— Эрттен ахшы болсун, Ынна!,— деди озуп баргъан къарт къатынга. Къарт къатын тохтап, артха бурулду да: — Сау ёс, жашым,— деди.

Нанаш кыууанды.

— Салам алейкум, ата!

Къарт бираз ышарып:

— Алейкум салам, жашым, уллу жаш бол,— деди.

Нанаш саламлашхандан эрикмеди.

— Жол болсун!

— Салам алейкум!

Хар бири алгъыш эте озду.

Иги кесекден сора Нанаш чабып юйге кирди.

— Анам! — деди, ёпке солуу эте,— мен бираз ёсгенмени?

Анасы не дерин билмеди.

— Угъай, анам, иги эслеп къарачы.

— Анасы жууугъуракъ келип, Нанашны башындан аягъына дери къарады.

— Не болгъанын ангылат?

— Мен эрттенли бери адамла бла саламлашып турама. Бири къалмай алгъыш этедиле. «Иги жашчыкъ» деп алай оздула.

Анасы ишни болушун ангылап:

— Алаймыды? Бир кесек ёсгенсе,— деп кюлдю.

Нанаш кыууанып ёрге-ёрге секирди.

ЖАНГЫЛЫП АУРУУ

Сен ёмюрде ауруп иш кёргенмисе? Не башынг, не да къарнынг буруп кыйналгъанынг зат болгъанмыды? Тишлеринг амалсыз иш этгенмидиле? Дуняда тюрлю-тюрлю ауруула кёпдюле. Аланы жалан да дохтурла санаяллыкъ-

дыла. Алайды да, аланы санларын тапмазса, излеп ауара да болмайыкь.

Алай сизни биригиз да бизни Салимча ауруу сынагъан болмаз. Ол былай болгъан эди.

Сабийлени саулукъларына къарай, дохтурла келдиле. Биз тешинип, бирен-бирен алагъа къаратдыкь. Кийинип кетерге тебирегенибизде, Салимни чакъырып, къолуна справка бла рецепт тутдурдула. Ол а юч кюнню юйде багъылыргъа тийишли болду.

Салимни бети къагъыт кибик агъарды. Орамгъа чыкъгъандан сора справканы, артыкь да рецептни окъуп башладыкь. Не файда иги чыгъаралмадыкь. Врачла да сабий болгъандыла, была ариууракъ жазмай, бу биз танымагъан жазууланы Салимни къолуна тутдургъанлары ючюн ыразы туююл эдик. Солуу органларына сууукъ жетгенин аманны кебинден ангыладыкь. Болса да «катар» деген сёз жашырын, ташада тургъанча кёрюндю.

— Сени ёпке тамырларынг ауруйдула,— дедим Салимге.

— Мен бу «катар» деген затдан аман элгенеме, кертиси бла ол иги ауруу туююлдю,— деди ол.

— Нек къоркъаса?

— Солууунг тохтаса суююпмю ёлюрсе!

— «Катар» дегенни башха магъанасы болур, биз ангыламагъан,— дедим Салимни жапсарыр муратда.

— Хы...

Салим, мудахлыкь къысып, созула-созула, юйлерине кетди, мен кесибизни къабакъ эшик таба бурулдум.

Портфелими ундурукъ юсюне быргъап, терк окъуна аузланып, Салимлагъа жетдим. Келсем, ол юйлеринде жангыз, атасы бла анасы иште. Салим, ундурукъгъа аууп, ычхай эди. Бойнуна грелка салып, башына эки жастыкь, юсюне эки жууургъан жапханды.

— Бекми ауруйса, Салим?

— Солууум чыкъмайды, башым от кибик къызады. Аркъа сюегим узунуна ток баргъанчады,— деп ойсурады.— Сен рецептни элтип, бир дарман алып келсенг а.

— Ахшы, барайым. Ол «катар» деген сёз не палах эсе да аны да сора келирме,— дедим.

— Аягъым-къолум къурушуп, ичим буруп, онгсуз этеди, ах, ох,— деп ахтынады шуёхум.

Аны азап чекгенин, сытылып бурулгъанын кёргенимде, анга жаным ауруп,— жилярыгъым келди. Бу къайдан жабышхан зат болду? Не палахха къалдыкь? Къаллай жаш-

ны гыжы этди бу ауруу! Битеу классда мындан тири, чөрчек жаш жокъ эди.

— Къарачы,— деди саусуз, кёзлери жилямукъдан толуп,— дунняда къыйынлыкъ кёп кёреме... Ахматдан бир сом аллыгъым да бар эди. Аны да алырса...

— Кет! Бош затланы айтма...— Олсагъат эшник ачылды да, Аныуар кирип келди.

— Мени справкамы жангылып санга бергендиле, Салим,— деди ол.— Бир жерге бурулгъан эдим да, алайда кёрюп: «Бусагъат жеринге барып жат»,— деп медсестра скурюп келгенди.

— Хоу бир да? — Салим секирип ёрге турду.— Сен керексиз къаугъа этме, жаш,— деди Ануар,— хайда жеринге жат... Сен ишни башлагъанса, ахырына дери бардыр. Фельдшер урушса, мени ючюн Салим ауруйду дерме.

— Угъай, угъай! Ма справкангы, ненги да... Мен саусаламатма, бир затым да аурумайды! — деп ундурукъдан къалай секирип тюшгенин кеси да сезмей къалды Салим.

— Келигиз, суу бойнуна кетдик! — деди Салим юйден чыкыгъанлай. Дагъыда былай тиледи: — Сен, шуёхум, мени ауругъанымы юсюнден къайда да кишиге зат ычкындырырса!

КЪУРТА ПАРИЙ

Мен терек салкъынында не да босагъа аллында жатхан, къартдан тюгенген тишсиз ит кёрсем, жазыгъым келип, жаным инжиледи. Кёзюме ёлген парийибиз кёрюнди. Ой анассыны, къалай огъурлу жаныуар эди!

Бир жол Яникойда аш буфет аллында анга ушагъан салпыкъулакъ, талгъыр парийни кёргенimde, андан кёзюмю айыралмай, кёп къарап турдум.

Аны къошдан келтиргендиле. Ол энди къыйыр сакъларгъа жарамайды. Алай, анга бир адам да хыны этмейди. Ол да кишини элгендирмейди. Алайгъа ким барса да, анга жалынчакълы къарайды. Ким биледи, стауат сакъларгъа юйреннгени себепли болур, адамдан а къоркъмайды.

Мени эсиме сабий заманымда болгъан бир зат тюшюп, аны энтда да унуталмайма.

Ол заманда биз Къазахстанда жашаучу эдик. Биз, жангыз тамата къарындашыбыздан сора ишлеп хайыр этерге адамыбыз да болмай, аууруракъ юйдеги эдик. Анабыз а алты сабийни айыпсыз ёсдюрюрге борчлу бола, колхоз ишге да болуша эди. Тамата къарындашыбыз, алыкъа

акъылбалыкъ болмаса да, къанлы къазауатны кезиуонде къарындаш къазахлыла бир сюрюу къойну анга ышанып кютерге берген эдиле. Бизге, ууакълагъа, Шагъабаннга болушургъа да тюше эди. Школда окъургъа да ол жыллада онг аз эди. Абаданла, сакъатла, урушха болушлукъ эте, эл мюлкде урунадыла.

Шагъабаннга къой сюрюу бла бирге бир ит, бир эски кийиз юй, бир эски къурум къазан береди. Сюрюу бла бирге уа Тайкъашха деген талгъыр къурта ит келеди. Къурта кюндюз да кёбюсюнде сюрюу бла айланганды. Биз аны юй хайыуанларыбыздан да бек суюе эдик.

Бир кюн сюрюуден къайытханымда, къарт парий кёзлерин ачалмай, ырахын болуп, арбазда жата эди. Мени кёрюп, кёзлерин ачды да, сора кючден-бутдан къобуп, тентирей, дууал¹ жанына барып, эки ал аягъына башын салып жатды. Мен, тыягъымы дууалгъа суюп, эски габарама чёкдюм да, анамдан суусун тиледим. Анам бетими, къолуму жуудурду:

— Жашым, Жумакъуллагъа бар да, ырдауунлукъ алып кел,— деди.

Мен аланы юйлерини къатына жетгенлей, ёрекъулакъ, кёк ит къамиш буруу бла секирип, мыллыгын орамгъа атды. Кюн сайын кёре тургъанлыкъгъа, итден мен къаты сескендим. Аны таушун эшитгенлей, Аскъар юйден чыгъып:

— Бёрютут! Бёрютут! — деп итни арбазгъа чакъырды. Ит къулакъларын алгъындан да бек тургъузуп, мени арбазгъа кирдирмез муратда, къабакъ эшигинде тохтап юрдю. Аскъар такъыясын къой орунга сызды да:

— Бёрютут, бар келтир! — деди. Ит чалман башы бла секирип барып, такъыяны аузуна къабып, мени таба тебиди.

— Тохта! Тохта! — деген буйрукъну эшитгенде уа эшик юсюнде чёгюп тохтады. Жаш, ит айтханын этгенне, махтана:

— Кел, къоркъма, къабарыкъ туююлдю...

— Асем апа² юйдемиди?

— Апа! — деп анасын чакъырды.

Тешигине мамукъ буштукъ этилген, бояуу асыры къопхандан къолан бетли гитче кружкагъа айран къуйдуруп, алып чыкъгъанымда, Аскъар бнягъы ит бла кюреше эди.

¹ Дууал — балчыкъдан къуюлуп этилген буруу.

² Апа — ана деген сёз.

Мен анга сукъландым, итине кёзюм къарагъанын сезип, бир жыжым хуртдакны арлакъгъа сызып, биягъы:

— Келтир, терк! — дей эди. Жетип барып, жыжымны несини кьолуна тутдурду. Аскъар аны эркетип, сыртын сыйпагъанда, жюню къундузча жылтырады.

— Аскъар, залым итинг барды.

— Атам шахаргъа баргъанда узбекли шагъырейи бергенди.

— Ит болса быллай болсун ансы?

— Сизни да барды да итигиз! — дегенинде, бизни парийни хыликкя этгени бирден белгили эди.

Аны себепли уа мен да:

— Да ол да керекли жеринде жарайды, — дедим.

Ол кезнуде:

— Ой Алий, нек тураса, сют суууду, — деген ыннаны огъурлу ауазы бизни ушагъыбызны бёлдю. Мен терк-терк юйюбюзге жёбеледим. Арбазгъа жетгенимде, Къуртаны кёзлери къалай эсе да суулу болуп, жан бере тургъанча кёрюндю. Ол мапга бир тюрлю эрши къарагъанча эди. Мен ол кезнуде андан теркирек къутулуп, Аскъарпы итыча ёрекъулакъ болурун тилей эдим. Бизни юйдегибиз аны барысы да суююп тургъанларын билип турсам да, хар заманда да сёзюмю жерге салмаучу ыннама, ышанып:

— Бу къарт гыбынаны бир жары элтип, ажашдырып кетсе, иги боллукъ эди, ынна, — дегенимлей:

— Ол не сёздю, жашым! — деди ынна, сейирсинип, сабыр ауаз бла.

— Да кючюк асырагъанлыгъынга, ол да жашай турса Тайкъашхача къартайыр. Хар зат, адамла, хайыуанла, жаныуарла, унамасанг, агъачла да жаш кезиулеринде къарыулу, ариу, суюдюмлю боладыла. Къурта болмаса... дегенлей, эшикден анабыз кирди. Ынна аны кьолундан тели хыярны тышындан этилген бууалдакъ суусун орунну алып чюйге такъды.

Анам ол кезнуде бал чюгюндюрде ишлеучю эди. Ол суу сугъарып келгенди. Суу кийимлерин алышындыра:

— Алий! Парий не эсе да бир бек апчыгъанды. Жылы аш берип, кёз-къулакъ бола турсанг не болады?

— Тирилик, бош кёзлерин кысып жатханлыгъыды.

— Угъай, жашым, ол сени ёлюмден къутхаргъанды.

— Да не этейим да къутхаргъан эсе, — деп эшикге чыгъып кетдим.

Ушхууур ашагъандан сора, биягъы ынна анама: «Келин, Къуртагъа аш бермегенмисе?» — деп тынгысыз сорду. Эшитип турама.

— Аш а берген эдим, ашаргъа унамагъанды ансы.

Мен а: «Теркирек ёлгей эди»,— дейме ичимден. Сабийлени «Алийни Къуртасы»,— деп хыликкя этгенлери эсиме туюшуп.

Ол кезиуде чалман башы бла секирип, Аскъарны Бёрютуту арбазгъа туюшдю... Мен: «Хир!»— деп хыны этгенимлей, юсюме атылды. Алайлай Къурта жетип, Бёрютуту желкесине илинди. Эки ит аяусуз талашып башладыла. Сейирге къарап къалдым. Бёрютут бла Тайкъашха къарт угъай, хайт деген заманыча сермешди. Бёрютут не аямай кюрешсе да, къарт парий аякъларыны юслерине ёрлешип чайнашдыла, сора төрт аякъларын тиреп хырылдашдыла. Дагъыда бир ненча кере биягъы итле башлы-туюплю болдула. Бу сермешуле къарап къарагъынчы болгъан эдиле.

Бир заманда анамы:

— Нек къарап тураса? — деген ёхтем хынысындан элгенген окъуна этдим. Анам бир челек суу алып чыкъды да итлепп юсюне кезиу-кезиу къуйду. Итле айырышдыла. Бёрютут, сынсып-сынсып, юйлери таба ташайды. Ол кюннге дер итле талашсала суу къуюп айырычуларын мен билмей эдим. Къурта уа жан солуу эте, мени къатыма келип, къуйругъун къымылдата, къарыусуз ауаз бла «хаф», «хаф» — деп бир-эки таууш этип, арлакъ барып жатды. Ынна да, харип, этеклери жер сыйпай, тири-тири келди да:

— Къурта, харип, Къурта,— деп итни башын сылады. Къарт парийде кётюрюлюр къарыу болмаз эди. Тайкъашха, мудах къарап, къуйругъу бла жерни аз букъу этдирди.

Мен къууанырымы, жилярымы да билмедим. Ынна аркъасын дууалгъа тыяндыра, Къуртаны къатында чөгюп, аны жарылгъан эрнине къарап кёп сагъыш этди. Бизни ыннабызча акъыллы къартны бир ит жаныуар ючюн алай бир сагъыш этгенине тамаша болдум.

Биз барыбыз да арбазда, шургулу адамлача, шош эдик.

Эрттенликде анам танг аласында, жабу-жубу этип, барыбызны да уятды. Парийни ёлгенип бизге хапарлады:

— Алгъаракъ чыгъып айырсакъ, ким биледи, ёлмезге болур эди.

Манга хыны къарай: — Ма бу уа, аланы айырырны орнуну, сейирге къарап тургъанды!

— Мен къалай айырлыкъ эдим, ала бир бирни кесе турсала! — дедим, кесими кёпдюрюп.

— Аланы талашхан себеплерин сен билмеймисе? Къурта сени Бёрютутдан къоруулай, сени ючюн ёлдю. Ма муну бла экинчи кере ол сени ёлюмден сакълайды. Ол аман

тишли ит сени къапса, сен да сау къалмаз эдинг. Ит жаныуарлада аман тишлилери болады. Аллай аман тишли ит къапхан адам, мал да ёлмей къалмайды,— деп бизге сабыр-сабыр ангылатды ыннам.

— Бу жолдан сора уа къачан? — дедим.

— Жашым, бу ит бизге жангы жерде насыбыбызгъа кёре тюшген болур эди. Бизге аны, таза къумалы итни, артыкъ тырнакълы къойчу парийлени тукъумларынданды деп, къойчу Жюнюс берген эди. Ол биз мында къой кюте башлагъандан сора экинчи жыл эди. Бир жыл хоншу къолхозда анангы эгечи онгсузду деп, сууукъ хапар келди. Қыш чилле, мардасыз сууукъ, боран. Эшикге чыкъсакъ, кирпичкерибиз бирге жабыша, бузлайдыла. Сени гитче заманында ананг сени аркъасына кётюрюп кетди. Мен бирсилеригизни къоюп баралмадым. Олсагъат, сизни бла Қърта да тебиреп, ызыгъыздан кетди. Эрттенликде «Қырмакъ дупшур» табадан бютюн да уллу жел туруп, биягъы боран башланды. Ананга, жол ачылмаса, анда сабыр бол деген эдик. Ана къайры тынчайырыкъ эди! Жолгъа чыкъгъан болур эди. Биз да амалсызгъа къалып, дыгалас эте, ингир болду. Жатдыкъ. Бир заманда, кече ортасы аугъан болур эди, Қърта, эшикни тырнап, сынсый башлады. Эшикге мыллыгын атды ыннанг. Ыннанг сени аурууунгу алсын, балам. Аллай итге къара, болгъаны, чанагъа жегилген атча, буз чакъмакъ. «Эшигим жабылгъанды»,— дедим ичимден. Ит аллымда, мен ызындан барабыз къула тюзге къарап. Дангыл ёзен, жол жокъ. Аулакъ. Боран кёз ачдырмайды. Сюрюлген сабан ызда бара болур эдик. Абына да жыгъыла, аманны кебинден, къоба барабыз. Қырангъдан кёзню кёзге урсанг кёрюнмейди. Бир насыпха Қърта менден узайып кетмейди. Қыра кюнлю болуп жетгенимде, ананг, аллах насып этип, бир салам тишни чунгур этип ары кирип, сууукъдан къалтырай. Сени тон габарасына чёргерге кюрешгенди. Сен онглуракъ, ол харип а сёлешалгъан окъуна эталмайды. Жыякълары къурушхан эди.

— Қърта уа, Қърта? — дегенимде, ынна:

— Сени анангы бетин, къолун къар бла ышып, сени да этегиме чёргеп, анангы да къолундан тута, артха айландым. Биз юйге жетгенде, боран да шошайып, бурун тауукъ къычыра эди.

Мен ыннаны хапарына тынгылай, болгъан ишни суратлары кёз аллыма келтире, кесими дуняда бек акъылсыз сабийге санадым. Болса да, Қъртаны сау этерге уа онг жокъ эди.

«АЖАЛЛЫГЪА ОҚЪСУЗ УШҚОК АТЫЛЫР»

Кесигиз билгенликден, Қъара улуну жазгъанлары газетледе бла журналлада чыкыгъанларын къой, ала китап болуп да бек терк басыладыла. Қъайнайды. Энци машинасы, терек бахчасы. Шахарда төрт отоулу фатары, элде юйю. Бир бирде хайырчыкъ да тюшеди. Ашауун-жашауун да не айтырса. Кётюрюлгенди. Энди ол неден, кимден къоркъурукъду? Ол кимге не айтырын-къалырын иги биледи, сагъыш этип селешеди, эслеп атлайды. Орамда тюбегенлени бир къаууму бла къысха бармакъчыкъларыны къыйырчыкъларын тутдуруп саламлашханлыкыгъа «төреде» олтургъанла бла уа ол эрттен сайын Хадаужукъ бахчада тюбеп къучакълашхан окъуна этиучюдю. Алайды. Ол айтхан фатыуагъа кере, «уллу селешме да, уллу къабаргъа кюреш». Сагъышланмай, женгиллик этип, къапханнга тюшюп къалма! Ол аллайланы кёбюсюн кёргенди, шуёхум.

Аны бир сохтасы болуучу эди. Ол жаш жазыучугъа осуйлукъ эте турду. Аны сиз танымайсыз. Жашны жазгъанлары басмаланмадыла. Уллу эди жарлыны фахмусу. Жашлай чачырап кетди. Алай, кесидамы этди кесине, мискин жан? Аузунда къылычы бар эди аны. Абадан, азыулу жазыучуладан окъуна буюкъмай, бет бурмай айтыучу эди «тюзлюкню». Ачыкълыкыны кезиусюз башлагъан эди ол. Тюзлюкге жетгенде ол «уллулукъну», къуллукъну да кёрмеди. Жазгъанлары керти да сыбалхадан чыкыгъанча эдиле. Ол аллай сюжетлени къайдан да таба болур эди таланнга. Айтматовда, Несинде окъуна айтылмагъан оюмла бар эдиле анда. Я субхан аллах, ол кирпичклерин къакъмай, адамны бетине нечик жютю къарай эди. Кёчгюнчюлюкде ачлыкъ-жалангачлыкъ сынап, хар къыйынлыкыны кёзю бла кёрген жаш, жашау чюйреликлени тюз болушунлай ангылагъаны себеплими болур эди, огъесе терслик, артыкълыкъ асыры акъырын кетериле башланганларына тёзалмай, аланы не бла бошаллыкларына асыры бек ашыкъгъандан кюйюп бишип, сабыры таусула эди.

Бир кюн ишге бара тургъанлай, экеулен китап тюкен аллында ушакъ эте тургъанларын эслеп ала таба бурулдум.

— Салам алейкум!

— Уа алейкум салам,— деп, ала бир аууздан жарыкъ саламлашдыла. Жаш ушагъын андан ары бардыра, манга айланып:

— Сизге тюберге деп келгенме. Алгъын жол тюбегеним-

де: «Жазаргъа кюреш. Кеси кесинге ышан. Кёп окъу. Ма ол заманда алапат жазычу боллукъса»,— дегенигиз эсимдеди. Кёрюгюз, къарагъыз жазгъанларыма, алып келгенме. Жаратмасагъыз, айымыды, азланы аз кыйыныларъызыраф кетмегенди. Кётюргючюнг болмаса, бу дуняда жашау жокъду...

Ма алай оспар селеше эди ол. Бир бирде ол бир шашхан адамгъа да ушата эди кесин. Жазычуланы ёмюр жолларын ангыламагъанла азмыдыла къара халкъда? Тема, сюжет излеп ары-бери жортуучула азмыдыла? Алай жаза билгенге жазар зат табылмаймыды.

Къара улуну оноуу бла жаш жазычуну жарыкъ умутларын ёчюлтмейим деп, къолжасмасын юйге алып келдим. Ол кече окъуна окъуп чыкъдым. Бир да болмагъанча уста, жютю тил бла жазылгъан хапар жыйымдыкъгъа хайран эдим. Къозгъагъан затларына не айтырса? Ол кишиге да эниклерге кюрешмейди. Кёкден тюшген бир талант!

Кертисин айтыргъа керекди. Бир жерде сахар комитетни чимдийди. Обкомну къуллукъчуларына окъуна аркъан атаргъа кюрешгени сезиледи. Аллаи затланы кеслерин малкъар литератураны бел чигинжисине санагъанла окъуна айтыргъа базынмаучудула. Мюлк оноучуланы къазанига къуюп къурмашча къуурсун, угъайым жокъду. Алай бир бирле чыгъарма жазгъанда, «Эг да чий къалмасын, шиш да кюймесин»,— деп, табийгъатны арнулугъун суратлаугъа дегенча, эски тёрелеге къажау кюрешге артыгъыракъ эс буруучудула. Бизни жигитибиз а ол затланы унутуп, жангырыуну жолу бла барыр умут эте эди...

Эртте туруп, редакциягъа келгенимде, жаш мени сакълап тура эди.

Саламлашып да тюгел бошагъынчы тюненеги ниетинден таймай, кимленн эсе да балан бармагъы бла «жаныды». Қесим да ол затны юсюнден сагъыш эте келе эдим. «Жарарыкъ туйюл эселе, энди къолума къалам алмам»,— деди.

Жашны сермеп алып къучагъыма къысдым.

— Сау бол къарындашым!

— Сау бол,— деди, мудах ышарып, иги кесек сагъыш этип туруп.

— Ангылагъан болурма дейме, сени нени ачыкъларгъа суйгенинги.

— Хау ангылагъансыз!

Зор бла аш юйге элтип, аш алып бердим, алай адамча ашамады. Къол жазмагъа кёзбаусуз багъа бичгениме кёлютокъ болгъан болур эди, харип.

Экибиз да редакциягъа келдик. Асыры жарыкъдан, аны аякъ тубюнде чѣп сынмай эди. Ол, адетдеча, мени онг жанына салып келеди. Терк-терк кѣзюме къарайды. Иги кесек олтуруп сѣлешгенден сора баш редакторгъа элтдим, аны бла шагъырей этдим. Жыйымдыкъны магъанасын къысха айтып, магъаналы иш болгъанын ангылатыргъа кюрешдим. Керекли жерде жашны ишин жакъларыгъымы, редакторлукъ этерге да, хакъсыз рецензия жазаргъа да угъай дерик туююлме деп баш редакторну ийнандырдым.

Эки-юч кюнден сора, бир кюп ишге бара, биягъы жаша, биягъы тюкен аллында тубедим. Чабып келип саламлашды.

— Нек сѣлешмегенсе андан бери?

— Заманыгъызыны бѣлюрге уялып,— деди.

— Не жангылыгъынг барды?

— Журналда бир хапарымы чыгъарыргъа айтхандыла, не билейим.

— Кел, алай эсе,— деп аллында тебиредим.

Бѣлюмню таматасы къарагъандан сора, хапарларыны бирин зарфха ура тура эдиле. Жашны алгъышлап, редакторгъа бардым. Ол да хапарны болмагъанча жаратханын айтды.

— Алгъышлайма! Сиз не заманда да фахмуланы иги эслейсиз,— деп кѣлюмю алды.

Жашны аны бла да танышдырдым.

— Ексюзлюкню сынап ёсгенди. Университетни тил эм литера бѣлюмюн тамамлагъанды. Илмугъа литературагъа итнинюлюгюнде чек жокъду. Редактор хапаргъа жазма халда багъа бичерими тиледи.

— Ахшы, жазарма. Алай, бир бирде башчы къуллукъчуланы жанларына тиер дерча аллай жерчиклери барды. Сиз аны ючюн къоркъмагъыз, барма кююгъуз деп, айтырымы да айтып, ызындан а сокъуранып къалдым. Ол хайырсыз а:

— Бусагъатда хар зат да ачыкълана тургъан кезиудю,— деп, редакторну кѣзюне къарап тохтады.

Ауанасындан къоркъуп жашагъан, таматала айтхандан чыкъмазгъа бой салып ишлерге юйреннген редактор, ит чибин къапханча, орнундан секирип турду.

— Охо, сагъыш этейик,— деп биягъы экили сѣлешди. Аны ыпчхауун жаратмадым. Не кѣп сакъласакъ да хапар журнал бетлеринде кѣрюнмеди.

Ючюнчю кере мен анга Жазыучуланы союзуну аллында тубедим.

— Ала мени жазгъанымы ангыламагъандыла,— деди ол.

Бёлюмню редакторун бек эрттеден таныгъаным себепли, кёлкялды этип, Къара улуна тюрберге да ылыкъсынyp, ачыуум-чочууум бла китап басмагъа келдик.

Басманы директорун да бир къауум жылдан бери таныгъаным себепли, арсарсыз кирип барып, жарсыууму минчакъ тизгенча тизип, айтдым.

— Бизге да аллай къол жазмала керекдиле. Рецензиягъа берип кёрейик. Келтирсин. Андан сора, кесигиз билгенликден, планига къошарбыз, хайт десе. Келир жыл окъуна китап болуп чыгъып окъуна кетер,— деп, сау къаллыкъ ат бергенча, къууандырды.

— Бу китап болуп чыкъса, барыбыз да жарыкъ бетли боллугъубузгъа ишек жокъду. Аны бла бирча литературабызгъа талантла келе башлагъанын окъуучу къауум сёзсюз шагъат боллукъду,— дедим.

— Ахшы. Баш редакторгъа беригиз, ол бёлюм тамата-сы бла бирге ишигизни тап этер.

— Кесим ал сёз жазсам къалай кёресиз?

— Аны артда кёрюрбюз.

Экибиз да баш редакторгъа бардыкъ. Сёлеше келгенде биягъы жаш чыгъарманы «чыхыр» жерчиклерин жашырмай айтды. Мен да:

— Бир кесек ачыкъ айтылгъаны болмаса, быллай зат эндиге дерн жазылмагъанды,— деп махтадым.

— Тюзлюкню тюзюн айтып, талантха жол ачып, чыгъарманы бурмай, болушунлай басмалатыргъа кесими борчума санайма. Анга литературада демократизм дейнк. Биреу биреуге кесини кёлюндегин аны аркъасына жюклеп кётюртюю къалыргъа керекди. Ангыладынгмы? — деп сордум жашха тышына чыкъгъандан сора. Эслеп сөлеше тур деген магъанада.

Директор баш редакторгъа да тёмей, хапарла жыйымдыкъны окъуп кёрюп, рецензиягъа бердиреди. Рецензентлени гыллыуларын билебиз. «Директорну аузундан не чыгъады да, не этеме»,— деп туруучудула бир бирде. Таматаны рецензиягъа берилген ишге сансыз къарагъанын сезселе, чыгъарманы суугъа сугъуп, жибитип, чыгъарыучудула.

Иш директорну чёгючю бла чалгъы ишеучю биреуленни къолуна тюшеди. «Ёксюзню къалачы уллу кёрюнюр»,— деп бошму айтхандыла. Ол а къара сом багъасын тутмагъан, къыйматсыз затды деп, ташын ташында кёймай, ууатып бошайды. Сурай келгенимде жаш жазыучуну къол жазмасын кесине къайтарылгъанын эшитеме. Къара улудан

шафагъат болмады. Андан ары, иги кесекге жашдан хапар болмай къалды.

«Къарындашым, адамланы къоллары бла этилген чырмаулагъа тюбеген жалан да сен сунма. Андан ёталмай, артха къайтып кетгенле кёп болгъандыла. Басма орунланы башларына чыгып, бийикден къарап, сыйлы атлагъа не болуучула сеничалагъа жол бермезге, алларына ётдюрмезге кюрешгенликге, сен аны насыпсызлыкъгъа санама. Тюзлюк деген барды. Эринме, эрикме, кюреш. Умутунгу юзме. Жашауунгу жалгъа, баргъан, тутхан жолунгдан тайма, биз кезиуюнде ол фатыуаны айтыр адам тапмадыкъ»,— деген эдим мен анга...

Бир эрттенликде ишге келсем, столда бир къагъыт журун. Ачып окъудум. Аны ол жаза эди. «Больницадама. Онг табып бир келсегиз эди».

Юйге сёлеширге уялгъан болур деп, кёгет-мёгет кибикле да алып, больницагъа бардым.

Къыш чилле. Сууукъ эринги, бурнунгу къабады. Не жашырыу, больницагъа ушамай эди ол жатхан жер. Аны къабакъ эшикден киргенлей окъуна, хар ким да ангыларча эди. Тар отоуда сегиз соусуз. Хауа жетишмейди. Жашны не эсе да кёз тегереклери къаралыпды. Кёзлерини жарыгъы ёчюлюрге ушагъанча мутхуз. Кёлюм такъыр болуп, жазыгъым келди.

— Не болду, жаным санга? — дерге тилим кючден айланды.

— Ёпкелериме сууукъ ётгенди.

— Жётел, зат этемисе?

— Къан тюкюреме.

Нарт санлы жигит, жабыу тюбюнде, къуругъан турукъча болгъан эди. Аны сын-сыфатындан жалан да эти бла териси къалгъанды. Къатында иги кесек мычыгъанымдан сора, ол къысха солуй, жарсыулу хапарын айтды.

Кимни эсе да юйюнде какъ берип тура болады. Аурукъ-сунгандан сора от ёталмай, бир къауум кюнню сууукъ юйде жатады. Мен аны кёлюн жапсара алгъаракъдан билсем табыракъ фатар табаргъа боллугъун айтыргъа кюрешдим. Не файда? Ауруу борбайындан алгъанын кёрюп, табыракъ, тазаракъ больницагъа элтирге кереклисин айтдым.

— Да, иги жер деп да къысмаз эдим, керекли дарманланы тапмайма ансы,— деп терен ахтынды.— Была быйылгъа бериллик дарманланы алып бошагъанбыз, жыл тауусула турады. Энди не заманда дарман аллыгъыбыз белгисизди дегендиле. Бирси соусузланы жуу--

укълары дарманланы табып келтиредиле, мени уа,— деп, андан ары сёзюн тауусалмай тынгылап къалды.

Саусузлагъа багъаргъа дарман табылмайды больницада деген тарыгъыуун эшитгенимде, сарыуум къайнады.

— Охо, жаным, мен бир башха жерге — игирек больницагъа элтир амал излейим,— деп, секирип турдум.

Ол кюнден башлап, кирмеген эшигим, басмагъан бо-сагъам къалмады. Сизге ётюрюк, манга керти, саулукъ сакълау юйлеге жюрюп турдум. Не файда! Иште да талай тырман эшитдим. Не медет, саусузгъа болушлукъ излеуно уа къоймадым. Угъай деген да, болушайым деген да болмады. «Ёлюм сынамагъаннга ёлгенинги сагъынма, ауруу сынамагъаннга ауругъанынгы айтма»,— дегендиле. Сагъыш эте кетип, бу а деген бир иги шагъырейиме, бир мажал больницаны баи дохтуруна тюбеп, жарсыууму айтдым. Баш дохтур адам сёзюнс тынгылай билген жалан адам кёрюндю. Ол:

— Тамата, жарсымагъыз, дарман да табылыр, кесине энчи отоу окъуна берирме. Тамбладан озмай, жепгил болушлукъ берген машинаны ийип, саусузгъузну берн келтирирбиз. Уста дохтургъа да къаратырбыз,— деп къууандырды, сау къаллыкъ.

Жеринден туруп, коридоргъа дерн ашырды. Кете туруп дохтургъа умут этдире кетерге керек эди. Аны ол кезнуде эталмасам да, нохтабаусуз къоймазгъа таза жюрегимден къаст этип айырылдым.

Ол ингирде къалай эсе да сапларым тюшюп, юйге ауур атлай келдим. Кече ортасында къызыулукъ хорлап, керти да аурудум. Андан бир ыйыкъ чакълы жатып къалдым. Тёшекде жатып тургъанлай:

— Сен да Къара улудан узакъгъа кетмеген кёре эдим,— деген таууш къулагъыма эшитилгенча болуп, жаш кёзюме кёрюндю. Жетинчи кюн кюнден-бутдан атлай аякъ юсюме болдум. Юй бийче айтханнга да къарамай, такси чакъырып, жашны излей больницагъа бардым.

— Бизни жашны башха больницагъамы элтгендиле?— деп сордум палатадагъылагъа.

— Ол, тюенене кече ауушханды,— дедиле саусузла мудах къарап.

— Ол ачы хапарны эшитгенимде кесими тыялмай жиляп башладым. Жаш жазыучуну ажалына ким себеп болгъанына жууап изледим. Жойкъулланыучу, кёзбаучуланы эки бетлилени хатасындан жюрек аурууму тапды? Огъесе къаралыр амалтын ажымлы жоюлупму кетди, насыпсыз жан. Саусузгъа сансыз къараучула бизни арабызда да та-

былырла, шуёхларым. Аны унутмагъыз. Не медет, ол керти талант эди. Ай таланнган, аны талантын да, кесин да нечк тас этдик!..

АТАМ

Сабийликде ата неге кереклисин билалмагъан эдим. Энди уа кече-кюн да сыфаты кёз аллымдан кетмейди. Къарап кёрюрге кесин угъай, суратын окъуна тапмайма. Сабий заманымда къатындан бир такыйкъагъа кетмей, ызындан чапханлай айланыргъа кюреше эдим. Алай кёп затланы уа андан айырылгъандан сора сынадым. Уллу Ата журт уруш башланнган жыл алгъа атам бла бирге ташуулгъа баргъаныбыз эсимден бир кетмейди.

Атам малчы болуучу эди. Ол окъуй-жаза окъуна билмегенди. Къолдан уста, элде алапат чалгъычыгъа,— анга адамла чалгъыларын ууулатыргъа келтириучюлери бюгюн кибик эсимдеди.

Бир кюн атам къошдан аурукъсунуп келди. Ол заманда ауругъан адамны юйюне дохтур чакъыргъан тере да болмаучу эди. Бир ыйкъмы жатхан болур эди, алайын эслеялмайма. Сора кётюрюлюп къошха кетерге тебиреди. Биз аны къошха иерге унамагъаныбызда, атам харип, хоншу къарт Темирбекни чакъыртып, анга жарсыды:

— Оллахий, ёлсем да малла къатында, къош къыйырында болмай амалым жокъду. Эр киши табылыннганын къазауатха, Германны аллын тыяргъа къуя тургъанлай, тиширыулагъа тенг болуп, юйде тураллыкъ туююлме. Негерим да кеси жангыз, жетишалмай, жарсый болур. Барып, колхоз председателге тюбеп, бир азыкъ да жаздырайым,— деди.

— Къарындашым, бироз мажал болсанг барырса къошунга. Ишсиз туругъа ийменсине эсенг, ташуулгъа тебирей турабыз. Тамбла бизни бла кел. Бир гебен къаласанг да асыуду. Маллагъа аш да керек боллукъду. Кесинг билесе, мал кёпдю, къарар адам къалмай кетип барады. Кесинги къолунгдан келмесе, жашчыкъ да болушур. Толу иш кюн жазарча этербиз экеуленнге. Бир да кзуруса да ёгюзлени баш бауларына жабышыргъа жарар. Ёгюзлени биз жегербиз...

Атам бироз тынгылап туруп, андан сора къарт айтханнга ыразы болду. Эрттенликде колхозну председателини эркинлиги бла ташуулгъа тебиреди.

Кюз къошха дери сау кюн барыргъа керек эди. Ол кюннге дери узакъ жолгъа чыгып кёрмесем да, атама ташуу-

улгъа элт деп тиледим. Танг аласына кишиле бла бирге туруп, болгъан кийимчиклерими кийип, жолгъа чыгъаргъа хазырландым.

— Хажы, сен да бизни бламы тебирегенсе?

— Хау...— дедим.

— Жол жюрюп, жолоучу болургъа юйренсенг игиди, жашым,— деди атам.

...Арып-талып, ташыуул этер жерге ингирде жетдик. Жегиулени: боюмса, чомачаланы, чындыланы, маис жиплени ол жол биринчи кере кѳрген эдим. Экинчи кюн ѳзенни кыйырындап башлап, гебенлени тартып тебиредик.

Ючюнчю кюн талгъыр ѳгюзню бѳйну бузулуп, гебеннге жекгенлигибизге тартыргъа унамай тохтады. Атам:

— Хажы, мен ѳгюзлени баш бауларындан тутайым, сен а талгъыр ѳгюзню чыбыкъ бла кѳоркзутуп бир кѳр,— деди, терлегенлерин квалпагъыны тышы бла сюрте.

— Сен аурукъсунуп тураса атам, мен кесим бир къарыу эталсам,— деп, ѳгюз уруучу чыбыкъны аны кѳлуна тутдуруп, ѳгюзлени алларына ѳтдюм.

Кѳрчю бир тартырыкъ эселе, чыбыкъ жетдирсенг жагъын этип, тартмай тохтаргъа боллукъдула. Ёгюзлени баш

бауларын хыны тартдым. Терлеген тылпыулары кёкге бара, ауузларындан кёмюклери бла шытылары агъа тургъан гёбел ёгюзле бираз къарыу алгъан болур эдиле. Алгъа силкинип, тегерегине алысын чыгып тургъан гебenni жеринден къобардыла. Сора, биягъы бир ёр жерчикге жетгенлей, тохтап къалдыла. Бир кесек солуу алдырып, дагъыда тартдырып кёрдюк. Тартмадыла. Алай атам ёгюзлеге чыбыкъны кёрюзтгенлей, мени да малтаргъа аздан къалып, гебenni гюрюлдетип, алып кетдиле. Тишни къатына жетгинчи тохтамадыла.

Кюзгю кюн бек исси эди. Бирси кюш ёгюзле да арыгъан болур эдиле. Аяусуз ичлери урадыла. Гебен табылыннганны тартып, тишлеге къалап, юйге къайтдыкъ.

Экинчи кюн а атам биягъы тешекге тюшдю. Ол кюнден башлап, битеу юйдегини ауурлугъу мени юсюме тюшдю. Мени атамы орнуна малланы кютерге кюшха ийдиле. Школ да кеси аллына къалды. Алайсыз да анда сабийлени окъутургъа адам къалмагъан эди.

Бир къауум кюнден эскилерими жаматайым деп, юйге келсем, атам юйде жокъ. Анам мени кёргенлей, сытылып, жиляп башлады. Мен атам ёлюп къалгъан сунуп, анамы къучакълап, жиляй-жиляй, атамы къайдагъысын сорургъа кюрешдим:

— Атам къайдады?

— Атангы НКВД-ны адамлары алып кетгендиле.

— Къайры?

— Билмейме. Ызындан сурай, районнга баргъанма. Мында жокъду деп кюйгъандыла. Нильчикге барыргъа тилим, къагъытым жокъ. Сабийлени да кимге кюяргъа билмегенме...

Биз эшитгеннге кёрс, атамы соруусуз-оруусуз сибирге ийген болур эдиле. Анга сюд этилдими, къалдымы? Терлиги бар эсе адамлагъа, эллилеге туура нек этмедиле? Ол соруулагъа биз жууап тапмай эдик.

Ма ол кюнден бери атамы къайдагъысын билмейбиз. Алай, атамы хайырындан гитчеликден окъуна ишлерге юйреннген эдим да, бюгюн да ишлеп турама. Ол кезнусуз тас болуп кетмесе, мени кёп затха юйретирик болур эди. Анга не аз да ишекли туююлме.

ЖАНГЫРЫУ

Бизни ауузну адамлары намысха бек къаты бола келгендиле. Ол ёмюрледен келе келген иги тёреди. Къарыу-сузгъа болушуу, ата-ананы сыйлау, абаданнга хурмет этиу,

тиширыуну намысын кётюрюу дегенча ахшы адетле къаныбызгъа сингип къалгъандыла. Бу затланы толтуруу бизге фарызды. Қесигиз билгенликден, бу адетле багъа жетмес хазнадыла. Алагъа биз юйренчик болуп окъуна къалгъанбыз.

Алтындан, кюмюшден багъалы алаамат төрелерибиз сансыз болуп, аякъ тюбюне тюшгенлерин кёрсенг, жүрегинг ачымай нетгин? Ярабий, биз жашаудан артхамы къалгъанбыз, огъесе адетлерибиз бла төрелерибизден алгъа озупму кетгенбиз деп, сагъышха къаласа. Бирсилени къой да, кеси кесингден кёлюнг чыгъа башлайды.

Антмы этдиресиз, мен айтырыкъ башха эди. Менича халкъыбызны ахшы төрелерин суйгенле, тюзлюкге кьол кётюрлюкле дагъыда табылырла.

Къауум жыл мындан алгъа такси болмаса женгил мешинагъа чёкмегенле азмы эдиле. Алай энди аллахны ахшылыгъындан тюрлю-тюрлю маркалы машинала арбазда кепден кеп бола барадыла.

Мен сизге айтырыкъ хапар бир «къан къайнатхан» председатель башчылыкъ этген колхозда болгъан эди. Жаз башы. Ашыгъыш ишим болуп, Нальчикге атландым. Жол къысхартыр мурат бла колхозну терек бахчасыны ортасы бла барыргъа тюшдю. «Москвичде» ючеуленбиз. Юйдегим, кесим, жашчыгъым. Алгъын шахаргъа барсакъ, элни кыйырында чайыр жол бла барыучу эдик. Алайны барсанг, жол игиден сора да, улоу аз жүрюйдю. Бек аламаты уа ол жол бла «ёхтем председателъ» жүрюмейди. Бу жол бла барыуума олдамы себеп болгъан болур эди, билмейме. Сагъат экиде школда дерслерим бар эдиле. Ары дери къайтмай амалым жокъду. Ол умут бла бара эдим бахчала ортасы бла. Хы, тапдынг къысха жолну.

Аллыбызда эки къычырымдан сора ауузланыр жер барды. Анга да жетдик. Терк окъуна экишер шишлик алдыкъ да, биягъы жолубузгъа атландыкъ.

Тау этегинде сыйдам жол бла «Москвични» сюзюлтюп келеме. Тегерек асыры ариудан кез къаматады. Терекле мамукъ кирик чиммакъ чагъып, дунягъа къууат кийиредиле. Жер юсюнде булбулла былайгъа жыйылгъан сунарсса. Тегерекде къанатлы тауушдан сора жукъ эшитилмейди. Бийикде, тау башларында чиранла кюмюшча жылтырайдыла. Терен сызгъала бла кьол ичлеринде алыкъа курт эримгенди. Кёлюбюз жарыкъ «Москвични» орта терклиги бла келебиз. Ай алайлай жол жанында алма тереклени ичинден къап-къара «Волга» акъырын, ашыкъмай жиянча суйрелип келип, аллыбызда тебиреди. Иги эслеп

къарасам, председателни машинасы. Суйсенг-суймесенг да терклики тыйып, акъырын кымылдаргъа тюшдю. Озуп кетерге уа... Мени кибик орта школу орталыкъ устазы угъай эсенг, район таматала эслеп саламлашыучу председателни битеу республикада таныйдыла. Хапаргъа кёре, колхозну планын не амал бла да толтуруп, аузун тыялмагъанлы абындырыучу базыкъбоюнду ол. Район толтуруу комитетни председатели да аны кёрсе, чибин къроругъан алаша кибик, башын эки жанына кезиу-кезиу атып, кирпичлерин терк-терк къагъып къалыучуду. Ма энди ол машина бла мени аллымда кетип барады. Машинада андан сора да кимле болгъанларын эслеялмадым. Бир зат урлап баргъанча, солуууму чыгъармай, моторну шошуракъ ишлетирге кюрешеме. Юй бийчем бла жашчыгъым машинаны жюзаякъ кибик нек жыйырылтханамы къайдан билсинле. «Э киши, теркирек барсанг а, жолубуздан къалабыз»,— деп тиширыуум тынгысыз бола башлады.

Бир сагъат чакълы заманны ичинде, эркин жолгъа чыгъалмай, дерсге да кеч къалдым.

Чайыр жолгъа бир кычырым чакълы къалгъан болур эди, къара «Волга» терк окъуна бир жанына бурулду да, арты кызарып, дуппур артына ташайды. Мен а жол ачылгъанына къууанып, газгъа къатылдым. «Москвични» чайыр жолда, чууакъ кёкде къарылгъач учханча сюзюлтдюм. Алайлай, автоинспектор къолан тыягъы бла «тохта» деген белги берди. Тохтамай да бир кёр... Не эсе да къоркъгъанлыкъ сезим бийлеп, машинадан тюшдюм. Ол да «жаналгъыч» тыягъын энишге тутду.

Жолда жорююню жоругъун ашыгъып баргъанлай бузгъан эсем, иш кыртыды. Инспекторгъа да «кюйсюз» председателни айтханы законду. Эркинлик къагъытымы элек-элек этерге боллукъду. Бу жолдан сора бу шайтан къаргъагъан жол бла бир да бармаз эдим деп, кеси кесиме шыбырдай, къагъытларымы къолума алып, инспектор таба атладым. Ол мени салам бергениме бир тюрлю ышарып:

— Тамата, санга намыслы жаш деп, ыспас этип озду, аны айтырыкъ эдим, къагъытларынгы хуржунунга сал,— деди. «Мамуладан» хатасыз къутулгъаныма асыры къууангандан анга чес бергеними да билмей къалдым. Дерсге кеч къалгъаныма бир сылтау табылыр эди, алай инспекторну хыйлалы ышарыуунда къалай эсе да бир хыйсап бар эди.

Бир къауум кюн озду. Юйде олтуруп тургъанлай телефон зынгырады.

— Терк жетигиз, тамбла математикадан сабийлени

олимпиадагъа хазырлауну программасын жарашдыргъанбыз.

Биягъы ашыгъышлыкъны амалсызлыгъындан терек бахчаны арасы бла барыргъа тюшдю. Жол жюрюуню жорукъларын эсде тута, «Москвични» учуруп келеме. Инспектор кърюнемейди. Тегерек шошду.

— Ыхы! Тюз элге кире тебирегенлей, инспекторну «жаналгъыч» тьягъын кесинден алгъа кърдюм. Жолдан бир жанлыракъ тохтадым. Инспектор сын ташча сюеледи, жеринден теберча кърюнемейди.

Къаршы келип саламлашдым. От тюшгенча, къайры ашыгъаса? — деп, мени ёмюрде биринчи къргенча, сууукъ бет алып къарады.

— Да, угъай тейри. Теркликни мардасындан оздургъан болмам, аппаратыгъыз тюз къргюзте эсе?..

— Аппаратда сылтау жокъду. Юч сом,— деди да, эртеден хазырлагъан квитанцияны къолума тутдурду.

— Охо, охо,— дейме, хуржунларымы къармай.— Тамакта уа игнимиди? Саулугъу къалайды?

Ол манга акъылдан шашхан адмгъача къарай, айтды:

— Кетгенди.

— Къайры?

— Кетер жерине... Айырдынгмы? Тюнене партиядагъы-ланы тизгилеринден къысталып, ишден эркин этилгенди.

— Тоба, тоба! Алай къалай болун къалды?

— Болгъанды алай. Бар энди, сен жолунгдан къалма, «намыслы жаш», деди,— масхара этип.

— Да, сиз да анга къарс ургъанладан эдигиз,— дедим машинаны эшигин ача. Аны гур-гуруна уа къулакъ саламадым. Тапсыз ышаргъаны уа алыкъа эсимде эди. Аны юсюне ол кюн «кюйсюз» председателден ийменип, аны машинасыны букъусун бла жалынын жутун баргъаныма асыры сокъуранигандан жан-жанымы талай, кеси кесиме айып эте келеме. «Диктатордан» аллай бир нек сескенген эдим? Ау тюбюнде тургъан келин кирик, нек бет бура эдим мен андан? Баргъанымлай барып, уруп, озуп кетсем эди да! Мени озаргъа къоймагъан адеплилик угъай, хомухлукъ болгъанын инспектор окъуна сезип, андан ышаргъанын энди ангылагъан эдим.

«Ай хомух»,— деп кеси кесиме айып эте, бурун сюеклерим туруп келеме.

Алайлай, бир къара «Волга» кенделен жолдан шыртып чыгъады да, биягъы жолну кеси алып барады. Биягъы мен ёгюз арбада баргъанча болдум да къалдым. Машина дыркъ деп тохтагъанлай, аны уругъа азчыкъ къалдым.

Апчыгъанымы кёрюп, инспектор алдагъан этген кёреме. Ангылаусулугъума ёкюне, къара «Волганы» ызындан келеме. Биягъы кеч бола турама. Бир заманда къара машина экинчи кере тохтады. «Волгадан» оруслу жаш чартлап чыгъып:

— Чего ты преследуешь,— деп, юсюме болду.

Не дерими билмей:

— Извените, извените,— деп машинаны номерине къарасам, башха. Эскирек машина. Эс жыйып, ёлю мыллыгымы «Москвич» бла бирге алгъа атдым.

Энди кеси кесиме кюлеме. «Оу, харип сен, жазыкъ сен! Ауанангдан къоркъуп жашагъан жарлы. Алай бла, кеси кесиме тырман эте, шахаргъа да жетип къалдым.

Андан бери талай заман озгъанды. Алай сизге бир сорлугъум барды. Къайда, жолда болсун, шахарда болсун, къара «Волга» кёрсем кёзлерим ауруйду. Аны ичинде «диктатор» председатель олтургъан сунама. Ким биледи, сиз анга любегенигиз иш болгъан эсе, ол энди не ишлейди? Къара «Волга» бла уа къаллай адам жюрюй болур эке?

АТЛАРЫ

Жугьутур ашыкъ	3
Аппа	7
Кесибизни устаз	8
Хустос къала	9
Халал къыйын	12
Кёгюрчюн бла будай бюртюкле	14
Чомарг къызчыкъ	15
Бала — балдан татлы	16
Уялдым	16
Къалауур	18
«Обур»	18
Гуду чыкъынжик	21
Тюлкюню амалы	22
Ат бла Эшек	23
Къызгъанч келин	24
Ана	25
Улакъ бла Сюлесин	26
Бал чибин бла Саскы	27
Жубуран бла Къуш	28
«Унутчакъ»	29
Элия	30
Тюзелди	31
Алим	31
Ынна	32
Чёплеу	32
Агъачда	33
Къыртчыгъа бла Жюжек	35
Къоян балачыкъ	36
Къарылгъачла	37
Школ бахчада	37
Эсли жашчыкъ	38
Устазны хаты	39
Къарт киштикини тобасы. (Жомакъ.)	42
Классда	44
Кямал бла Жамал	44
Адамлыкъ	47
Къарыу сынашыу	48
Насып. (Жомакъ.)	49
Жалгъан шуёх	50
Биттиркоч	52
«Харам» къыйын	53
Бёдене	55
Алима бла Алим	55
Хыпняр	57
Аякъ мешина	58
Сагъышланмай этген иш	60
Самса	61
Чыдам	64

Изеу	67
Ексюз	68
Жыртылгаън хуржун	69
Хурметли жашчыкъ	71
Сокъураныу	71
Жамалны чалгъысы	72
Гудучула бла агуман арбачы. (Жомакъ.)	75
Нарат	76
Солдат шинель	78
Халаллыкъ. (Жомакъ.)	79
Биченликде	81
Жаш аппабыз	82
Алай жараймыды?	83
Жер юзюлгенде. (Новелла.)	86
Шуёхла	91
«Къауал»	93
Кертиси...	94
Чубур	95
Генерал	98
Алтындан да багъалы зат. (Жомакъ.)	99
Акъылмы, къарыуму? (Жомакъ.)	101
Жюрек жылыу	102
Ыннаны алтын къоллары	103
Билим башланган кюн	105
Жашырын келген устаз	106
Иги жашчыкъ	108
Адамны шуёху	110
Ана тилинде...	110
Игилик унутулмайды	111
Гудука	112
Ышандырыу	114
Герге чыпчыкъ	115
Саудюгер. (Жомакъ.)	117
Болушлукъ	118
Жашил «Волга»	119
Солдат	121
Бойнакъ	122
Салам алейкум!	123
Жангылып ауруу	123
Къурта парий	125
«Ажаллыгъа оксуз ушкок атылыр»	130
Атам	136
Жангырыу	139